

TARTALOMJEGYZÉK

Bevezetés	7
Az öregség képe a közgondolkodásban és felkészülés az öregkorra	11
<i>I. A közvéleményben élő kép az öregségről.....</i>	<i>12</i>
1. Hány éves kortól számít az ember öregnek?	12
2. Az öregkor jellemzése	14
3. Vélemények az öregekről	19
<i>II. Felkészülés a nyugdíjas életre, az öregkorra.....</i>	<i>32</i>
1. Az idős kor, a nyugdíjas élet anyagi biztonságának megteremtése.....	34
2. A nyugdíjazás idejével kapcsolatos elképzelések	39
3. A nyugdíjazás utáni első évekre vonatkozó tervek.....	43
Az „idősödés” kora - nyugdíjasok 75 éves korig.....	53
<i>I. A 60–75 év közötti „idősödő”, illetve a nyugdíjas népesség főbb demográfiai jellemzői.....</i>	<i>54</i>
1. A 60–75 év közöttiek jellemzői	54
2. A 75 éves és fiatalabb nyugdíjasok jellemzői.....	62
2.1. Öregségi nyugdíjasok 75 éves korig	65
2.2. Rokkantnyugdíjasok 75 éves korig	66
3. A 75 éves és fiatalabb öregségi és rokkantnyugdíjasok nyugdíjba lépésének körülményei; a nyugdíjasok munkavállalása	68

<i>II. Az „idősödő korosztály”, illetve a 75 éves és fiatalabb nyugdíjasok életkörülményei</i>	76
1. A jövedelmi helyzet.....	77
1.1. A háztartások jövedelmének forrásai	82
1.2. Szegénység – depriváció.....	92
1.3. Az életkörülmény-hiányok indexe.....	99
1.4. A jövedelem szubjektív megítélése	100
2. A lakáskörülmények	104
2.1. A lakásban élés jogcíme	104
2.2. A lakások nagysága	104
2.3. Az életkörülményeket befolyásoló, komfortos életet biztosító lakás	107
2.4. A lakások fűtése	108
2.5. A lakások környéke	110
3. Az egészségi állapot	112
3.1. Egészségi problémák a mindennapokban	112
3.2. Amikor az idős ember már nem tudja ellátni magát... ..	120
<i>III. Nyugdíjas életmód a rendszeresen végzett feladatok szemszögéből</i>	124
1. Időmérleg-szemponjú és feladatcentrikus megközelítésmód – az „érintettség” tisztázása	124
2. Társadalmi-demográfiai különbségek a rendszeres feladatok ellátásban.....	128
3. Aktívak és passzívok.....	135
<i>IV. A közérzet jellemzői az idősödés korában</i>	136
1. A közérzet és az életkor összefüggése.....	139
2. A közérzet és az egészségi állapot összefüggése 60–75 év között	146
3. A közérzet és a családi körülmények összefüggése 60–75 év között	149
Összefoglalás és következtetések	153

BEVEZETÉS

A népesség öregedésével járó társadalmi, demográfiai problémák az elmúlt évtizedben világszerte az érdeklődés középpontjába kerültek. Az öregek aránya 1950-ben az egész világon 8%, 2000-ben 10% volt, 2050-ben azonban – az ENSZ „*A világnépesség öregedése – 1950–2050*” című, 2002-ben közzétett kiadványa szerint – az emberiségnek már több mint egyötödét, Európában mintegy 36–37%-át 60 éven felüliek teszik majd ki. Ennek a gazdaság fejlődésére, a munkaerőpiacra, a generációs transferekre gyakorolt jelentős közgazdasági hatásai várhatók. Emellett olyan társadalmi hatásokkal is számolni kell, amelyek többek között a családosztatásban, az együttélési formákban, az egészségügyi ellátásban mutatkoznak majd meg, sőt a változások még a közéletet, a politikai magatartást (például a választások alakulását) sem hagyják érintetlenül. Elmondható tehát, hogy az idősebb korcsoportok létszámának és arányának tartós növekedése közvetlenül kihat a generációs együttműködésre, a szolidaritásra, ami pedig a társadalom működésének meghatározó alapját képezi.

Mivel a népesség öregedése tartós folyamatnak bizonyul, a társadalomnak fel kell készülnie az ebből fakadó problémák megfelelő kezelésére. A különböző nemzetközi szervezetek (és a tevékenységüket segítő kutatások) között mára többé-kevésbé konszenzus alakult ki abban, hogy ennek egyik legfőbb eszköze olyan politikák kialakítása lehet, amelyek a gazdasági aktivitás növelésére építenek, különös tekintettel az 50 éven felüliek, illetve a női népesség munkaerő-piaci részvételének növelésére. Más oldalról azonban arra is szükség van, hogy az öregség gazdasági, társadalmi vonatkozásairól szóló információk mind teljesebben és differenciáltabban álljanak rendelkezésre. Hiszen míg a „demográfiai öregedés” a maga átütő társadalmi hatásaival kedvezőtlen folyamatot jelent, az élettartam meghosszabbodása nagyon is örvendetes jelenség. Meghosszabbodott az idős kor periódusa,

és ez az életszakasz gazdaságilag, pénzügyileg, szociálisan, egészségi szempontból igen jelentősen eltér az aktív kortól. Ezeknek a problémáknak a toleráns kezelése ugyancsak része a társadalmi szolidaritásnak.

Mint ismert, Magyarországon is jellemző, hogy fokozatosan növekszik az idősebbek, főként pedig az öregkorúak részaránya. A társadalomstatisztika nagyon sokféle keresztmetszeti, makrostatisztikai adatot közöl az időskorú népesség jövedelmi- és lakásviszonyairól, családi körülményeiről, egészségi állapotáról. Azonban hogy mindezen tényezők, valamint a személyes életsorsok alakulása – az „előélet”, például az iskolázottság, a nyugdíjba lépés előtt végzett munka jellege, továbbá a családi életút (párkapcsolat létesülése, gyermek, a családi életciklusok lezajlása) – között milyen kapcsolat van, hogyan befolyásolják ezek az öregedési folyamat minőségét, azt csak intenzív, személyes megkérdezésen alapuló kutatások tisztázhatják. A KSH Népeség-tudományi Kutatóintézet „Életünk fordulópontjai” című kutatása most lehetőséget teremt ilyen vizsgálódások elvégzésére.

Ennek a kutatásnak ugyanis éppen az a célja, hogy a demográfiai magatartásokban végbemenő változások magyarázatához olyan adatrendszert szolgáltatson, amely egységbe foglalja az élettörténetek főbb pontjait, a strukturális viszonyokat, valamint azokat az értékeket és attitűdöket, amelyeket a strukturális viszonyok alakítanak, és amelyeknek hatása van a magatartásokra is. A kutatás adatfelvételének 2001/2002 fordulóján végrehajtott első hulláma során a 18–75 éves férfiak és nők országosan reprezentatív mintáját kérdezték ki (összesen 16363 személyt), akiknek mintegy 20%-a ekkor már betöltötte a 60-ik, de még nem haladta meg a 75-ik életévét. Az első eredményekről a *Demográfiai folyamatok és társadalmi környezet* című gyorsjelentés ad tájékoztatást (vö. Spéder (szerk.) 2002). Ennek 5. fejezetében a nyugdíjba lépéssel és az idős korrallal kapcsolatos főbb kutatási eredmények összefoglalása olvasható (vö. Dobossy–S. Molnár–Virágh 2002).

Az öregedés, az öregség problémáját kutatásunk több oldalról közelíti meg. Igyekeztünk tájékozódni arról, hogy a társadalomban, a közgondolkodásban milyen kép él az öregségről; hogyan viszonyulnak a fiatalabb generációk a munkából kiöregedett korosztályhoz, kitapintható-e olyan generációs konfliktusgócok, amelyek az idős emberekkel

való együttélést, a velük való kooperációt nehezítik. Érdeklődésünket kiterjesztettük arra is, hogy az úgynevezett „középső korban” már jócskán benne lévő, a nyugdíjba lépéshez lassan közeledő, de még aktív korosztály miként gondol saját idős korára. Készülnek-e arra, hogy későbbi anyagi biztonságuk megteremtéséhez maguk is hozzájáruljanak, és vannak-e terveik, elképzeléseik nyugdíjas életüknek arra a periódusára vonatkozóan, amelyet fizikailag még nagyon is aktívan, tevékenyen tölthetnek. E felkészülés hatékonyságával, a tervek valóra válásával vizsgálatunk második, harmadik hullámában szembesülünk, akkor, amikor a kérdezettek közül sokan már nyugdíjasok lesznek. A fenti két problémakört e kiadvány első tanulmánya tárgyalja.

A második tanulmány a 60–75 év közötti korosztály jellemzőit teszi vizsgálat tárgyává. A demográfiai paramétereken túl az életkörülmények három fő meghatározó elemét tekintjük át részletesebben: a jövedelmi viszonyokat, a lakáshelyzetet és az egészségi állapotot. Ezek bemutatása során figyelmünket a két nagy nyugdíjas csoport sajátosságaira fordítjuk, részben az öregségi nyugdíjasokra, akik szinte teljesen „kitöltik” a 60–75 év közötti korosztályt, részben a rokkantnyugdíjasok csoportjára, amelynek korstruktúrája ugyan jóval fiatalabb, életkörülményeik azonban az előbbinél sokkal kedvezőtlenebbek. A tanulmány az úgynevezett „nyugdíjas életmód” egy speciális megközelítésű vizsgálatának eredményéről is beszámol: vannak-e olyan rendszeres, szinte nap mint nap ismétlődő feladatai, kötelességei az idősödő korosztálynak, amelyek révén hasznosnak érezhetik magukat, amelyek mindennapjaik ritmusát biztosítják. Végül – összehasonlítva a fiatalabb generációkkal – vizsgáljuk a 60–75 év közötti korosztály közérzetének összetevőit, elégedettségük szintjét, aggodalmaik mértékét és a jövőre vonatkozó optimista/pesszimista várakozásaikat.

Az idős korra vonatkozó adatok, összefüggések elemzése természetesen még nem zárul le. A mostani munkafázissal sikerült kiépíteni azokat az empirikus kereteket (a lehetséges magyarázó változók egész sorát), amelyek az idős generáció demográfiai életútjának teljesebb értelmezéséhez szükségesek, és amelyek a 2004-ben sorra kerülő második kérdezési hullám tematikájának és metodikájának kialakításához is jó alapot nyújtanak.

AZ ÖREGSÉG KÉPE A KÖZGONDOLKODÁSBAN ÉS FELKÉSZÜLÉS AZ ÖREGKORRA

A társadalom öregekhez való viszonyáról sokfajta jelenségből meríthetünk információt, több közvetlen vagy közvetett jelzés alapján rajzolható meg egy adott népességben belül az öregek presztízse, elhelyezkedése a társadalmi ranglétrán. A nyugdíjrendszer, a szociális és egészségügyi ellátások rendszere, az időskorúak érdekképviselője, az állami, önkormányzati és magánszféra számos fóruma, intézménye, a politikai pártok programjai elég jól reprezentálják, hogy a társadalom milyen mértékben érzi elkötelezettnek magát a megöregedett generációk helyzete, problémái iránt. Ám tevékenységük irányát, intenzitását, sőt e tevékenységeknek a hatékonyságát is nem kis mértékben meghatározza, hogy

- a közvélemény milyen képet épít fel az öregekről; úgy kezeli-e őket, mint akik nélkülözhetetlenül hozzá tartoznak az emberek, családok mindennapi életéhez, a „teljes élet”-hez, vagy pedig problémáiknak csak a fiatal generációkra háruló terheit érzékelik, továbbá az is, hogy

- miként gondolnak a fiatal és középkorú generációk saját öregségükre; van-e kellő előrelátás és elszántság bennük arra, hogy – számítva az idős kor nehézségeire – azokra jó előre öntevékenyen is felkészüljenek (például anyagiak tartalékolásával, az idős kori életmód megtervezésével).

Az „Életünk fordulópontjai” című adatfelvétel módot adott arra, hogy e kérdésekre is válaszokat keressünk. Ebben a tanulmányban a fenti két témakörre fókuszálunk.

I. A KÖZVÉLEMÉNYBEN ÉLŐ KÉP AZ ÖREGSÉGRŐL

1. HÁNY ÉVES KORTÓL SZÁMÍT AZ EMBER ÖREGNEK?

Ha a társadalom öregekhez való viszonyát vizsgáljuk, jó tudni, van-e valamiféle konszenzus abban: hány éves kortól számít az ember öregnek. A válasz nem könnyű, mivel az öregség nem statikus tény, hanem folyamat, csakúgy, mint a felnőtté válás. Ám míg ez utóbbinak megvannak a különböző státusok elérését ünneplő, örömteli „avatási szertartásai” (mint amilyen a nagykorúvá válás, a választójog, a szakképzettség, a diploma megszerzése, a családalapítás), az öreggé válás ilyen korváltási szertartásának csupán a gazdasági aktivitás megszűnését nevezhetjük. Mivel a nyugdíjba lépés többnyire az életmód markáns megváltozását jelenti, az öregedés kezdetét sokan valóban szívesen kötik ehhez az aktushoz. Egy, a rendszerváltozás küszöbén, 1989-ben készült felmérés szerint a lakosság több mint 60%-a éppenséggel a nyugdíjazást, illetve az ezzel akkor még szinte egybeeső 50–60 év közötti életkort jelölte meg az öregedés kezdetének (vö. S. Molnár-Virágh 1990).

Ma ezt későbbre teszik az emberek, többnyire 65 év fölé (átlagosan 65,07 évre), ami a mostani felemelt nyugdíjazási korhatárt is jóval meghaladja. Igaz, 16% nem tudja pontos évszámhoz kötni, mikortól számít valaki öregnek. Ezt az teszi elfogadhatóvá, hogy az öregedés kinél-kinél „egyéni” fizikai és/vagy mentális állapot függvénye – is.

Az a körülmény, hogy a közgondolkodás szintjén az öregedés vélt kezdete későbbre látszik tolni, nem lehet független a korstruktúra változásától (a fiatal és középkorú generációkat mind nagyobb létszámú idősödő, illetve ténylegesen öregnek számító ember veszi körül), és nem lehet független az életkor meghosszabbodásától sem (ma kétségkívül többen élnek meg a késői öregkort is, mint néhány évtizeddel ezelőtt). Végül a nyugdíjazási korhatár felemelése – ami talán még nem is ért véget, hiszen számos fejlett országban ezt a 65. év betöltéséhez kötik – ugyancsak azt sugallhatja, hogy 65 éves kor előtt az ember még nem számít öregnek, hiszen „hivatalosan” is teljes értékű munkateljesítmény várható el tőle.

A legidősebbek, másrészt pedig a diplomások átlagosan mintegy 3 évvel későbbre helyezik az öregség kezdetét, mint a legfiatalabbak, illetve a legfeljebb 8 osztályt végzettek. Emögött kétféle hatásra gondolhatunk. A fiatal felnőttek érthető módon hajlamosak arra, hogy már az életük delén túljutottakban is az „öreg”-et lássák, míg a 60 év feletiek öregségtudata csak később veszi kezdetét. Más oldalról a diplomások – az alacsonyabban képzettekhez képest, és nem utolsósorban saját anyagi, szellemi kondícióikból kiindulva – úgy érzékelik: az öregedés inkább csak 70 felé következik be. Az alacsonyan iskolázottak viszont már csak a többnyire nehéz fizikai munka miatt is hamarabb kezdik elveszíteni a munkavégzéshez szükséges energiát, ezért öregségtudatuk is korábban alakul ki.

1. táblázat

Az öregedés kezdetének életkora a 18–75 éves férfiak és nők véleménye alapján, korcsoport és iskolai végzettség szerint (év)

<i>Korcsoport</i>	<i>Év</i>
18–29 éves	64,11
30–39 éves	65,42
40–49 éves	64,68
50–59 éves	64,95
60–69 éves	66,00
70–75 éves	67,17
<i>Összesen</i>	<i>65,07</i>
<i>Iskolai végzettség</i>	<i>Év</i>
8 osztály alatt	64,50
8 osztály	64,18
Szakmunkás iskola	64,26
Érettségi	65,85
Felsőfokú végzettség	67,36
<i>Összesen</i>	<i>65,07</i>
<i>N</i>	<i>13 657</i>

2. AZ ÖREGKOR JELLEMZÉSE

Az öregkor legfőbb jellemzői után érdeklődve azt látjuk, hogy a válaszadók többsége – az előbb elmondottak alapján várhatók ellenére – mégsem a vélt „öregedési életkor-küszöb” meghaladását tartja a legfőbb kritériumnak. Nyolc, előre megadott tulajdonság közül a három legfontosabbat kiválasztva csupán a negyedik helyre került az öregkor jellemzőinek rangsorában „a 65-ik év elhagyása”, és a rangsor végén – a 7-8-ik helyeken – találjuk azokat a jellemzőket is, amelyek inkább az öregség kellemesebb oldalának mondhatók („öregségi nyugdíjas”, „unokája van”). Sokkal jellemzőbbnek tartják az öregkorra azokat a sajátosságokat, amelyek legfeljebb csak az élet késői szakaszában, és nem is feltétlenül szükségszerűen alakulnak ki: az önellátás képességének elvesztését, a szellemi leépülést, a megromlott egészségi állapotot, a változásokhoz való alkalmazkodás készségének és a problémamegoldó készségnek a gyengülését vagy megszűnését. Kétféleképpen is értelmezhetjük ezt a hozzáállást. Egyfelől olyan vélemény állhat a kapott eredmények mögött, amely szerint csak akkor nevezhetünk valakit öregnek, ha már ezekkel a tulajdonságokkal rendelkezik, ezek hiányában a nyugdíjas vagy a 65 év feletti nem számít igazán öregnek. Másfelől viszont mintha arról lenne szó: a nyugdíjba vonulás, az unokák megszületése – még ha ezek a környezet által ünnepeelt, örömteli események is – csupán csalóka kezdetét jelentik egy lehangoló életszakasznak, az öregségnek. Érintettjei az ünneplés elmúltával – Simone de Beauvoir szavaival – rövidesen „a zenitről a nadírba zuhannak”, mivel mint „valóságos öregek”, a környezet szemében már nagyon is különbözni fognak a normális képességekkel bíró, egészséges felnőttektől (vö. Beauvoir 1972). Megjegyzendő, hogy ebben a negatív felhangban maga a kérdés sem vétlen, amelyet változatlan formában vettünk át a Population Policy Acceptance (PPA) nemzetközi összehasonlító vizsgálat kérdőívéből. Az előre megfogalmazott válaszlehetőségek között ugyanis túlsúlyban vannak a szellemi-fizikai leépülésre utaló tulajdonságok, amelyek azt sugallják: az öregek sokkal inkább szánni való, ellátásra szoruló egyedek, semmint ugyanolyan önállósággal, gondolatokkal, igényekkel, vágyakkal bíró személyek, mint ép munkabírási embertársaik.

2. táblázat
 Mi jellemzi legjobban az öregeket?
 (Rangsor a 18–75 éves férfiak és nők választásai alapján, %)*

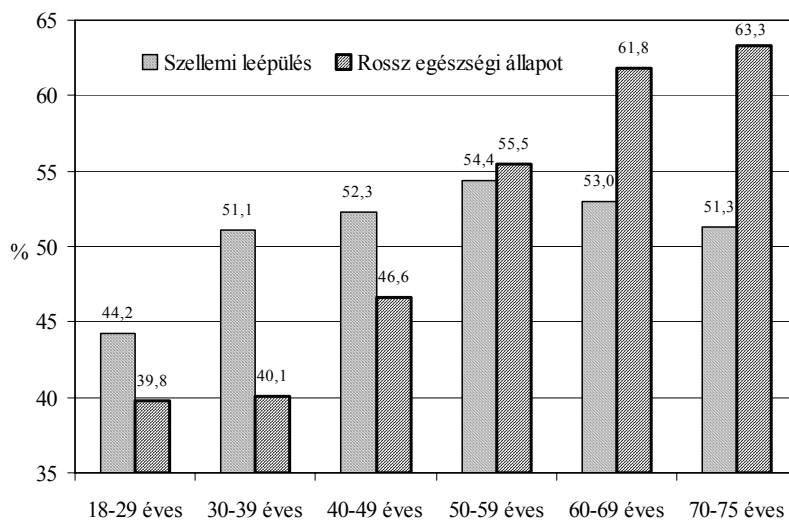
1. Nem tudja ellátni magát	60,6
2. Szellemileg leépült	50,5
3. Megromlott az egészségi állapota	48,6
4. Elmúlt 65 éves	37,2
5. Nehezen tud alkalmazkodni a változásokhoz	35,5
6. Nem tud problémákat megoldani	28,7
7. Öregségi nyugdíjas	23,1
8. Unokája van	8,4
<i>N</i>	16 364

*A válaszadók a három legjellemzőbb tulajdonságot jelölték meg.

A rangsor első helyét elfoglaló tulajdonság konszenzusos. A válaszadók mindegyik társadalmi csoportban úgy találják, hogy az önellátás képességének elvesztése magától értetődően jár együtt az öregséggel – tegyük hozzá: legalábbis annak végső szakaszában.

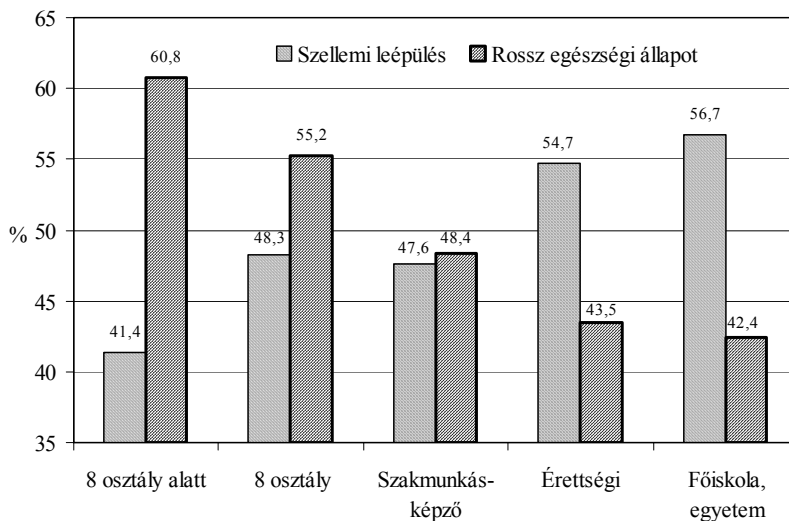
A többi öreg-tulajdonság megítélése már nem teljesen független a válaszadók társadalmi-demográfiai helyzetétől. Az átlagtól való eltérések nem túlságosan nagyok, de jól értelmezhetők. A szellemi leépülés és a romló egészségi állapot mint meghatározó öreg-tulajdonságok egymással konkurálnak. Jelentősen eltér azonban a 60 év felettek, illetve a legfeljebb 8 osztályt végzettek véleménye másokétól: nézetük szerint ugyanis a romló egészségi állapot sokkal jobban jellemzi az öregkort, mint az önellátás képességének hiánya, vagy mint a szellemi leépülés. E válaszadói csoportokban a jellemzési rangsor is változik: önáluk a „romló egészségi állapot” áll az öregkort leíró kritériumok élén. Mögötte egyfajta védekezés, önigazolás sejthető: „lehet, hogy az egészségünk már nem a régi, benne vagyunk a korban, de nem lettünk mások, mint akik voltunk: nem vagyunk magatehetetlenek, nem butultunk el”. A diplomások csoportja viszont éppen hogy az intellektuális képességek megromlását azonosítja másoknál gyakrabban az öregséggel (a szellemi leépülést, a problémamegoldó készség hiányát, a változások iránti érzéketlenséget). Igaz, a diplomások magát az öregedés kezdetét minden más csoporthoz képest későbbi életkorra helyezik, va-

gyis öregekről beszélve idősebbekre gondolnak, mint a náluk kevésbé iskolázottak.

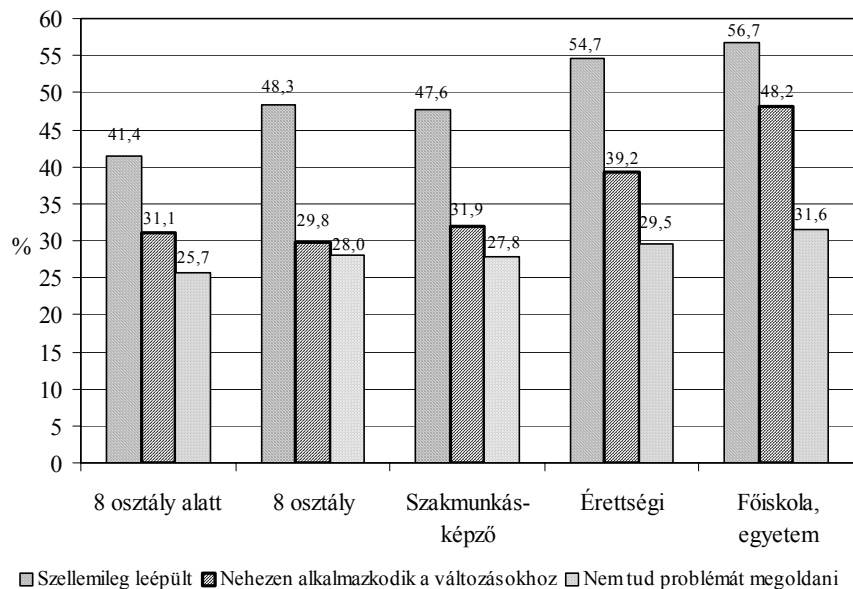
I. ábra

A szellemi leépülés és a romló egészségi állapot ismérő megítélése életkor szerint

II. ábra

A szellemi leépülés és a romló egészségi állapot ismérő megítélése iskolai végzettség szerint

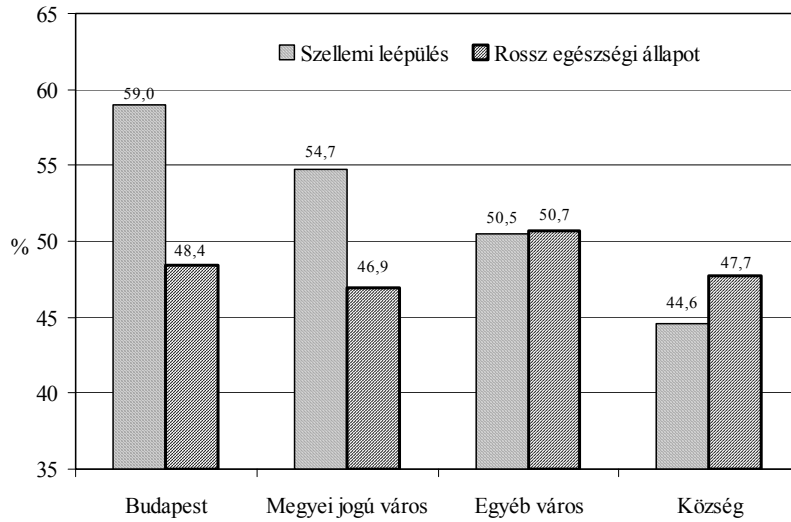

III. ábra
A mentális leépülés ismérveinek megítélése iskolai végzettség szerint

A különböző településtípusok lakóinak eltérő a véleménye a kérdést illetően. A községi lakosok a szellemi leépülést kevésbé kapcsolják az öregséghez, mint a fővárosban lakók; a két csoport között 15 százalékpontnyi különbség van e tényező említési gyakoriságában. Okát életmódbeli különbségekben kereshetjük. Fővárosi, városi dolgozó emberek, családok számára valóságos tragédia egy őrizet nélkül nem hagyható, szellemileg leépült idős családtag ellátása. A szorosabb szomszédsági kötelékben élő községekben azonban nagyobb lehet az egymás iránti tolerancia, és a megromlott képességű idős embereket napi elfoglaltsággal is jobban el tudják látni.

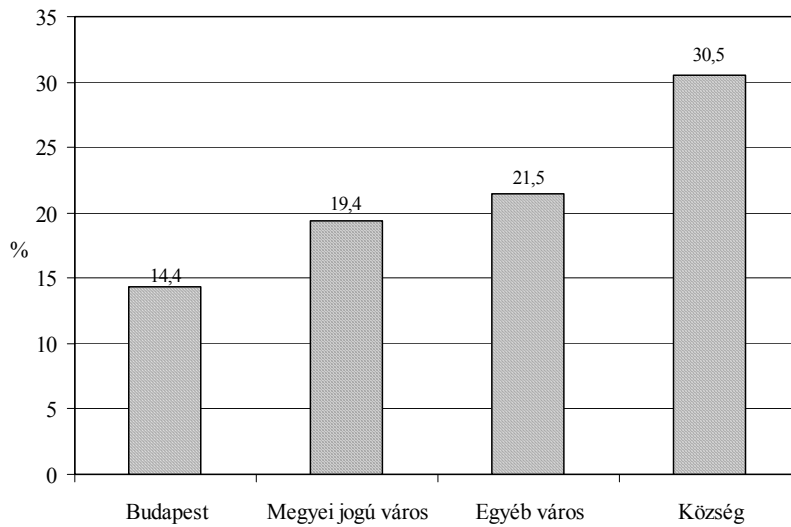
Másként vélekednek az emberek a különböző településeken arról is, hogy a nyugdíjas státus mennyire fontos ismérve az öregségnek: a községekben több mint kétszer annyian (31%) tartják ezt meghatározónak, mint a fővárosban (14%). Nem zárható ki, hogy ebben a nyugdíjas státus bizonyosfajta megbecsültsége is szerepet játszik: a biztonságot nyújtó, rendszeres nyugdíj, ami a csekély munkaalkalmat nyújtó

községek fiatalabb korosztályai számára olykor nehezen, vagy egyáltalán nem érhető el.

IV. ábra

A szellemi leépülés és a romló egészségi állapot ismérő megítélése településtípus szerint

V. ábra

Az „öregségi nyugdíjas” ismérő megítélése településtípus szerint

3. VÉLEMÉNYEK AZ ÖREGEKRŐL

Mindazonáltal az a tény, hogy az öregedés kezdetét az emberek valamivel későbbre teszik, mint bő egy évtizeddel ezelőtt, az öregekről élő sztereotípiákra nézve is hatással lehet.

A róluk kialakult véleményeket, tapasztalatokat először mintegy 20 évvel ezelőtt (1982-ben) igyekeztünk összegyűjteni és elemezni, majd ezt a vizsgálatot 1989-ben megismételtük (vö. S. Molnár-Virágh, i. m.). A 2001/2002 fordulóján alkalmazott kérdőív keretei nem tették lehetővé, hogy a korábban felhasznált, 20 tételből álló véleménylista valamennyi elemét újra kérdezzük. Közülük 13 állítást választottunk ki; a kérdezetteknek ezekről kellett eldönteniük, hogy egyetértenek-e velük vagy sem. A „bizonytalan”, „részben egyetért, részben nem”, valamint a „nem tudja” válaszokat külön – ezek felajánlása nélkül –, spontán módon jelölték a kérdezőbiztosok. (Ez a kérdezési/registrlási mód azért lényeges, mert nézetünk szerint a közvélemény markáns állásfoglalását az egyértelműen egyetértő és nem egyetértő válaszok nagyságrendje mutatja, míg ha a határozatlan, bizonytalan vélekedések aránya túl magas, az inkább azt jelzi, hogy az adott kérdést tekintve a közvélemény nem foglal állást, más szóval nem létezik olyan normatíva, amelyhez az emberek véleményüket hozzáigazítanák.)

A korábbi évek elemzései annak felderítését célozták, hogy van-e a közgondolkodásnak olyan elkülönült része, amely az öregekkel kapcsolatban a pozitív tulajdonságokra, a velük való kooperáció értékeire összpontosít, illetve van-e olyan gondolkozási struktúra, amely inkább a negatívumokra, a kooperáció nehézségeire, problematikus voltára koncentrálna. A legutóbbi vizsgálat ugyancsak ezt, továbbá – a lehetőséggel élve – a vélemények időbeli változásainak megfigyelését célozta.

Vannak olyan általános, szinte közhelyszámba menő sztereotípiák, amelyek gyakorlatilag változatlanul érvényesek a mai közgondolkodásra is: például az, hogy az öregek áldozatkészek gyermekeik iránt, hogy a családi életnek nagyon jót tesz, ha a nagyszülők osztoznak a napi örömeiben-gondokban, hogy az öregek több tiszteletet érdemelnének, hogy joguk van a magánéletre (például arra, hogy akár szerelmesek is legyenek).

Úgy tűnik fel, a közvéleményben kissé növekedett az öregek szeretetteljesebb, toleránsabb megítélése. Ez azon mérhető le, hogy a negatív tulajdonságokat előtérbe helyező több állítás elutasíthatósága elég számottevően megnőtt.

3. táblázat

Az öregek negatív tulajdonságairól alkotott vélemények változása 1982, 1989, 2001 (%-ban)

Az öregek(nek)...	Év	Egyet- ért	Nem ért egy	Bizony- talan	Nem tudja	Össze- sen
gyanakvóak, mindenkiben ellenséget látnak	1982	26	51	21	2	100
	1989	22	57	21	-	100
	2001	19	68	12	1	100
semmi sincs ínyükre, mindenért zsörtölődnek	1982	30	47	21	2	100
	1989	20	48	30	2	100
	2001	22	61	16	1	100
szeretnek beszólni a fiatalok életébe	1982	70	13	14	3	100
	1989	55	16	27	2	100
	2001	52	31	16	1	100
nem szívesen vállalnak részt a fiatalok gondjaiból	1982	21	59	18	2	100
	1989	17	61	20	2	100
	2001	17	72	10	1	100

Ellentmondásosabb a kép az öregek anyagi helyzetével kapcsolatos kérdésekben. Húsz, illetve tizenkét évvel ezelőtt még kisebb súlyt tulajdonítottak az emberek az öregek anyagi nehézségeinek, mint manapság. Ennek ellenére – bár ma is elfogadott norma – azzal, hogy az idős szülők támogatása kötelesség, kevesebben értenek egyet.

A véleményváltozás mögött az sejthető, hogy a nyugdíjak szintje, a nyugdíjmelés mértéke az elmúlt 10–12 évben a nyilvánosság napi-
rendjének egyik legkiemeltebb, évről évre heves közéleti vitákat kiváltó témája. Ez eredményezheti annak a nézetnek a felerősödését, hogy bármennyire követelmény az idős szülők segítése, ez kevésbé lenne megterhelő, ha a nyugdíjából meg lehetne élni.

4. táblázat
Az öregek anyagi problémáiról alkotott vélemények változása 1982, 1989, 2001 (%-ban)

Az öregek(nek)...	Év	Egyet- ért	Nem ért egy	Bizony- talan	Nem tudja	Össze- sen
nem szorulnak akkora anyagi támogatásra, mint ahogyan mondják magukról	1982	33	29	32	5	100
	1989	22	41	34	3	100
	2001	25	52	21	2	100
jobban fáj a feleslegesség érzése, mint az anyagi problémák	1982	86	4	7	3	100
	1989	77	7	14	2	100
	2001	53	30	15	2	100
a felnőtt gyerekeknek kötelességük, hogy támogassák idős szüleiket	1982	93	2	4	1	100
	1989	81	6	12	1	100
	2001	73	16	11	-	100

Az öregekkel kapcsolatos vélemények harmadik csoportjában azokat a tényezőket vizsgáltuk, amelyek a munkavégzésükhöz való hozzáállást mérik. Némileg ingadozónak tűnik a közvélemény abban, hogy mennyit ér a munkából lassan kiöregedők teljesítménye, kelően megbecsülik-e őket a munkahelyeken. E kérdésekben a vélemények lassú változása tapasztalható.

5. táblázat
Az öregek munkájáról alkotott vélemények változása 1982, 1989, 2001 (%-ban)

Állítások	Év	Egyet- ért	Nem ért egy	Bi- zony- talan	Nem tudja	Ösz- sze- sen
Az öregek munkája - nagyobb tapasztalatuk miatt - többet ér a fiatalok munkájánál.	1982	42	28	28	2	100
	1989	29	37	33	1	100
	2001	38	45	16	1	100
A munkahelyeken egyáltalán nem becsülik meg azokat, akik kezdenek kiöregedni a munkából.	1982	28	54	13	5	100
	1989	33	23	39	5	100
	2001	50	33	15	2	100

A vélemények ingadozását feltehetően a munkapiacra szerzett tapasztalatok eredményezik. Egyik oldalról az, hogy ma a munkaadók készségesebben alkalmaznak 35-40 év alattiakat, és szívesen válnak meg az idősebbektől. Másik oldalról pedig a fiatal generációk sokszor idősebb munkatársaik tudásának, tapasztalatainak avulásával szembe-

sülnek, s előrehaladásuk gátját abban látják, hogy az idősebbek elfoglalják előlük a munkahelyeket.

Kétségtelen, hogy a vélemények differenciálódását első megközelítésben egyszerű keresztábrázat-összefüggésekkel vizsgálva a generációs különbségek valóban szembeötlőek.

Jó néhány öregekkel kapcsolatos kérdést illetően általános, nagyfokú egyetértés van a közvéleményben, s ilyenkor csak árnyalatokban tér el a fiatalok és idősek véleménye is. Ilyen általánosan elfogadott nézet például az öregek áldozatkészsége, a családi örömök és gondok nagyszülőkkel való megosztásának szükségessége, vagy az, hogy az öregek tiszteletet érdemelnek – más oldalról pedig az öregek egyértelműen negatív beállításának cáfolata (például annak elutasítása, hogy az öregek gyanakvóak, nem szívesen vállalnak részt a fiatalok gondjaiból, mindenért zsörtölődnek). Ezekben a kérdésekben magas az egyetértő (vagy elutasító) vélemények aránya, és ennek a társadalmi konszenzusnak a fiatal generáció is részese.

Más a helyzet akkor, ha az egyetértő/elutasító véleményeket csak kevesebben képviselik. Ez többnyire a generációs véleménykülönbségekben fakad, abból, hogy a fiatalok és az idősek vélekedése kifejezetten egymásnak feszül; a fiatalok kemények és kritikusak az öregekkel szemben, az idősek pedig „védekezőek”. Három témakörnél figyelhetjük ezt meg:

Legélesebb a különbség annak megítélésében, hogy az öregek szeretnek-e beleszólni a fiatalok életébe. A 18–29 évesek körében erős többségi nézet (vagy tapasztalat), hogy igen, a 65–75 évesek nagy része azonban tiltakozik ez ellen.

Generációs feszültségről árulkodik a munkából kiöregedő korosztály teljesítményének és munkahelyi megbecsültségének mérlegelése. A 18–29 évesek többségi álláspontja, hogy az öregek munkája nem ér többet a fiatalokénál, és véleményük erősen megoszlik abban, hogy a munkahelyek megbecsülik-e (vagy „meg kell-e, hogy becsüljék”) őket. A 65–75 évesek többsége viszont egyértelműen úgy érzi, hogy a munkából kiöregedve nem kaptak/nem kapnak kellő munkahelyi megbecsülést, holott teljesítményük jobb, mint a fiataloké.

Kevésbé éles, de azért figyelemre méltó generációs eltérés van a „feleslegesség érzése” és az „anyagi problémák” szembeállításának fel-

fogásában is. A 65–75 évesek gyakorlatilag nem tudnak választani, hogy e kettő közül melyiknek az elviselése nehezebb számukra, a 18–29 évesek hiedelmei szerint azonban a feleslegesség érzésének jóval nagyobb a súlya, mint a szűkös anyagiaknak. Ezt erősítheti a munkahelytől, kollégáktól, baráti körtől való elszakadás, a feleslegesség, az elmagányosodás sokszor fiatalokat is érintő nyomasztó tapasztalata (például munkanélküliség esetén), másrészt pedig az az „irigylésre méltó tény”, hogy a nyugdíjasoknak biztos jövedelmük van, már nincsenek kitéve kenyérharcnak.

Az elmondottakat adatokkal is szemlélteti az alábbi táblázat, amelyben – a könnyebb áttekinthetőség kedvéért – a vélemények alakulását az úgynevezett egyetértés-indexekkel jelenítjük meg. (Az index az egyetértő és nem egyetértő vélemények egymáshoz viszonyított arányából indul ki, és egy -100-tól +100-ig terjedő skálán helyezkedik el. Az egyetértő vélemények túlsúlyáról akkor beszélünk, ha értéke +50 felett van. Ennek megfelelően a -50 érték alatt a nem egyetértő vélemények vannak túlsúlyban. Ha az index értéke 0 körüli, a pozitív és negatív értékítéletek nagyjából egyensúlyban vannak, vagyis a közvélemény abban a kérdésben erősen megosztott.)

6. táblázat

A legfiatalabb és legidősebb korcsoportok véleményének alakulása a generációk közötti viszonyt érintő főbb kérdésekben (index)

	Teljes minta (18–75 évesek)	18–29 évesek	65–75 évesek
Az öregek szeretnek beszélni a fiatalok életébe.	24	51	-26
Az öregek munkája – nagyobb tapasztalatuk miatt – többet ér a fiatalok munkájánál.	-8	-32	27
A munkahelyeken egyáltalán nem becsülik azokat, akik kezdenek kiöregedni a munkából.	21	-1	48
Az öregeknek nagyobb problémát jelent a feleslegesség érzése, mint az anyagi helyzetük.	28	32	3

Az elemzés további lépésében figyelmünket arra fordítottuk, hogy a kérdőívben szereplő állítások közül melyek azok, amelyek elfogadása és/vagy elutasítása szisztematikusan együtt jár, s ezáltal egy közös véleménycsoportot alkotnak, és melyek azok, amelyek iránt kisebb a

fogékonyság. Ebből a célból varimax rotálással végzett főkomponens-elemzés készült. Eredménye egy három faktorból álló struktúra lett, ami a vélemények szóródásának 39,2%-át magyarázza. Ez a struktúráltság alátámasztotta feltevésünket: a társadalom öregedésről, öregségről kialakított képe bonyolultabb annál, semmint hogy arra általánosan lenne jellemző akár az „öregpártiság”, akár az „öregellenesség”. A vizsgált állítások három fő tartalmi csoportját – a faktorokat – a következőképpen jellemezhetjük:

1. faktor: Az öregek negatívumai
(Magyarázott variancia: 15,9%)

A legerősebbnek mondható, öt állítást magában foglaló véleményegyüttes olyan megközelítést körvonalaz, amely szerint az időskorúakat kizárólag annak alapján értékeli valaki: jellemzők-e rájuk bizonyos negatív tulajdonságok, személyiségvonások, vagy nem; anyagi nehézségeik reálisak, valóságosak-e, vagy sem.

A faktor egyik pólusát egy kétségkívül erősen „öregellenes” attitűd jelenti: az öregek veszekedősek, beleszólnak a fiatalok életébe, gyanakvóak, anyagi jellegű panaszai eltúlzottak.

A másik póluson az idős emberek korrallal együtt járó rossz tulajdonságainak bizonyos fokú megértése, tudomásul vétele sűrűsödik. Talán úgy írhatnánk le e szemléletmód lényegét: az törvényszerű, hogy az öregkorral kellemetlen tulajdonságok is együtt járnak, más kérdés, hogy ezt a fiataloknak mennyire kell elviselniük.

E faktor nézőpontjából gyakorlatilag csekély a szerepe annak, hogy – bármilyenekké is válnak az emberek öregkorukra – az öregek is részét képezik a teljes családnak, a családok mindennapi életének; illetve vannak olyan érdemeik, amelyekért tiszteletre, megbecsülésre is igényt tarthatnak.

2. faktor: Az öregek értéke a családban
(Magyarázott variancia: 12,0%)

A második – négy állítást magában foglaló – faktor középpontjában az áll: milyen szerepet tölthetnek be az öregek a családok életében, milyen értékeket hordoz jelenlétük a családban. Mérlegelésre kerül egyrészt, hogy mennyire kötelessége a fiatal generációnak az idős szülők támogatása, mennyire tesz jót a család életének, ha jobban-rosszban együttműködik a megöregedett szülők és a felnőtt gyermekek generációja, mennyire áldozatkészek az idős szülők a fiatal családtagok iránt. A faktor két pólusát értelemszerűen a családon belüli generációk kooperációinak előnyeit elismerő, illetve azokat megkérdőjelező attitűdök képezik. E nézetrendszer gondolatai attól a véleménytől teljesen függetlenül formálódnak meg, hogy az idős kort megérett embereknek vannak-e a korral együtt járó, nehezen elviselhető személyes tulajdonságaik, vagy pedig nincsenek.

3. faktor: Az öregek értéke a munkában
(Magyarázott variancia: 11,4%)

Az utolsó, három véleményváltozót felölelő faktor a munkából kiöregedő (vagy már kiöregedett) korosztály tagjainak érdemeire koncentrálna. Azt állítja középpontjába, hogy a munkahelyeken kellően megbecsülték/megbecsülik-e őket, hasznosak-e felhalmozott tapasztalataik, e tapasztalatok birtokában mennyire tudják felvenni a versenyt a munkában fiatalokkal; érdemeik alapján megkapták/megkapják-e a nekik járó tiszteletet.

E véleménystruktúra önálló faktorba rendeződését, elkülönülését tanulságosnak, sőt akár meglepőnek is tarthatjuk: a közvéleménynek van tehát egy olyan tartománya, amely az idős korosztály megítélését – a személyes tulajdonságaik, családi relációik helyett – „társadalmi szintre” helyezi, a generációk közötti viszonyt a munkában, teljesítményben felmutatott érdemek, hasznok alapján mérlegeli.

7. táblázat
Az időskorúak megítélése
(Faktorsúlyok táblázata)

A faktorokat alkotó véleményváltozók	1. faktor: Az öregek negatívumai	2. faktor: Az öregek értéke a családban	3. faktor: Az öregek értéke a munkában
Az öregeknek semmi sincs ínyükre, zsörtölődnek.	0,700	-0,186	
Az öregek szeretnek beleszólni a fiatalok életébe.	0,676		-0,190
Az öregek gyanakvóak, mindenki elleneséget látnak.	0,628	-0,176	0,103
Az öregeknek nagyobb probléma a feleslegesség érzése, mint az anyagi helyzetük.	0,447	0,231	
Az öregek nem szorulnak akkora anyagi támogatásra, mint mondják.	0,446	-0,228	
A felnőtt gyerekek kötelessége idős szüleik támogatása.	0,176	0,685	
Az öregek szívesen feláldozzák mindenüket gyerekeikért.	-0,153	0,518	0,216
Jó, ha a nagyszülők is osztoznak a mindennapi gondokban-örömeikben.	-0,139	0,468	0,158
Az öregek nem szívesen vállalnak részt a fiatalok gondjaiból.	0,264	-0,431	0,256
A munkahelyen nem becsülik meg azokat, akik kezdenek kiöregedni.			0,701
Az öregek munkája többet ér a fiatalokénál.		0,103	0,633
Az öregek nem kapnak elég tiszteletet.		0,324	0,531

Természetesen egyéni beállítódás, motiváltság, értékrend függvénye (is) az, hogy ki hogyan foglal állást. Érdekes azonban azt is vizsgálni, hogy a véleménymondók társadalmi-demográfiai jellemzői milyen mértékben magyarázzák az első, második, illetve a harmadik faktorhoz tartozást. Ezt lépésenkénti regresszióelemzéssel vizsgáltuk.

A többváltozós eljárás lényege, hogy egy korrelációs mátrix alapján a legszorosabb összefüggést keresi az adott véleménystruktúra (esetünkben a három faktor) és az elemzésbe bevont változók (vagyis a kérdezettek különböző társadalmi, demográfiai jellemzői, esetleg bizonyos „puha változók”, vélemények) között. E változók kiválasztása az eljárás legérzékenyebb pontja. Meghatározásukhoz a támpontot a

kitűzött cél adja. Mivel célunk ezúttal az öregek megítélésére vonatkozó háromféle értékrend társadalmi beágyazottságának a feltárása volt, azokat a jellemzőket kellett hipotézisszerűen számításba venni, amelyek feltevésünk szerint meghatározó szerepet töltenek be a közvélemény öregségképének alakításában. Az alábbi táblázat összefoglalja az ily módon számításba vett jellemzők listáját, és feltünteti, hogy azoknak volt-e, illetve mekkora volt a szerepük a három faktor elkülönülésében.

8. táblázat
Az elemzésbe bevont változók és azok szerepe a három véleménystruktúra társadalmi meghatározásában

A bevont változók:	1. faktor: Az öregek negatívumai	2. faktor: Az öregek értéke a családban	3. faktor: Az öregek értéke a munkában
A válaszadó életkora	Meghatározó	Szerepet játszik	Meghatározó
Befejezett legmagasabb iskolai végzettsége	Szerepet játszik	Meghatározó	Meghatározó
Vallásossága (nem vallásos, nem tudja eldönteni, vallásos a maga módján, az egyház tanítását követi)	Szerepet játszik	Meghatározó	Szerepet játszik
Dolgozik-e, végez valamilyen kereső tevékenységet, vagy nem	Nem játszik szerepet	Nem játszik szerepet	Meghatározó
Véleménye arról, hogy hány éves kortól számít az ember öregnek	Meghatározó	Nem játszik szerepet	Szerepet játszik
A településének jogállása (község, egyéb város, megyeszékhely, Budapest)	Meghatározó	Nem játszik szerepet	Szerepet játszik
A háztartásának jövedelme	Szerepet játszik	Szerepet játszik	Szerepet játszik
A családtípusa (egyedül él, párkapcsolatban él, házasságban él kétszemélyes háztartásban, házasságban él több személyes háztartásban)	Szerepet játszik	Szerepet játszik	Nem játszik szerepet
Él-e egyik vagy mindkét szülője	Szerepet játszik	Nem játszik szerepet	Nem játszik szerepet
Nyugdíjas-e, aki a nyugdíj mellett nem dolgozik	Szerepet játszik	Nem játszik szerepet	Nem játszik szerepet
Egyéb nem dolgozó, inaktív személy-e	Nem játszik szerepet	Nem játszik szerepet	Nem játszik szerepet
A válaszadó neme	Nem játszik szerepet	Nem játszik szerepet	Nem játszik szerepet

A három véleménystruktúrára elvégzett lépésenkénti regresszióelemzés a következő eredményeket hozta:

9. táblázat
Az öregek negatívumait hangsúlyozó véleménystruktúra (1. faktor)
társadalmi környezete

Magyarázó változók:	Korrelációs együttható	t-próba értéke	Szignifikancia szint
A válaszadó életkora	-0,157	-10,659	0,000
A településének jogállása	-0,074	-7,828	0,000
Véleménye arról, hogy hány éves korától számít az ember öregnek	-0,064	-7,098	0,000
Családtípusa	0,061	6,488	0,000
Befejezett legmagasabb iskolai végzettsége	-0,080	-7,610	0,000
Él-e egyik vagy mindkét szülője	0,061	4,839	0,000
Nyugdíjas-e	-0,057	-4,265	0,000
A háztartásának jövedelme	-0,036	-3,664	0,000

Az öregek korrall együtt járó kellemetlen, negatív tulajdonságai iránt tehát főképpen

- a fiatalabb korosztályhoz tartozók mutatnak nagyobb érzékenységet, továbbá
- inkább a kistelepülések lakói és
- azok, akik az öregkor kezdetét alacsonyabban húzzák meg.

E sajátos szubpopuláció további jellemzője még, hogy

- feltehetően többgenerációs háztartásokban élnek,
- alacsonyabban iskolázottak,
- szüleik életben vannak,
- ők maguk nem nyugdíjasok, és
- alacsonyabb jövedelmű háztartások tagjai.

A kimutatott ismérvek alapján egy viszonylag széles körű társadalmi csoport rajzolódik ki: *a kistelepülések (községek) kevésbé iskolázott, fiatalabb generációja. Őközlük toborzódnak azok, akik már csak a kedvezőtlen anyagi kondíciók miatt is – és esetleg a szülőkkel együtt élve – relatíve gyakran lehetnek kiteve napi családi, lakókörnyezeti súrlódá-*

soknak, frusztrációnak. E körülmények csökkenthetik toleranciakészségüket, illetve növelik érzékenységüket az idősebb – például szülői – korosztály számukra előnytelennek tűnő tulajdonságai iránt. Nagy valószínűséggel ebben a közegben legintenzívebb az az – akár komolyabb generációs konfliktusokat is sejtető – jogos vagy jogtalan panasz, hogy „az öregek szeretnek beleszólni a fiatalok életébe”, „semmi sincs inyükre, mindenért zsörtölődnek”. Megkockáztatjuk, bizonyosfajta előítéletesség is feltételezhető amögött, hogy amikor a negatív emberi tulajdonságokat az öregséggel hozzák összefüggésbe, az „öreg” jelzöt azokra is kiterjesztik (a határvonalat alacsonyabb életkornál húzzák meg), akik éveinek száma alapján ez még nem indokolt.

10. táblázat
Az öregek családi értékeit hangsúlyozó véleménystruktúra (2. faktor)
társadalmi környezete

Magyarázó változók	Korrelációs együttható	t-próba értéke	Szignifikancia szint
A válaszadó befejezett legmagasabb iskolai végzettsége	0,074	7,256	0,000
Vallásossága	0,085	8,940	0,000
Háztartásának jövedelme	0,061	6,046	0,000
Életkora	-0,046	-4,700	0,000
Családtípusa	-0,027	-2,926	0,003

Mint látható, az öregek családi értékei, a velük való családi kooperáció elsősorban:

- a magasabb iskolai végzettségűeket,
- a vallásosakat,
- a magasabb jövedelműeket,
- a fiatalabbakat, illetve
- a kisebb létszámú családokban élőket foglalkoztatja.

E csoport társadalmi kiterjedtsége jóval szűkebb lehet annál, mint ami az 1. faktor esetében mutatható ki, már csak amiatt is, mert a diplomások kör ezúttal csak a vallásosakra korlátozódik. A vallásos szellem elfogadása azonban motiválhatja az idősek iránti szeretetteljes, odaadó érzelmeket, nemkülönben a kötelességtudatot („kötelesség támogatni az idős szülőket”) is; igaz, magasabb jövedelem mellett könnyebb is ezt megtenni. A magasabb végzettség, a fiatalabb életkor,

valamint a kisebb létszámú család súlyának együttes jelenléte azt valószínűsíti, hogy a karriert építő fiatal családok másoknál jobban igénylik a nagyszülői segítséget – akár az unokák gondozása, akár a mindennapi családi ügyek-bajok megosztása terén. Esetükben egyfajta kölcsönösség tételezhető fel: a fiatalok anyagilag segítik idős szüleiket, akik viszont sok mindennapi tennivalót vesznek le a fiatalok válláról. Ez a gyakorlat azonban – úgy tűnik – nem mondható általánosnak.

11. táblázat
Az öregek munkabeli értékeit hangsúlyozó véleménystruktúra (3. faktor)
társadalmi környezete

Magyarázó változók:	Korrelációs együttható	t-próba értéke	Szignifikancia szint
A válaszadó életkora	0,195	19,916	0,000
Befejezett legmagasabb iskolai végzettsége	-0,138	-13,326	0,000
Dolgozik-e, vagy sem	-0,077	-7,654	0,000
A településének jogállása	0,067	7,171	0,000
A háztartásának jövedelme	-0,042	-4,253	0,000
Véleménye arról, hogy hány éves korától számít az ember öregnek	-0,038	-4,301	0,000
Vallásossága	0,020	2,172	0,030

A harmadik véleményegyüttes társadalmi háttéréből meghatározó módon az idősödő korosztálynak egy jellegzetes – talán legnagyobb létszámú – csoportja lép elő:

- a magasabb életkorúak,
- az alacsonyabban iskolázottak,
- a (már) nem dolgozók,
- a városokban élők,
- az alacsonyabb jövedelműek,
- azok, akik viszonylag alacsonyra teszik az öregedés kezdetének életkorát, valamint
- a vallásosak.

Elsősorban a városi kisnyugdíjas rétegben élhet erőteljesen egy olyan szomorú tapasztalat, hogy értékesnek hitt munkájukat nem becsülték/nem becsülik meg eléggé, kevés tiszteletet kaptak/kapnak. (Mint korábban láttuk, ez valóban elég kényes kérdés, amelyben generációs ellentétek feszülnek: a fiatalok csak mérsékelten ismerik el az

öreges munkájának értékeit, míg az idős korosztály sajátmagáról alkotott önképe inkább pozitív.)

Kevésbé tudunk magyarázatot adni arra, hogy ebben a véleménystruktúrában hogyan kap helyet az öregség kezdetének időpontjáról alkotott vélemény, pontosabban az öregség kezdetének viszonylag alacsony életévben való megszabása. Hiszen általánosságban éppen az jellemző, hogy minél idősebb válaszadókról van szó, annál későbbre teszik az öregség kezdetét, saját magukat nem tartva még igazán öregnek. Az összefüggés talán az lehet, hogy akik úgy érzik, a munkahelyek nem becsülik eléggé a lassan kiöregedő dolgozókat, azokban éppenséggel az tudatosul, hogy a társadalom akár már a nyugdíjhoz közeledő emberekre is könnyen ráakasztja az „öreg” jelzőt. Emiatt érezhetik úgy, hogy az öregség bizony elég korán elkezdődik; akkor, amikor az embereket a koruk miatt elkezdik „kinézni” a munkahelyükről, vagy idősnek tartva akár el is bocsátják őket.

Vizsgálatunk azt támasztja alá, hogy a közvéleménynek az öregedésről, az öregekről kialakult nézetrendszere elég bonyolult, és nehéz egyértelműen állást foglalni abban, hogy a társadalom vajon inkább pozitívan vagy inkább negatívan viszonyul-e az idős emberekhez. Az azonban elég biztosan állítható, hogy az öregek korral együtt járó, a fiatalabb korosztálytól türelmet, megértést igénylő tulajdonságainak mérlegelése az, ami talán az indokoltnál jobban előtérbe kerül a mai közgondolkodásban, és aminek társadalmi beágyazottsága is a leglátványosabb. A nézetrendszerben az öregek iránti intolerancia, sőt bizonyos fokú előítéletesség is jelen van.

Ennél jóval kisebb a társadalmi bázisa annak a véleményegyüttesnek, amely a fiatalabb és idősebb generációk közötti családi kooperáció érzelmi és praktikus előnyeit helyezi előtérbe, és a kölcsönös toleranciára építkezik.

Az összképen nem javít az idősebb emberek hozzáállása, legalábbis azé a köré, amelyet vizsgálatunkkal meg tudtunk ragadni. Van egy olyan – a nyugdíjasok körében valószínűleg elég markáns – nézet, amely a munka világában szerzett negatív tapasztalatokon alapul: mi-

re eljutnak az emberek a nyugdíjazásig, azzal szembesülnek, hogy teljesítményüket leértékelik, tisztelet, megbecsülés helyett a külvilág pejoratív módon, idő előtt ragasztja rájuk az „öreg már” ítéletet.

Természetesen nem állíthatjuk, hogy elemzésünk teljes képet nyújt az öregkor közgondolkodásban élő valamennyi jellegzetességéről. Ennek eleve korlátokat szabtak a kérdőív lehetőségei – a vizsgálatra kiválasztott témakörök által megszabott területek és azok „kérdézhetőségének” szempontjai. Lehetséges, hogy az elemzés során alkalmazott módszereink mellett más megközelítéseket is lehetne választani. Mégis azt gondoljuk, sikerült néhány szeletét felmutatni annak az összetett képnek, amely az ezredfordulón jellemzi a 18–75 év közötti népesség öregséggel kapcsolatos nézeteit, a különböző véleményirányok társadalmi körét, kiterjedtségét.

Az öregedéssel, az öregséggel szerencsés esetben mindenki szembesül saját, egyéni életútjában is. Az úgynevezett középső életszakaszon lassan túljutva vajon kialakul-e az emberekben egy olyan késztetés, hogy tudatosan, tervszerűen készüljenek fel életük e jóval lehangozóbb, „harmadik” szakaszára? A következő részben ennek vizsgálatát kíséreljük meg.

II. FELKÉSZÜLÉS A NYUGDÍJAS ÉLETRE, AZ ÖREGKORRA

Mint láttuk, az elemzések eredménye szerint a közgondolkodásban élő kép az öregségről nem feltétlenül idilli. Már csak emiatt is feltűnő az az ellentmondásos helyzet, hogy az idős korra, nyugdíjas életre – legalábbis saját vonatkozásukban – derülátóbban gondolnak az emberek, és alig-alig foglalkoznak annak várható anyagi, egészségügyi hátrányaival.

Erre részben annak alapján lehet következtetni, hogy *a nyugdíj kiegészítésének biztosítása, az előtakarékoság ma még kevésbé vált a mindennapi életvezetés részévé.* A legfiatalabb, éppen csak munkába lépő korosztálytól ez talán még nem is várható el, de nem sokkal jobb a helyzet a kö-

zépkorúak vagy ennél idősebbek körében sem. A „majd csak lesz valahogy” hozzáállást az is erősítheti, hogy a közéleti vitákban igen nagy a nyugdíjas réteg anyagi helyzetének aktualitása, és a költségvetés részéről is érzékelik az emberek azt a törekvést, hogy a nyugdíjakat szinten tartsák. Mindez azt sugallja, hogy az anyagi biztonság megteremtése kizárólag az állam dolga, amit valahogyan mindig meg is oldanak. Kevésbé tudatosul azonban, hogy a jelenlegi idős korosztály rendkívül nyomott bérek után került nyugdíjba, amelyből szinte egyáltalán nem volt módjuk öntevékeny elótakarékoskodásra. A társadalmi-gazdasági körülmények megváltozása következtében azonban egyre nagyobb lesz a súlya a nyugdíjak magánúton, „öntevékenyen” történő biztosításának. Úgy tűnik, hogy ennek átérzése a közgondolkodásban még nem teljes.

A derűlátás egy másik jelét abban fedezhetjük fel, hogy – noha a nyugdíjas lét negatívumai (anyagi és pszichikus problémái) eléggé közismertek, *a mielőbbi nyugdíjba lépés már a 40-es éveiben járó korosztálynak is intenzív kívánsága*. A fiatalabbak saját majdani életüket nem a jelenlegi nyugdíjasokéval azonosítják, hanem arra gondolnak: „az én helyzetem más, ha már nem dolgozom, minden szép lesz, jó lesz, azt csinálom, amit akarok”. A korai nyugdíj szándékának konkrét indokai – mint látni fogjuk – természetesen elgondolkoztatóak. Mégis baljós jel, hogy az idős korra való felkészülés – akár annak konkrét lépéseit, akár a későbbi életmódra való gondolati, érzelmi felkészülést tekintjük – a fiatal és a középkorú generációknál kicsit a realitásoktól elszakadni látszik. A közgondolkodásnak azonban része ez a szemléletmód is. Vajon hogyan tekintenek az emberek saját idősebb korukra? Fordítsuk most figyelmünket ennek két területére.

Először azt mutatjuk be, milyen törekvések vannak ma a nyugdíjas élet anyagi biztonságának öntevékeny megteremtésére. Ezt követően a 46 éves és idősebb, de még aktív dolgozó réteg nyugdíjazással kapcsolatos elképzeléseit vizsgáljuk.

1. AZ IDŐS KOR, A NYUGDÍJAS ÉLET ANYAGI BIZTONSÁGÁNAK
MEGTEREMTÉSE

A nyugdíjba lépés nemcsak a korábbi aktív életmód megváltozásával jár, hanem – kivált, ha a megélhetést csupán a nyugdíj biztosítja – a jövedelmi helyzet lényeges leromlásával is. A majdani nyugdíj kiegészítésére való felkészülés azonban ma még nem mondható általánosnak. Igaz, sokak számára a nehéz napi megélhetés nem is teszi lehetővé a *nyugdíj-kiegészítést célzó előtakarékoságot*.

12. táblázat

*A nyugdíj kiegészítését célzó előtakarékosági vagy egyéb tervek (%-ban)**

Tervek a nyugdíjas korra való felkészülésben	Már megkezdte, megvalósította	Tervezi	Nem foglalkozik vele	Összesen
Takarékoskodás, pénzgyűjtés	31,1	21,4	47,5	100,0
Nyugdíj melletti munkavállalás	4,5	21,3	73,2	100,0
A lakáskörülmények megváltoztatása (például kisebb lakás, összeköltözés)	2,3	12,6	85,1	100,0
Életjáradék szerződés, nyugdíjbiztosítás kötése	14,5	7,3	78,2	100,0
Csatlakozás önkéntes nyugdíjpénztárhoz, egészség-pénztárhoz	27,9	7,6	64,4	100,0
Egyéb terv	3,1	7,1	89,8	100,0

*18–75 év közötti férfiak és nők válaszai alapján. Egy személy több lehetőséget is választhatott, ezért a százalékok összege a 100-at meghaladja.

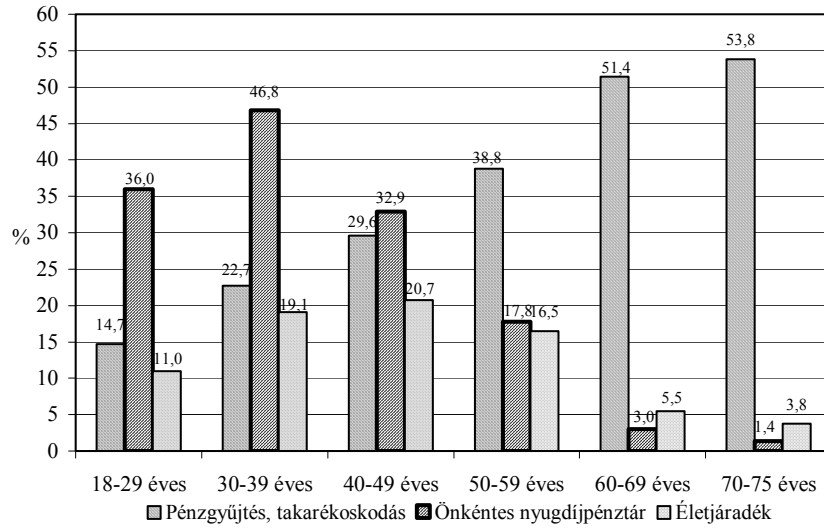
A 18–75 éves férfiak és nők több mint fele 2001/2002 fordulóján még a tervek szintjén sem foglalkozott se előtakarékosággal, se a nyugdíj kiegészítésének más lehetőségeivel, illetve nyugdíjasként nem gondoskodott előre erről. (Ez nem jelenti azt, hogy semmiféle megtakarításuk nincsen. A Tárki *Háztartás Modul* vizsgálata szerint a háztartások mintegy 60%-ának van bizonyos megtakarítása, ezek azonban nem feltétlenül az öreg napokra szólóak – például lakásra, tanulásra, utazásra stb. Vö. Szívós–Tóth 2001).

Mind a már megkezdett vagy megvalósított, mind pedig a tervezett felkészülési formák között az *egyéni takarékoskodás, pénzgyűjtés* a legnépszerűbb: a válaszadók közel egyharmada számolt be arról, hogy máris igyekszik félrerakni idős korára, illetve van összegyűjtött tartaléka, további 21% pedig tervez ilyen célú megtakarítást. Az egyénileg takarékoskodók aránya az életkor előrehaladásával jelentősen növekszik, más oldalról az iskolázottság, illetve a jövedelem emelkedésével ez a gyakorlat mérsékeltebb. A jobb jövedelemmel rendelkező, iskolázottabb emberek ugyanis megtakarításaik egyéni gyűjtögetése helyett az előtakarékoság intézményes formáit választják. A pénzgyűjtés későbbre tervezett megkezdése természetesen inkább a fiatalabb korosztályokra, illetve az alacsonyabb jövedelműekre jellemző.

A rangsor második helyén az *önkéntes nyugdíjpénztárhoz, egészségpénztárhoz való csatlakozás áll*. Ezzel a 18-75 évesek több mint egynegyede (27%-a) él máris, további 7-8% pedig későbbre tervezi a csatlakozást. Mind a megvalósítás, mind a későbbi terv érthető módon a fiatalabb – főképp 40 év alatti – korosztály választása. De leggyakrabban a diplomások, illetve a legmagasabb jövedelmi ötödhöz tartozók élnek ezzel a lehetőséggel (az előbbiek 46,2, az utóbbiak 41,3%-a).

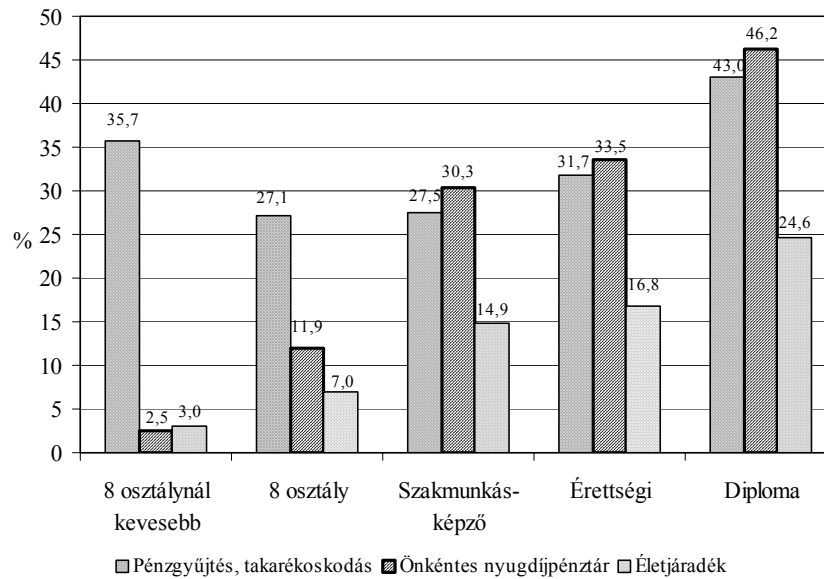
Életjáradéki szerződés, nyugdíjbiztosítás kötése áll az előtakarékosági formák kedveltségi rangsorának harmadik helyén, népszerűsége azonban az előzőeknél jóval csekélyebb (mindössze 14% él vele, és további 7% tervezi, elsősorban a még nem nyugdíjas korosztály).

Ami a 60-75 év közötti korcsoportot illeti, mivel aktív korokban az egyéni takarékoskodás, pénzgyűjtés volt szinte az egyetlen előtakarékosági forma, ezzel élnek legtöbben (51-54%), és valószínűleg már a tervek szintjén sem várható részükről az előtakarékoság más intézményes formáinak igénybevétele.

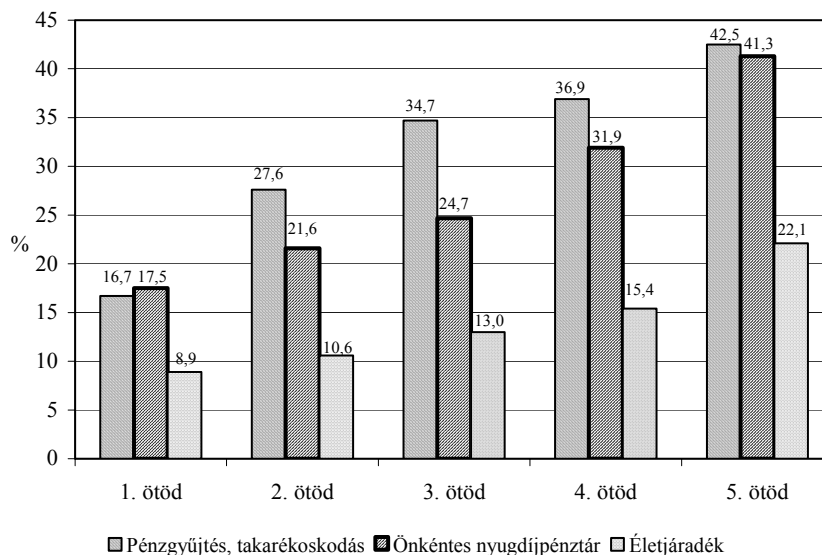
I. ábra

Már megkezdett vagy megvalósított nyugdíjkiegészítés-célú előtakarékosági formák korcsoport szerint

VII. ábra

Már megkezdett vagy megvalósított nyugdíjkiegészítés-célú előtakarékosági formák iskolai végzettség szerint

VIII. ábra

Már megkezdett vagy megvalósított nyugdíjkiegészítés-célú előtakarékosági formák jövedelem szerint

A nyugdíjkiegészítés előtakarékoságot nem igénylő lehetősége a nyugdíj melletti munkavállalás. Ez azonban csak kevesek számára megvalósított vagy megvalósítható (mindössze 4,5% említi), ám annál többen kívánnának élni ezzel a lehetőséggel (21,3%). A nyugdíjba lépéshez közeledők (50–59 évesek) egyharmada, a felsőfokú végzettséggel rendelkezőknek, illetve az aktív keresőknek közel 30%-a bízik abban, hogy nyugdíját munkajövedelemmel fogja kiegészíteni.

13. táblázat

A nyugdíj munkajövedelemmel való kiegészítését tervezők arányai korcsoport, iskolai végzettség és aktivitás szerint

Korcsoport	Iskolai végzettség	Aktivitás
18–29 éves	15,1	8 osztálynál kevesebb 6,9
30–39 éves	23,7	8 osztály 15,9
40–49 éves	31,1	Szaktanácsadó iskola 23,3
50–59 éves	33,4	Érettség 24,1
60–69 éves	9,0	Felsőfokú végzettség 28,1
70–75 éves	2,2	
Összesen 21,3		

A nyugdíj előtt állók munkavállalási reményei azonban a valóságban vélhetően kevésbé igazolódnak. Felmérésünk más részei szerint az öregségi nyugdíjasoknak csak mintegy 7–8%-a számolt be folyamatos, 4,2% pedig alkalmi munkavégzésről. Ez közel áll ahhoz, hogy a most tárgyalt összefüggés szerint az átlagos 4,5%-hoz képest a 60–75 éves válaszadók 10–12%-ának van munkából is jövedelme, amivel nyugdíját kiegészítheti.

Hasonló ehhez a *lakáskörülmények megváltoztatása* révén elérhető megtakarítás, illetve nyugdíjkiegészítés szerepe. Ezzel ugyancsak kevesen élnek/éltek (átlagosan 2-3%, s a 60 évesnél idősebbeknek is csupán 5%-a), de többen tervezik (12,6%), főképp a fiatalabbak, valamint az aktív keresők.

14. táblázat

A lakásváltoztatással elérhető megtakarítási tervek korcsoport és aktivitás szerint (%)

Korcsoport		Aktivitás	
18-29 éves	14,1	Aktív kereső	15,4
30-39 éves	10,6	Inaktív vagy eltartott	9,6
40-49 éves	7,6		
50-59 éves	3,1		
60-69 éves	0,6		
70-75 éves	0,9		
Összesen 12,6			

Mintánk öregségi nyugdíjas, illetve 60–75 év közötti csoportjainak *lakáshelyzetét* részletesebben is elemezve azt találtuk, hogy jóllehet ők az átlagosnál kisebb laksűrűség mellett laknak, lakásaiknak az alapterülete is kisebb az egész mintában tapasztalathoz képest. Ez nem kelt reményeket az iránt, hogy még kisebb, még olcsóbb lakásokat találjanak. Más országos lakásfelmérések is azt támasztják alá, hogy idősebb korban már kevésbé mobilak az emberek. Így elképzelhető, hogy a takarékoskodási célú lakásváltoztatási tervek – ha egyáltalán lehetőség nyílik rájuk – valójában még jóval előbb (fiatalabb korban, még a gazdasági aktivitás idején) realizálódnak. Ezzel a lehetőséggel a még nem nyugdíjas korúaknak mintegy 10–15%-a számol.

Az adatok arra vallanak, hogy a mai gondolkodásmódban csak csekély mértékben van jelen egy olyasfajta készlet, hogy az időskori

anyagi biztonságot *egyénileg, öntevékeny módon* is meg kellene alapozni. A szemléletmód lassú változásához a nyugdíjrendszer késlekedő átalakulása, továbbá a magánnyugdíjpénztárak, biztosítók iránti bizalmatlanság, az ezekre vonatkozó ismeretek, tapasztalatok hiánya is hozzájárul. Perspektivikusan különösen hátrányos lehet majd ez a fiatal, iskolából kilépő népesség jövőjére nézve. Ez a generáció még azt látja, hogy nagyszüleinek – és jórészt szüleinek –, akik a rendszerváltás előtt szinte valamennyien állami, szövetkezeti szektorban dolgoztak, „automatikusan jár” a nyugdíj, s nem tudják még felmérni, hogy az ő esetében ez már nem feltétlenül lesz így. Különösen áll ez a nem alkalmazottként dolgozókra (a kényszervállalkozókra vagy a hosszabb-rövidebb ideig feketemunkát végzőkre), akik fiatalkori mulasztásaikkal akkor szembesülnek, amikor elérik a nyugdíjas kort.

2. A NYUGDÍJAZÁS IDEJÉVEL KAPCSOLATOS ELKÉPZELÉSEK

Ennek vizsgálatára ugyancsak jó lehetőséget kínál az „Életünk fordulópontjai” panelfelvétel 1. hulláma, amelynek teljes mintájából 17% (mintegy 2800 személy) egy sajátos „alnépességet” alkot: a 46 éves és idősebb férfiak és nők „még nem nyugdíjas” csoportját. Őrölük ugyanis már feltételezhető, hogy gondolataikban, terveikben egy előbb-utóbb sorra kerülő nyugdíjazás is szerepel.

Közöttük kis számban (3,8%) vannak olyanok is, akik nem lesznek nyugdíjasok, mivel soha nem dolgoztak – ezek zöme 55 éves vagy idősebb nő. A „majdan nyugdíjassá válókat” 100%-nak tekintve elmondható, hogy tényleges *nyugdíjazásának időpontjáról* a nagy többség jól tájékozott, csupán 5,3% nem tudja, hány évesen fogják nyugdíjazni. Bár a konkrét évszámot csak 73% határozta meg (a többiek „szöveges válaszokat” mondtak, például akkor mennek nyugdíjba, „amikor betöltik a nyugdíjkorhatárt” – csupán 1-2% húzná ennél tovább az időt), az eredmény arra vall, hogy legtöbben már a felemelt nyugdíjkorhatárral számolnak: tudomásuk szerint átlagosan 60,7 éves korukban lesznek nyugdíjasok. (A férfiaknál ez kicsit több /61,2 év/, a nőknél kevesebb /60,1 év/).

A vágyott nyugdíjazási életkor ennél jóval alacsonyabb, átlagosan 56,2 év. Ezt az óhajt erősíti annak a 15%-nak a véleménye is, akik óha-

jukat nem pontos évszámmal fogalmazták meg, hanem így: „minél előbb”. („Minél később” azonban csupán 1,6% válna nyugdíjassá.) A nők előbb (átlagosan a régi nyugdíjazási korhatár szerint, vagyis 55 éves korban), a férfiak később (átlagosan 57,3 éves korban) fejeznék be gazdasági aktivitásukat.

A tényleges és a vágyott nyugdíjazási kor különbsége meglepően alakul a válaszadók korcsoportja szerint. Azt találtuk ugyanis, hogy a 46–54 éveseknél semmivel nem kevésbé intenzív a korai nyugdíjazás óhaja, mint az 55 évesek és idősebbek csoportjában. (Ez utóbbiak esetében a különbség – az évek számát tekintve, számszerűen – kisebb, amit az magyaráz, hogy ők kénytelen-kelletlen túljutottak már az általánosan vágyott nyugdíjazási életkoron.) A 46–54 év közötti férfiak és nők azonban még a „rég” nyugdíjkorhatárnál (ez a férfiaknál 60 év, a nőknél 55 év volt) is előbb mennének nyugdíjba. Ez azért elgondolkasztató, mert voltaképpen ők ekkor jutnak el pályájuk csúcsára, és nem szabadna annak mielőbbi lezárására gondolniuk. Más oldalról viszont tudott, hogy ez az a korosztály, amelynek alkalmazásától a munkaadók ma elég hatékonyan tartózkodnak, vagyis amelynek számára a nyugdíjazás – új munkahely kereséséhez képest – biztonságot jelenthet.

15. táblázat

*A „még nem nyugdíjasok” várható tényleges és vágyott nyugdíjazási korának különbsége nem és korcsoport szerint (átlag év) **

A nyugdíjba lépés kora	46–54 éves			55 éves és idősebb			Összesen		
	Férfiak	Nők	Együtt	Férfiak	Nők	Együtt	Férfiak	Nők	Együtt
Várható tényleges	61,5	60,0	60,7	60,2	(59,8)	60,2	61,2	60,0	60,7
Vágyott	57,0	55,9	55,9	58,9	(57,7)	58,9	57,3	55,0	56,2
Különbség	-4,5	-5,1	-4,8	-1,3	(-2,1)	-1,3	-3,9	-5,0	-4,5

* A negatív érték jelentése: átlagosan ennyi évvel szeretnének a ténylegesnél korábban nyugdíjba menni. A ()-ben lévő adatok a kis elemszám miatt csak tájékoztató jellegűek.

Megjegyzendő, hogy a tényleges és vágyott nyugdíjazási kor különbségének 4-5 évnyi átlaga a diplomások körében jóval rövidebb, csupán 1,9 év. A diplomások úgy számolják, átlagosan 61 éves korukban mennek nyugdíjba, de ha dönthetnének, ezt mintegy két évvel korábban tennék.

Ha a konkrét évszámokat mondók véleményét az évszám nélküli, szövegesen elmondott („minél előbb” – „minél később”) válaszokkal is kiegészítjük, akkor az alábbi kép tárul elénk:

16.táblázat
A 46 éves és idősebb, de még nem nyugdíjas férfiak és nők nyugdíjazásának vágyott ideje (%)

A nyugdíjazás vágyott ideje	Férfiak	Nők	Összesen
Megegyezik a hivatalos korhatárral	33,1	24,4	29,0
A hivatalos korhatárnál előbb	58,4	68,6	63,3
A hivatalos korhatárnál később	8,5	7,0	7,7
Összesen	100,0	100,0	100,0
(N)	(1444)	(1295)	(2739)

A ténylegesen számítottnál *előbb nyugdíjba kívánkozók* többféle indokot is felhoztak. Többségük (40%-uk) arra hivatkozik, hogy *elfáradt*; ez áll a rangsor élén. Bár az 55 év alatti férfiak ezt ritkábban említik, mégis elgondolkasztató, hogy a középkorú férfiak több mint egyharmada (34,7%) azért rövidítené meg gazdasági aktivitásának időtartamát, mert egyszerűen elfáradt. E motívum átlagosan 40%-os említési gyakoriságát kisebb-nagyobb mértékben a nők (43,5%), az 55 évnél idősebbek (45,7%), továbbá a legfeljebb 8 osztályt végzettek (50%) haladják meg.

A rangsor második helyét az foglalja el, hogy a korábbi nyugdíjazás *a családdal való foglalkozás* miatt lenne jó (23,3%). Ezt némileg többen szeretnék a nők (28,2%), és a fővárosi, megyei városi lakosok (27%), valamint a legalább érettségizettek (29–30%). Magyarázata talán az lehet, hogy az iskolázottabb városi nőket munkájuk jobban elvonja a családtól, s érzik, hogy e téren mulasztásaik vannak. (Önmagában a házassági állapot és a gyermekek száma ugyanakkor nem motivál jobban kizárólagosan családi feladatok ellátására. Ez azért érthető, mert a középső korosztályhoz tartozó dolgozók házastársa is többnyire aktív kereső, a gyermekek pedig nagyobbak. A „családdal foglalko-

zás” tehát összetettebb igényt jelent, semmint hogy ez csupán a házastárs, vagy az unokák körüli többletfeladatok ellátására szükülne le.)

Az indokok mintegy 8–9%-át teszi ki a *megromlott egészségi állapotra* való hivatkozás. Ez két-három százalékponttal gyakoribb érv az 55 évesek és idősebbek csoportjában, valamint a nehéz fizikai munkával jobban sújtott községi lakosok, illetve a legfeljebb 8 osztályt végzettek körében.

Ennek mintegy „ellentétpárjaként” fogható fel az a szempont, hogy az elképzelések szerint a korai nyugdíjazás éppenséggel a *pénzkereset, a nyugdíj melletti munkavállalás* lehetőségét biztosítaná (7,7%). Erre átlagon felül számítanának a budapestiek (13%), az 55 évesnél fiatalabb férfiak (12%), továbbá az érettségivel vagy diplomával rendelkezők (10%), jól érzékelve, hogy a fővárosban és magasabb végzettség mellett nagyobb az esély nyugdíj mellett végezhető munka találására. Ha viszont a „fiatalabb” férfi-korosztály községekben él és legfeljebb 8 osztályt végzett, inkább abban reménykedne az átlagos 6,4%-ot meghaladóan, hogy a korai nyugdíjba menetel megszabadítaná őket a *munkanélküliség fenyegetésétől*. A diplomások és az 55 év alatti férfiak motívumai között az átlagos 4,7%-hoz képest fokozottabb a *több szabad idő* óhaja is (7–8%).

Az indokok rangsora összesítve:

17. táblázat
A ténylegesen számítottnál korábbi nyugdíjba lépés óhajának indokai
korcsoport szerint (%-ban)

Indokok	46–54 évesek	55 évesek és idősebbek	Összesen
Elfáradt	39,6	45,7	40,2
Családjával szeretne foglalkozni	23,8	18,9	23,3
Egészsége megromlott	8,3	10,2	8,5
Nyugdíj mellett pénzt szeretne keresni	7,6	9,1	7,7
Megszabadulna a munkanélküliségtől	6,8	6,3	6,5
Több szabad időt szeretne	5,9	2,9	5,6
Nem szereti a munkáját; mást szeretne dolgozni; nem szorul rá	1,7	0,6	1,7
Egyéb	5,4	5,7	5,6
Nem tudja	0,9	0,6	0,9
Összesen	100,0	100,0	100,0

A ténylegesen számítottnál később nyugdíjba menni óhajtok hányada alig 7-8%. Nem szorul magyarázatra, hogy ezt a ritka kívánságot alapvetően az anyagiak motiválják (szükség van a keresetére - 45,8%), a munka szeretete a kicsiny csoportnak mindössze egyötödét ösztönözné az aktív évek kitolására.

3. A NYUGDÍJAZÁS UTÁNI ELSŐ ÉVEKRE VONATKOZÓ TERVEK

A 46 éves és idősebb, de még aktívan dolgozó korosztálynak tehát nagyon határozott vágya, hogy a hivatalosan megszabottnál előbb mehessen nyugdíjba. Még ha ez a kívánság nem is valósul meg, akkor is számítaniuk kellene arra, hogy a nyugdíjba lépés utáni első 5-10 évben még csupán a 60-as éveiket fogják tölteni, és ezt érdemes lenne előre megtervezni. Hiszen az első 5-10 év meglehetősen kritikus időszak; a friss nyugdíjasoknak ekkor kell kialakítaniuk új életformájukat, meg kell tanulniuk szerényebb feltételek között élni, illetve - ha van rá mód - néhány évig még nyugdíj melletti munkával kiegészíteni jövedelmüket. Többségüket (55%) azonban ez a kérdés - legalábbis egyelőre - nem foglalkoztatja, 26%-nak bizonytalan, általános elképzeléseik vannak, s csupán 16%-ot ér el azok aránya, akik konkrét elképzelést alakítottak már ki a nyugdíjas élet első éveire. Az igazsághoz hozzátartozik, hogy ez 46-50 év között még nem is nagyon várható el; ebben az életszakaszban az emberek még minden energiájukkal a jövőnek feszülnek. Többen ekkor jutottak pályájuk csúcsára, és nem fejeződött még be gyermekeik taníttatása, életbe indítása, lakáshoz segítése sem. Az életkor előrehaladásával azonban már pontosabbá válnak az elképzelések, bár a probléma hártása 55 év felett is a leggyakoribb magatartás. Ám mégis érdemes kiemelni, hogy leginkább a magas iskolázottság az, ami jobb esélyt biztosít a nyugdíjas évek megtervezéséhez. Az idősebb diplomásoknak például csaknem 40%-a határozott elképzelésekkel készül nyugdíjas éveire, ami kifejezett előnyt biztosít számukra kortársaik átlagához képest

18. táblázat

A 46 éves és idősebb, de még nem nyugdíjas népesség, ezen belül a diplomások tervei a nyugdíjazás utáni első 5–10 évre (%-ban)

	Korcsoportok			Diplomások		
	46–54 évesek	55 évesek és idősebbek	Összesen	46–54 évesek	55 évesek és idősebbek	Összesen
Konkrét terveik vannak	14,7	25,1	16,0	22,8	39,1	26,0
Általános, bizonytalan elképzeléseik vannak	25,6	30,2	26,3	27,4	26,2	27,2
Nem foglalkoztatja őket ez a kérdés	57,4	38,1	55,0	48,2	34,6	45,5
Nem tudja	2,2	5,5	2,7	1,6	0,0	1,3
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Néhány konkrét lehetőséget a kérdőív is felkínált, az iránt érdeklődve, hogy ilyen tervek, elfoglaltságok foglalkoztatják-e az érintetteket.

A lehetséges tervek, elfoglaltságok közül legnépszerűbb a *gyermek, unokák gondozásában való részvétel*. Az „unokázás” természetes módon képezi részét a nagyszülők életének: magamagát kínálja, mivel nem kell érte erőfeszítéseket tenniük (mint például a jövedelemszerző munkák megszerzéséért), s a fiatal szülők részéről jelentős igény is mutatkozik iránta. Maga az elfoglaltság örömet adó, ugyanakkor felelősségteljes; a nagyszülő egyértelműen hasznosnak, nélkülözhetetlennek érzi magát – ez egyéb munkavégzésnél nem feltétlenül valósul meg. Nem csoda hát, hogy a 46 éves és idősebb, még nem nyugdíjas népesség meghatározó többsége, közel 70%-a kalkulál ezzel a lehetőséggel (48% tervezi, további 19% pedig elképzelhetőnek tartja, hogy nyugdíjas életének legalábbis egy részében unokái körében hasznosítja magát). Meglepő, hogy az unokák gondozásában, felügyeletében való részvétel a férfiak gondolkodásától sem idegen: 60% körüli azok aránya, akik tervezik vagy elképzelhetőnek tartják a maguk számára.

Demográfiai érdekesség, hogy az 55 éves és idősebb aktívak kevésbé számolnak ilyesfajta elfoglaltsággal, mint a 46–54 év körüliek. Az idősebbek unokái ugyanis néhány év múlva már kevésbé szorulnak felügyeletre. Jó példa erre, hogy – mint felmérésünk más részei mutatják – a 75 évesnél nem idősebb öregségi nyugdíjasok már csak alig egyharmadának napi tevékenységei között szerepel az unokák gondozása, felügyelete. A 46–50 évesek unokái azonban talán jórészt még meg

sem születtek, a gondozásukban való részvétel így ma még csak egy távolabbi terv.

19. táblázat
A nyugdíj mellett unokák gondozását tervezők aránya
korcsoport és nemek szerint (%-ban)

	46-54 éves			55 éves vagy idősebb		
	férfi	nő	együtt	férfi	nő	együtt
Tervezi	40,1	57,7	49,2	37,5	(37,1)	37,5
Elképzelhetőnek tartja	22,4	16,2	19,3	20,3	(10,0)	18,2
Összesen	62,5	73,9	86,5	57,9	(47,1)	55,7

A ()-ben szereplő adatok a kis elemszám miatt csak tájékoztató jellegűek.

Mint látható, 55 év fölött az unokák gondozásával kalkuláló nők hányada a férfiaké alatt marad. Oka az lehet, hogy – összefüggésben a házasságkötés és gyermekvállalás nemek szerint eltérő életkorával – az ilyen korú férfiak körében nagyobb az esély arra, hogy unokáik még az ő nyugdíjba lépésük után is kisebbek, és felügyeletre szorulnak. A nők számottevő részét azonban – legalábbis amíg a hivatalos korhatár alacsonyabb volt – gyakran éppen az ösztönözte a mielőbbi nyugdíjba lépésre, hogy a családnak szüksége volt rájuk. Ők sajátos almintánkban már nem is szerepelnek (csak a „még aktívak” terveiről érdeklődtünk, akiknek unokái – mire ők 60 évesek és nyugdíjasok lesznek – már nagyobbak).

A „fiatalabbak” (46-54 évesek) körében az unokák gondozásának terve nem független attól sem, hogy hány gyermekük van – hiszen több gyermek több unokát is ígér.

Népesedési, népesedéspolitikai szempontból értékelve adatainkat érdemes figyelembe venni, hogy a házasságkötés és gyermekvállalás életkora későbbre tolódik. A 60-62 év körül nyugdíjba lépő nagyszülők igen erős motiváltsága a családi és unokák körüli teendők iránt így nagy jelentőséget kaphat, mivel biztosíthatja a 30 év körüli anyák mielőbbi visszatérését a munkahelyekre. A nagyszülők számára ezt a motiváltságot növelheti a gyás igénybevételének lehetősége, különösen mivel jelenleg már nem kell a nyugdíjról sem lemondaniuk.

20. táblázat
A nyugdíj mellett unokák gondozását tervező 46–54 évesek aránya
gyermekszámuk szerint (%-ban)

Gyermekszám	Tervezi	Elképzelhető- nek tartja	Együtt
0*	9,7	5,8	15,5
1	51,4	17,5	68,9
2	54,4	21,8	76,2
3 vagy több	54,7	22,4	77,1
Összesen	49,2	19,3	68,5

* A gyermektelenek a házastárs előző kapcsolatából származó gyermekeinek családjával kalkulálnak.

A családi elfoglaltságokra vonatkozó tervekhez képest mérsékeltebb ugyan, de mégis meglepően nagy a *jövendőbeli nyugdíj mellett végezhető munka* iránti érdeklődés. Láttuk, hogy ez kis mértékben már a korábbi nyugdíjazás vágyának indokai között is szerepelt: a 46 éves és idősebb, a hivatalosnál előbb nyugdíjba vágyó aktív keresők 8%-a számít arra, hogy ha fiatalabban mehetne nyugdíjba, jobban találna pénzkereső elfoglaltságot. A nyugdíj melletti munkavállalás különböző lehetőségei közül legnépszerűbb a *teljes vagy részmunkaidős alkalmazás* lenne, a 46 éves és idősebb aktívak 46%-a szívesen tervezne ilyen elfoglaltságot, vagy legalábbis elképzelhetőnek tartja, hogy valami ilyesmit vállaljon. Közel 40% *kötetlen munkaidőben végezhető munkára* is számít (például hazavihető, alkalmi, idenymunkára, megbízásra). Nem jelentéktelen azok aránya sem, akik *mezőgazdasági jellegű jövedelemszerző munka* végzésével (is) számolnak (23%). Végül, ha kevesebben is, de attól sem idegenkednek, hogy nyugdíjasként valamilyen *vállalkozásba kezdjenek* (13%).

Az 55 éves és idősebb aktív keresők körében érthető módon valamivel több a különböző munkafajtákat tervezgetők hányada, számukra egyre aktuálisabb kihívás azt megtervezni, hogy mivel töltik nyugdíjas életüket, hogyan egészítik ki a nyugdíjat.

A munkavégzésre vonatkozó terveket, elképzeléseket a szorosabban vett demográfiai jellemzők (mint a nem, a családi állapot, a gyermekszám) gyakorlatilag nem befolyásolják. Az iskolai végzettség, másrészt pedig a lakóhely azonban érzékelhetően összefügg a tervekkel: a

magasan iskolázottak, a nagyobb városokban (vagy éppen a fővárosban) élők között az átlagosnál többen képzelik nyugdíjas éveiket munkavégzés mellett. Ez alól a mezőgazdasági jövedelemszerző munka kivétel; ez az alacsonyan iskolázottak, illetve a községi lakosok elgondolásaiban szerepel a leggyakrabban.

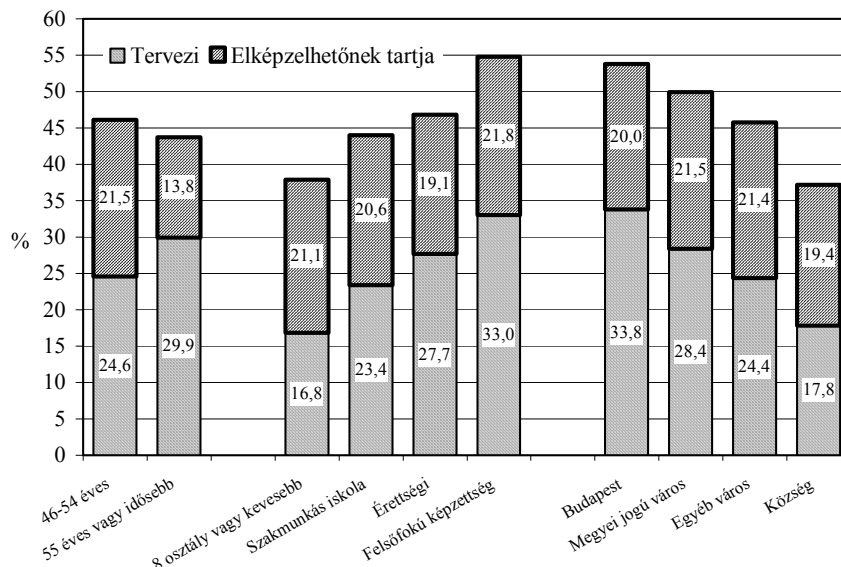
21. táblázat

A nyugdíj melletti munkavégzés egyes fajtáira vonatkozó tervek korcsoport, iskolai végzettség és településtípus szerint – a 46 éves és idősebbek körében (%-ban)

A teljes vagy részmunkaidőben alkalmazottként végzett munka szándéka (%)	Tervezi	Elképzelhetőnek tartja	Együtt
Összesen	25,3	20,5	45,8
<i>Korcsoport</i>			
46-54 éves	24,6	21,5	46,1
55 éves vagy idősebb	29,9	13,8	43,7
<i>Iskolai végzettség</i>			
8 osztály vagy kevesebb	16,8	21,1	38,0
szakmunkásiskola	23,4	20,6	44,0
érettségi	27,7	19,1	46,8
felsőfokú képzettség	33,0	21,8	54,8
<i>Településtípus</i>			
Budapest	33,8	20,0	58,8
Megyei jogú város	28,4	21,5	49,5
Egyéb város	24,4	21,4	45,8
Község	17,8	19,4	37,2
A kötetlen munkaidőben végezhető munka szándéka (%)			
Összesen	17,7	20,6	38,3
<i>Korcsoport</i>			
46-54 éves	17,5	22,0	39,5
55 éves vagy idősebb	19,1	10,3	29,0
<i>Iskolai végzettség</i>			
8 osztály vagy kevesebb	13,5	16,5	30,0
szakmunkásiskola	14,2	19,1	33,3
érettségi	19,8	20,7	40,5
felsőfokú képzettség	23,8	25,8	49,3
<i>Településtípus</i>			
Budapest	23,3	21,6	44,9
Megyei jogú város	18,1	21,9	40,0
Egyéb város	16,5	18,4	34,9
Község	14,5	20,6	35,1

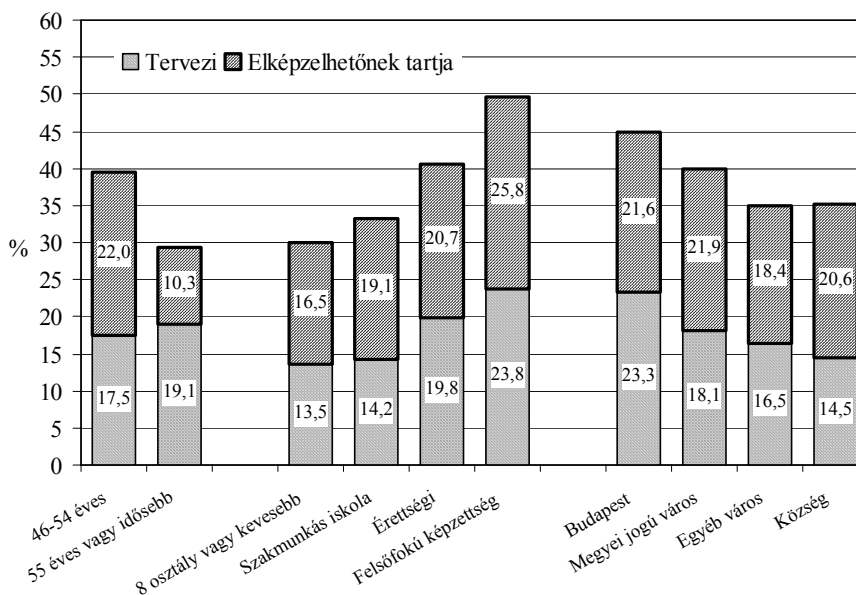
21. táblázat (folytatás)

A vállalkozásba kezdés szándéka (%)	Tervezi	Elképzelhetőnek tartja	Együtt
Összesen	6,4	7,0	13,4
<i>Korcsoport</i>			
46–54 éves	5,6	7,3	12,9
55 éves vagy idősebb	12,6	5,0	17,6
<i>Iskolai végzettség</i>			
8 osztály vagy kevesebb	0,9	3,3	4,2
szakmunkásiskola	4,8	5,1	9,9
érettségi	6,6	6,9	13,5
felsőfokú képzettség	14,4	14,1	28,5
<i>Településtípus</i>			
Budapest	10,8	8,8	19,6
Megyei jogú város	6,1	8,8	14,9
Egyéb város	5,9	5,5	11,4
Község	4,5	6,2	10,7
A mezőgazdasági jellegű jövedelem-szerző munka szándéka (%)	Tervezi	Elképzelhetőnek tartja	Együtt
Összesen	13,4	10,0	23,4
<i>Korcsoport</i>			
46–54 éves	13,0	9,9	22,9
55 éves vagy idősebb	15,8	11,1	28,9
<i>Iskolai végzettség</i>			
8 osztály vagy kevesebb	18,1	16,8	34,9
szakmunkásiskola	24,5	20,0	44,5
érettségi	11,4	7,2	18,6
felsőfokú képzettség	5,6	2,4	8,0
<i>Településtípus</i>			
Budapest	3,5	1,8	5,3
Megyei jogú város	10,1	6,3	16,4
Egyéb város	13,7	28,2	31,9
Község	22,0	26,3	38,3

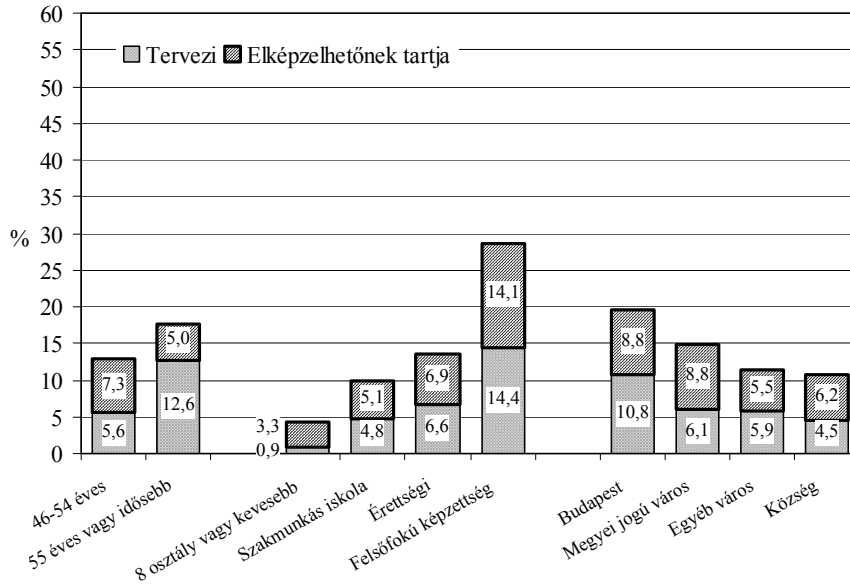
IX. ábra

A teljes vagy részmunkaidőben alkalmazottként végzett munka szándéka

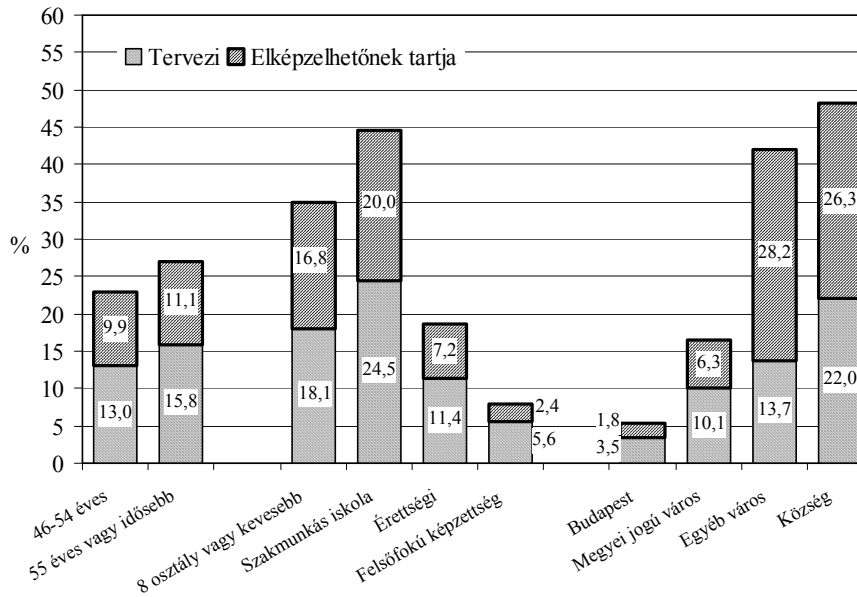

X. ábra

A kötetlen munkaidőben végezhető munka szándéka

XI. ábra
A vállalkozásba kezdés szándéka

XII. ábra
A mezőgazdasági jellegű jövedelemszerző munka szándéka

A statisztikai adatok megerősítik azt a mindennapi tapasztalatot, hogy a nyugdíj melletti munkavállalási tervek, elképzelések és a tényleges lehetőségek között ma nincsen összhang. Egyrészt azért, mert amíg aktív életüket élik az emberek, későbbi életmódjukra vonatkozó terveik bizonytalanok, lebegőek; ha ma egy 50–55 éves úgy gondolja, hogy 60 éves kora után még munkát vállalna, idősebb korára már lehet róla. Másrészt a realitások messze el is maradnak attól, hogy a nyugdíjba lépők 40–50%-a jövedelemszerző munkát találjon. (A már nyugállományban lévőkre vonatkozó elemzéseink szerint a 75 évesnél nem idősebb öregségi nyugdíjasoknak például csupán 7,5%-a számol be folyamatos, további 4,2% pedig alkalmi munkavégzésről. Lehetséges, hogy a valóságban az arányok ennél magasabbak, hiszen a másoknak pénzért végzett, vagy akár a mezőgazdasági termelő munkát a statisztikai felmérések tapasztalata szerint az érintettek nem tekintik kereső tevékenységnek, ám az arányok vélhetően ezzel együtt sem érik el a még nem nyugdíjasok terveit, szándékait.)

A korstruktúra romlása, az időskorúak magas aránya miatt perspektivikusan egyre fontosabb lenne, hogy a gazdasági aktivitás időtartama növekedjék. A nyugdíj előtt állók kívánsága, hogy a hivatalosan megszabottnál néhány évvel előbb mehessenek nyugdíjba, másfelől viszont a nyugdíj mellett végzett munkára vonatkozó terveik, szándékaik intenzitása nem kis feszültségről, ellentmondásos helyzetről árulkodik. Mögötte részben egy biztonságra törekvés sejthető: a nyugdíj „biztos jövedelem”, amivel elkerülhető a fenyegető munkanélküliség. De természetes az aggodalom amiatt is, hogy kizárólag nyugdíjból élni nem könnyű, tehát valamilyen kiegészítésre feltétlenül szükség lesz. Végül nem lehet figyelmen kívül hagyni, hogy az idősödő emberek életritmusa – még ha mentális és fizikai állapotuk ki is állja a munkahelyi követelmények próbáját – megváltozik, kevésbé tűri a szigorú kötöttségeket, a túlságosan hosszú munkaidőt stb.

A megoldást valószínűleg nem a nyugdíjkorhatár további emelése irányában kellene keresni, hanem olyan rugalmas munkalehetőségek létesítésében, amelyek révén az újonnan nyugdíjba lépők aktivitása még jó néhány évig fenntartható. Ezt egyfelől a *fokozatos nyugdíjba lépés* lehetősége segíthetné elő. Bár erre vonatkozó direkt kérdéseket nem foglalmaztunk meg az érintettek számára, adatainkból közvetett mó-

don arra lehet következtetni, hogy kifejezetten lenne rá fogadókészség. Mint láttuk, az emberek különböző időpontokban („előbb” – „később”) kívánnának nyugdíjba menni, és elég szerteágazóak ennek indokai is. A fokozatos nyugdíjba lépés nagyobb teret adna az egyéni szempontok érvényesítésének. Másfelől a célt olyan foglalkoztatáspolitikai is elősegíthetné, amely *előnyt biztosít a munkaadók számára*, például a nyugdíjasok után fizetendő adók és járulékok mérséklése révén.

Tanulmányunkat azzal indítottuk, hogy a társadalom öregekhez való viszonyát maga az intézményrendszer is reprezentálja. A családpolitika és a foglalkoztatáspolitikai feladata, hogy az intézményrendszert kellő differenciáltsággal, rugalmassággal működtesse. Egyrészt oly módon, hogy a társadalom tagjai minél hosszabb időtávban értéket termeljenek, aktívak maradjanak. Másrészt viszont oly módon, hogy felkutassa vagy megteremtse az idősödő korosztály korszpecifikus munkavállalási formáit.

* * *

AZ „IDŐSÖDÉS” KORA - NYUGDÍJASOK 75 ÉVES KORIG

Tanulmányunk az „Életünk fordulópontjai” című követéses társadalmi-demográfiai panelfelvétel első hullámának a 60-75 év közötti korosztályra, illetve a 75 évesnél nem idősebb nyugdíjasokra vonatkozó eredményeit, tanulságait foglalja rendszerbe. Ezek megfelelő értelmezéséhez néhány dolgot előre kell bocsátani.

Az adatfelvétel mintájának meghatározó jellegzetessége, hogy egyéni, nem pedig háztartási alapú. Ezért a közölt megoszlások közvetlenül nem hasonlíthatók össze a megszokott háztartásszintű változók megoszlásaival. Példaként említjük a jövedelem vagy a lakásfelszereltség változóit: míg a jól ismert országos statisztikák többnyire a 60 éves és idősebb háztartásfők háztartásainak jövedelmi, illetve lakásjellemzőiről adnak számot, a mi adataink azokra a háztartásokra (illetve jövedelmi vagy lakásviszonyokra) vonatkoznak, amelyeknek 60-75 év közötti tagja - is - van, függetlenül attól, hogy az illető családfő-e, vagy sem. Talán nem árt még egyszer hangsúlyozni azt is, hogy a mintába került személyek felső életkora 75 év, vagyis a minta nem foglalja magába a „korfa tetején” élőket, a legidősebbeket, akik számára az önellátás már jóval nehezebb, akiknek gyengülő fizikai, szellemi állapota egyre több külső gondoskodást igényel. A vizsgált személyek magánháztartásban élnek, vagyis elemzésünk nem terjed ki az intézményi háztartások idős lakóira sem. Lehetséges, hogy mindezek miatt a kép kissé pozitívabb.

A rendelkezésre álló adatok az idős kor problémáinak kétféle megközelítésű tárgyalását teszik lehetővé. Az egyik a betöltött évek számával történő definíció. Az öregedés ugyanis meglehetősen hosszú folyamat, amely szakaszokra bomlik. A WHO újabban így szabja meg az életszakaszok beosztását: 50-60 év az „áthajlás”, 60-75 év az idősö-

dés kora, 75-től 90 évig tart az idős kor; 90 év fölött agykorról, 100 fölött pedig matuzsálemi korról beszélünk. Amikor tehát a betöltött évek száma alapján definiáljuk mondanivalónkat, megállapításaink a 60–75 év közöttiekre, vagyis az *idősödés korában lévők*re vonatkoznak. Egy másfajta megközelítésmódot jelenthet – amint arra már utaltunk – a gazdasági aktivitás megszűnése, a *nyugdíjas lét*, hiszen a nyugdíjba lépés az egyike a megöregedéshez vezető út jelentős életforma-váltásainak. Ám a mai (75 éves és fiatalabb) nyugdíjasoknak bizonyos – a nőknél számottevő – hányada ezt az életformaváltást 60 éves kora előtt élte/éli át, így közöttük vannak, akik az adatfelvétel időpontjában még csak az „áthajlás” szakaszában voltak, jóllehet akár gazdasági kondícióik, akár életmódjuk tekintetében kevésbé térnek el a 60 év felettiektől. Sok vonatkozásban érvényes ez az „áthajlás” életszakaszánál is fiatalabb, inkább „középkorú”, esetenként akár ennél is fiatalabb rokkantsági nyugdíjasokra. Róluk szólva figyelembe veendő, hogy sokan még fiatal házásoknak számítanak, vagy eltartott gyermekeik vannak, életmódjukat azonban anyagi helyzetük, társadalmi kapcsolataik inkább az idősebb korú nyugdíjasokéhoz teszik hasonlóvá. E szempont indokolja, hogy a nyugdíjasokról általánosságban szólva külön is foglalkozunk a rokkant nyugdíjasok jellemzőivel.

I. A 60–75 ÉV KÖZÖTTI „IDŐSÖDŐ”, ILLETVE A NYUGDÍJAS NÉPESSÉG FŐBB DEMOGRÁFIAI JELLEMZŐI

1. A 60–75 ÉV KÖZÖTTIEK JELLEMZŐI

A férfiak magasabb halandósága mutatkozik meg abban, hogy az „idősödő korosztályban” elég jelentős, 59%-os „*nőtöbblettel*” kell számolnunk. Az évek előrehaladásával a férfiak létszáma jelentősen csökken, és így a mintánk legidősebb korcsoportjában, a 60–75 évesek között a *nőtöbblet* még markánsabbá válik, 60% fölé kerül. Ez a vizsgált korosztály *családi állapot* szerinti összetételét is alapvetően meghatározza. A 60–75 éves férfiak zömmel házasságban élnek (78%), az ugyanilyen korú nőknek azonban csak 44%-a házas, 42%-a viszont özvegy. A házastársukat elveszítő 60–64 éves nők közel egyharmados

(30%-os) aránya az évek előrehaladásával igen dinamikusan növekszik: a 70-75 év közötti nőknek már több mint fele (56%-a) özvegy családi állapotú.

1. táblázat
A 60-75 éves válaszadók családi állapota korcsoport és nemek szerint (%)

Családi állapot	Korcsoport			Összesen
	60-64 éves	65-69 éves	70-75 éves	
<i>Férfiak</i>				
Nőtlen	4,5	4,9	1,4	3,7
Házas, együtt él	77,2	78,4	77,1	77,6
Házas, külön él	2,0	1,3	0,9	1,4
Özvegy	7,7	9,3	16,6	10,9
Elvált	8,6	6,1	4,0	6,4
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0
N	(505)	(462)	(409)	(1376)
<i>Nők</i>				
Hajadon	4,1	3,0	4,5	3,9
Házas, együtt él	55,4	47,3	30,9	44,3
Házas, külön él	0,9	0,8	0,8	0,8
Özvegy	30,1	38,3	55,9	41,7
Elvált	9,5	10,6	7,9	9,3
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0
N	(682)	(624)	(703)	(2009)

A 60-75 éves házas családi állapotúak meghatározó többsége, 86%-a első, 13% második, 1% pedig harmadik (egy-egy esetben további) házasságában él. Az arányok közel azonosak a 30-59 éves házasokéval. A csekély eltérést az jelenti, hogy az első házasságban élők aránya a fiatalabb házások között 2-3 százalékponttal magasabb, ami önáluk az első házasságok - egyelőre - rövidebb időtartamának következménye.

Az *élettársi kapcsolat* mint életforma terjedése ma már Magyarországon is indokoltá teszi, hogy az úgynevezett „házaspáros típusú” kapcsolatoknál a nem törvényes kötelékeket is számításba vegyük. A teljes (18-75 év közötti) mintának mintegy 8%-a vallotta be az adatfelvétel idején, hogy élettársi kapcsolata van. Ez a fiatalabbak (például 20-29 évesek) körében magasabb (14%), az „idősödő korosztály” körében - legalábbis ma még - jóval ritkább: a 60-64 évesek 5%-a, a 65-75 évesek 2-3%-a tartott fenn élettársi kapcsolatot 2002-ben.

Amikor a továbbiakban a *családi együttélés típusaival* foglalkozunk, célszerű együtt kezelni a házaspáros típusú kapcsolatok e két formáját. Ebben az életkorban ugyanis nagyon jelentős szerepe lehet annak, hogy az öregkorhoz közeledő ember magára marad-e egyszemélyes háztartásban, vagy együtt él valakivel, akihez érzelmi szálak fűzik, akiről gondoskodhat, vagy aki az ő számára nyújt támaszt – akár törvényesen, akár anélkül. Ez az oka annak, hogy a családi együttélés típusaira kialakított változónk szerint a párkapcsolatban élők aránya valamivel magasabb, mint a házasságban élőké. A változó kialakításának másik kritériuma a *háztartás tagjainak száma*. E két jellemzőt (párjával él-e együtt valaki, illetve – akár igen, akár nem – van-e más tagja is még a háztartásnak) igen jelentősen meghatározza az, hogy milyen életkorúak a vizsgált idősebb emberek. Elmondható, hogy a 60-tól 75 éves korig tartó, voltaképpen nem hosszú, mindössze 15 évnyi életszakaszon belül az érintettek életében nagyon *markáns és gyors lefolyású változások* történnek. A nők körében 15 éven belül csaknem megduplázódik az egyszemélyes háztartást alkotók aránya, és ugyanilyen mértékben csökken a párkapcsolatban élőké. Férfiak esetében némileg más a helyzet. A 75-ik év vége felé közeledve náluk is jelentősen megnövekszik az egyszemélyes háztartást alkotók aránya (9-ről 16%-ra), de a kétszemélyes, párkapcsolatos háztartásban élőké is, csaknem 10 százalékponttal (kb. 52-ről 62%-ra). E különbség magyarázata részben az, hogy a feleségek fiatalabbak, így a férfiak megözvegyülési esélye kisebb. Másrészt abból, hogy a párkapcsolatban élő 70–75 éves férfiak aránya (a 60–64 évesekhez képest) – e korcsoport létszámcsökkenése ellenére – növekszik, arra következtethetünk, hogy a házasságban élő férfiak *hosszabb élettartamra számíthatnak*, mint a párkapcsolat nélkül élők.

2. táblázat
A 60–75 éves válaszadók családi együttélés-típusai korcsoport és nemek szerint

A családi együttélés típusai	Korcsoport			Összesen
	60–64 éves	65–69 éves	70–75 éves	
<i>Férfiak</i>				
Egyszemélyes háztartásban él	10,2	11,6	16,9	12,6
Párkapcsolat nélkül él, két vagy több személyes háztartásban	6,5	5,7	3,8	5,4
Párkapcsolatban él kétszemélyes háztartásban	52,0	60,1	62,1	57,7
Párkapcsolatban él három vagy több személyes háztartásban	31,3	22,6	17,2	24,2
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0
N	(504)	(462)	(407)	(1373)
<i>Nők</i>				
Egyszemélyes háztartásban él	25,9	33,9	47,4	35,9
Párkapcsolat nélkül él, két vagy több személyes háztartásban	14,3	16,2	20,7	17,1
Párkapcsolatban él kétszemélyes háztartásban	42,4	39,2	27,3	36,1
Párkapcsolatban él három vagy több személyes háztartásban	17,4	10,7	4,7	10,9
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0
N	(682)	(623)	(702)	(2007)

Az „idősödő korosztály” többszemélyes háztartásaiban a *generációs kapcsolatok* (saját gyermek, unoka) dominálnak, s töredéknyi csak azok aránya, akiknél a „többi háztartástagot” más rokonok, más személyek alkotják.

3. táblázat
Gyermekek, unokák jelenléte a 60–75 évesek otthonaiban, korcsoport és nemek szerint (%)

A válaszadón és/vagy párján kívül a háztartásban:	Korcsoport			Összesen
	60–64 éves	65–69 éves	70–75 éves	
<i>Férfiak (100%=1373)</i>				
nincs saját gyermek	67,7	75,4	80,6	74,1
van saját gyermek	28,1	17,4	11,6	19,6
(ezen belül unoka/is)	4,2	7,2	7,8	6,3
Összesen	36,7	33,6	29,7	100,0
<i>Nők (100%=2007)</i>				
nincs saját gyermek	73,9	76,6	77,5	76,0
van saját gyermek	16,3	13,4	11,8	13,8
(ezen belül unoka/is)	9,8	10,1	10,7	10,2
Összesen	34,0	31,0	35,0	100,0

A *gyermekkel/unokával együtt élő* 60–75 éves férfiak és nők köre az életkor előrehaladásával érthető módon szűkül: a gyermekek kirepülnek a szülői otthonból és önálló családot alapítanak. Az idősödő emberek számára ez a családi életciklus befejeződéséhez közeledő fázis. Mint az adatok mutatják, a folyamat férfiaknál időben kissé hosszabban mehet végbe. Ennek a magyarázatát a férfiak és nők eltérő házassági, illetve első gyermekvállalási gyakorlatában találjuk. Míg a 60–65 éves nők meghatározó hányada (80% fölötti aránya) 24 éves koráig házasságot kötött, a hasonló korú férfiak 40% körüli aránya csak 25–29 évesen, további 9–10%-uk pedig csak 30 éves kora után tette ugyanezt. A korábbi házasságkötésből következően a 60–75 éves nők átlagosan 24,83, míg az ugyanilyen korú férfiak átlagosan 27,25 évesek voltak, amikor első gyermekük megszületett. A vizsgált nők gyermekei tehát 2002-ben már idősebbek, s így hamarabb hagyták el a szülői házat is.

(Megjegyzendő, hogy a gyermekvállalások időzítésében mutatkozó nemek közötti eltérés a „végeredményben” kiegyenlítődik. Az „élete folyamán” született gyermekek átlagos száma 60–75 év között csak árnyalatnyit tér el a férfiaknál és nőknél – korcsoportonként 1,7–1,8 között ingadozik.)

A nők korábbi gyermekvállalásaiból következően a(z „idősebb”) gyermekkel együtt élők közül többen laknak együtt unokával (is), míg a gyermekes férfiak esetében – kivált a „legfiatalabb”, 60–64 év közöttiek alkotta csoportnál – a velük együtt lakó gyermekek között az eltarthat korú (például tanuló) sem ritkaság.

A háztartások meghatározó jellemzője, hogy milyen azok belső *korösszetétele*. Az öregség felé haladva már az „idősödés korszakában” is fontos lehet, hogy az érintetteknek módjuk van-e a *fiatalabb generációkkal* való kapcsolattartásra, a fiatal családtagok mennyire vonják be őket mindennapi életükbe, ügyeikbe-gondjaikba.

Ha a háztartásban élőket – a szokásoknak megfelelően – durván három kategóriába soroljuk, vagyis

- a 0–29 éveseket nevezzük *fiataloknak*,
- a 30–59 éveseket *középkorúaknak*,
- a 60 éveseket és idősebbeket pedig *időseknek*,

akkor elmondható, hogy az általunk vizsgált „idősödő korosztálynak”, a 60–75 év közöttieknek kerek egyharmada (33%-a) oszthatja csak

meg mindennapi életét középkorú és fiatal generációkhoz tartozókkal. A 60–75 évesek közel 30%-a ugyanis egyszemélyes háztartásban él, 40%-uk háztartásában pedig kizárólag időskorúak vannak. A 75 év felettiekről nem sokat tudunk, mivel erre az életkorra mintánk már nem terjedt ki. Azt azonban megállapíthattuk, hogy míg a teljes mintának (a 18–75 éveseknek) csak 5%-a él olyan háztartásban, amelynek 75 évesnél idősebb tagja is van, addig a 60–75 évesek háztartásaiban ez majdnem kétszer olyan gyakori (9,4%).

Részben a háztartások korösszetételével függ össze, hogy a 60–75 éves korosztályban a férfiak 76%-a, a nők 81%-a már olyan háztartásban él, amelynek egyetlen *aktív kereső tagja* sincsen. Az életkor előre haladásával ez is dinamikusan változik: a férfiak 60–64 éves korban mutatkozó, relatíve előnyösebb helyzete (amit feltehetően a „még nem nyugdíjas” házastárs biztosít), 65 év felett gyakorlatilag már kiegyenlítődik a két nem között:

A háztartásnak nincs aktív kereső tagja:	60–64 éves korban	65–69 éves korban	70–75 éves korban	Összesen
- férfiaknál	57,0	75,5	79,2	69,8
- nőknél	71,0	77,8	83,5	77,5

Az „idősödő korosztály” jellemzéséhez érdemes még két jellegzetes paramétert figyelembe venni: az *iskolai végzettséget* és a *településtípus* szerinti megoszlást.

Nem szorul különösebb magyarázatra, hogy az idősödő korosztály iskolai végzettsége az országos átlag alatt marad. Még inkább érvényes ez a nőkre: a 70–75 év közötti női válaszadóknak például több mint 40%-a 8-nál kevesebb osztályt végzett – az ugyanilyen korú férfiak mintegy egyötödéről mondható ez el. Jellegzetes az is, hogy míg – a mai országos helyzethez hasonlóan – a férfiaknál már korábban is a szakmunkás végzettség megszerzése volt a továbbtanulás fő iránya, a 60 év feletti nők ezt akkoriban még nem „váltották ki” érettségivel úgy, mint manapság; túlnyomó többségük megállt a 8 osztály befejezésénél. Meglepő ugyanakkor a diplomások viszonylag magas aránya. Különösen a férfiakról mondható ez el. Az egyetemét, főiskolát végzettek hányada körükben nem marad a fiatalabb (30–55 év közötti) korosztályoké alatt. Emögött az sejthető, hogy – mint az egészségügyi, halandósági statisztikákból tudjuk

- a magas iskolai végzettségűek életesélyei lényegesen kedvezőbbek, a hazai igen magas férhialandóság jóval nagyobb mértékben sújtja az iskolázatlan, nehéz fizikai munkát végző, ennek következtében gyengébb anyagi kondíciók között élő rétegeket. Így nagyobb az esély arra is, hogy az életben maradt idősebb férfiak reprezentatív mintájában az iskolázottak nagyobb arányban képviseltetik magukat, s nyilván ez is hat a családi együttélési formák alakulására.

4. táblázat
A 60–75 év közötti válaszadók legmagasabb iskolai végzettsége
korcsoport és nemek szerint (%)

Korcsoport	Legmagasabb iskolai végzettség					Össze- sen
	8 osztálynál kevesebb	8 osz- tály	szakmun- kásiskola	érettségi	egyetem, főiskola	
<i>Férfiak</i>						
60–64 éves	8,7	26,6	32,3	17,9	14,5	100,0
65–69 éves	15,5	33,7	24,9	13,6	12,4	100,0
70–75 éves	19,6	27,9	21,5	16,1	14,9	100,0
<i>Nők</i>						
60–64 éves	11,8	44,0	15,4	22,2	6,6	100,0
65–69 éves	27,0	43,3	10,9	14,0	4,8	100,0
70–75 éves	41,5	31,4	10,4	12,0	4,8	100,0

A mai 60–75 évesek korábbi aktív életszakaszának foglalkozási megoszlása még a rendszerváltozás előtti struktúrára hasonlít: nyugdíjazásukat megelőzően 96%-uk alkalmazottként dolgozott, s csak néhányan éltek alkalmi munkákból. Emellett a 2000-es évek elejére a nyugdíjba lépés előtti foglalkozások között már észrevehető számban megjelentek az önálló (nem alkalmazotti) foglalkozások (4%), sőt – mint később erről szó lesz – a munkanélküliség is.

A 60–75 év közötti nyugdíjasok korábbi aktív életszakaszának foglalkozási státusszerkezetében az iskolai végzettség nemek szerint eltérő jellegzetességei tükröződnek vissza. Az alkalmazottak meghatározó többsége fizikai munkakörben látta el feladatát, a férfiak és nők körében csaknem azonos arányban. Mint a 4. táblázatban láttuk, a vizsgált idősödő generációban a nők iskolázottsága – a rendszerváltozást megelőző évtizedeknek megfelelően – még jócskán a férfiaké alatt maradt, és ez érzékelhető a férfi- és női fizikai foglalkozások belső megoszlásá-

ban is: a férfiak között háromszor annyi a magasabb képzettséget igénylő szakmunkások aránya, míg a női segédmunkásoké a hasonló munkakörű férfiakénak több mint kétszeresét teszi ki. A különböző szintű (alsó-, közép-, felső) vezető beosztásokat elfoglaló férfiak és nők között 10 százalékpontnyi az eltérés a férfiak javára, ám a legfeljebb érettségig vagy még azt sem igénylő szellemi munkakörökben a nőké a vezető szerep (a férfiak 5%-ához képest 19%).

5. táblázat

A 75 éves és fiatalabb öregségi és rokkant nyugdíjasok nyugdíjba lépés előtti foglalkozása nemek szerint (%)*

Nyugdíjazás előtti foglalkozás	Férfiak	Nők	Együtt
<i>Önálló volt, ezen belül:</i>	5,7	3,4	4,3
gazdálkodó	1,4	0,7	1,0
iparos	1,2	0,4	0,7
kereskedő	0,7	1,1	0,9
szolgáltató	1,7	1,0	1,3
szellemi szabadfoglalkozású	0,7	0,2	0,4
<i>Alkalmazott volt, ezen belül:</i>	94,2	96,2	95,3
közvetlen termelésirányító	4,8	1,4	2,9
szakmunkás	23,4	6,7	13,8
betanított munkás	29,5	36,4	33,4
segédmunkás	9,4	20,9	16,0
felső vezető	5,0	1,3	2,9
középvezető	8,6	3,7	5,8
alsó vezető	3,8	2,9	3,3
beosztott diplomás szellemi	4,5	3,7	4,0
beosztott érettségizett szellemi	4,2	10,0	7,5
beosztott nem érettségizett szellemi	1,0	9,2	5,7
<i>Alkalmi munkát végzett, ezen belül:</i>	0,2	0,5	0,4
szellemi	0,1	0,1	0,1
fizikai	0,1	0,4	0,3
Összesen	100,0	100,0	100,0
N	(1370)	(1847)	(3217)

* A táblázat a két nagy nyugdíjas csoport, a saját jogú öregségi és a rokkant nyugdíjasok adatait tartalmazza. Az özvegyi nyugdíjasok és egyéb nyugdíjszerű ellátásban részesülők foglalkozási megoszlásáról nehéz képet alkotni csekély számuk miatt, amit tovább csökkent az a tény, hogy számottevő hányaduk nem dolgozott a nyugdíjellátást megelőzően.

6. táblázat
A 18–75 év közöttiek, illetve a nyugdíjasok megoszlása
településtípus és nemek szerint (%)

Településtípus	18-75 évesek	Nyugdíjasok
<i>Férfiak</i>		
Budapest	17,3	14,6
Megyei jogú város	19,9	18,6
Egyéb város	27,2	28,0
Község	35,7	38,8
Összesen	100,0	100,0
N	(7747)	(2084)
<i>Nők</i>		
Budapest	18,6	17,7
Megyei jogú város	20,8	20,0
Egyéb város	26,7	26,8
Község	33,9	35,5
Összesen	100,0	100,0
N	(8616)	(2969)

Az „idősödő korosztály” településtípus szerinti megoszlása többé-kevésbé követi a 18–75 éveseknél tapasztalt országos arányokat. A „nőtöbblet” gyakorlatilag mind a fővárosban, mind a nagyobb és kisebb városokban, mind pedig a községekben megmutatkozik, ami egyben azt is jelenti, hogy az időskori – főként nők alkotta – egyszemélyes háztartások számának növekedése minden településtípusnál egyre akutabb problémává válik.

2. A 75 ÉVES ÉS FIATALABB NYUGDÍJASOK JELLEMZŐI

Az idősödés életszakaszában élőknek, a 60–75 év közöttieknek mindössze 6,9%-a dolgozik – alkalmazásban vagy más módon – *aktív keresőként*, további 3%-uk olyan inaktív, aki nyugellátásban, nyugdíjszerű ellátásban nem részesül (például háztartásbeli nő). Ebből könnyű belátni, hogy a vizsgált 60–75 év közötti korosztályt szinte teljes egészében *nyugdíjasok* töltik ki. Elvileg arra következtethetnénk, hogy a 60–75 évesek jellemzőiről előzőekben elmondottak minden vonatkozásban

érvényesek az úgynevezett nyugdíjas népeségre is. Ez azonban nem teljesen igaz. Nyugdíjasok (és más nyugdíjszerű ellátásban részesülők) ugyanis a 60 évnél fiatalabbak között is vannak, ami részben abból következik, hogy az adatfelvétel idejét megelőző években a nők fiatalabb korban mentek nyugdíjba. Még inkább áll ez a *rokkantsági* nyugdíjasokra, akiknek 33–35%-a még 50 év alatti, s köztük a 60 éven túliak kisebbségben maradnak. Ha a „*nyugdíjas népeséget*” általánosságban kívánjuk jellemezni, akkor e sajátos korstruktúráról nem feledkezhetünk meg.

A nyugdíjasok körében természetesen az *öregségi nyugdíjasok* létszáma a legnagyobb – az országos statisztika szerint ők alkotják a nyugdíjban, járadékban, nyugdíjszerű ellátásban részesülők közel kétharmadát, 64,6%-át (saját vizsgálatunkban arányuk 64,9%). Nehezebb azonban az országos statisztika és a reprezentatív vizsgálati adatok egybevetése a nyugellátás további típusai esetében. A kérdőívkitöltés során ugyanis mi nem különböztettük meg a „korbetöltött”, illetve a „korhatár alatti” rokkantsági nyugdíj saját jogon járó két nyugellátási formáját. Az országos statisztika szerint az előbbi (10,4%-kal) „öregségi jellegű nyugdíjnak” számít, míg az utóbbi (14,4%-kal) nem. (Vö.: *Országos Nyugdíjbiztosítási Főigazgatóság Nyugdíjbiztosító Igazgatóság állománystatisztikai adatai, 2001. január.*) Saját vizsgálatunkban e kettő egy kategóriában („*rokkantnyugdíjasok*”) szerepel, arányuk együttesen 28,1%.

Megjegyzendő, hogy egyelőre csak olyan országos statisztikával vettük egybe saját adatainkat, amely nem korcsoportos (vagyis amelyben nincs felső korhatár), míg esetünkben a mintába csak 75 éves és fiatalabb nyugdíjasok kerülhettek. Feltehetően ebből is adódik, hogy míg a *korengedményes* nyugdíjasok aránya nálunk magasabb (2,7% – az országos 0,8%-hoz képest), az *özvegyi* nyugdíjasoké – mivel mintánkból a 75 évesnél idősebb özvegyi nyugdíjasok „kimaradtak” – alacsonyabb (2,7% – az országos 6–7%-hoz képest). Alacsonyabb továbbá az úgynevezett „*egyéb nyugdíjszerű ellátásban*” részesülők aránya is. Ám az is igaz, hogy esetünkben ekkor már igen kis mintaelemszámokról van szó, ami az országos arányokkal való egybevetések realitását megkérdőjelezi. Így például az özvegyi, illetve korengedményes nyugdíjasok csekély létszáma miatt (135 – 138 fő) e kategóriák

részletesebb demográfiai elemzésére nincs lehetőség, jóllehet annyi megállapítható, hogy a korengedményesek többsége férfi (összefüggésben a nyugdíjazás előtti speciális foglalkozásokkal, például bányász, fegyveres testület tagja, stb.), míg az özvegyi nyugdíjasok szinte kizárólag nők. Részletesebben a saját jogú nyugdíjasok két nagy csoportjának összetételét érdemes megismerni: az öregségi és a rokkantnyugdíjasokét. S most már ez utóbbiakról tudjuk, hogy közöttük korbetöltött és korhatár alatti rokkantnyugdíjasok egyaránt vannak.

Térjünk tehát vissza a nemek szerinti különbségekhez és a korstruktúrához, ami – ahogyan már említettük – a 75 éves és fiatalabb öregségi és rokkantnyugdíjasok csoportjaiban markánsan eltér.

A tapasztalati adatokból is közismert, hogy az *öregségi nyugdíjasok többsége nő* (esetünkben, vagyis a 75 éves és fiatalabb öregségi nyugdíjasok közt mintegy 62%), míg a *rokkantnyugdíjasok körében enyhe férfi-többletről* beszélhetünk (a 75 évesnél fiatalabb rokkantnyugdíjasok 51-52%-a férfi).

A rokkantnyugdíjasok esetében mind a férfiak, mind a nők között annak a korcsoportnak a tagjai találhatók legnagyobb arányban, amely *közvetlenül a hivatalos nyugdíjkorhatár előtt* áll: vagyis a férfiaknál az 55-59 évesek (27%), nőknél pedig az 50-54 évesek (32%), ami mögött az egészség idő előtti megromlásának, illetve a nyugdíjba menekülésnek a hatása (is) sejthető.

7. táblázat
A 75 éves és fiatalabb öregségi és rokkantnyugdíjasok kormegoszlása
nemek szerint (%)

Korcsoport	Öregségi nyugdíjas	Rokkantnyugdíjas
<i>Férfiak</i>		
18-39 éves	-	8,0
40-49 éves	0,3	25,6
50-54 éves	1,0	23,6
55-59 éves	4,3	27,5
60-64 éves	29,3	10,8
65-69 éves	33,7	3,5
70-75 éves	31,4	1,1
Összesen	100,0	100,0
N	(1250)	(734)
<i>Nők</i>		
18-39 éves	-	7,5
40-49 éves	0,2	27,6
50-54 éves	0,3	32,7
55-59 éves	18,1	21,0
60-64 éves	28,1	5,7
65-69 éves	25,7	3,6
70-75 éves	27,5	2,0
Összesen	100,0	100,0
N	(2030)	(706)

2.1. ÖREGSÉGI NYUGDÍJASOK 75 ÉVES KORIG

Amint arról már szó volt, a 60-75 év közötti korosztály közel 90%-át *öregségi nyugdíjasok* teszik ki, főbb demográfiai jellemzőik így jórészt megegyeznek az „idősödő korosztályról” elmondottakkal.

A képet az módosítja, hogy az öregségi nyugdíjas férfiak 6%-a, a nők 18-19%-a *nem töltötte még be a 60. életévét*. Ezért a kissé fiatalabb korösszetétel csekély mértékben, de érezteti hatását a *családi állapot* szerinti megoszlásukat illetően. Így az „idősödő korosztályhoz” képest az öregségi nyugdíjasok csoportjában árnyalatnyival magasabb a házas családi állapotúak aránya (57,8% helyett 59,1%), s ennek megfelelően mintegy 2 százalékponttal alacsonyabb az özvegyeké (29,2% helyett 26,7%). A nemek szerinti eltérések tendenciája értelemszerűen az idő-

sődő korosztályéhoz hasonló: a házasok között férfitöbbslet, az özvegyek között erős nőtöbbslet van az öregségi nyugdíjasoknál is. A családi állapot jellemzőinek ez az erős egybeesése az „idősödő korosztály” és az öregségi nyugdíjasok csoportjában értelemszerűen azt is jelenti, hogy a *családi együttélés típusainak* megoszlása is gyakorlatilag hajszára megegyezik a két csoportban, s ugyanez a hasonlóság mutatkozik a háztartások *korösszetételében* is.

A 75 éves és fiatalabb öregségi nyugdíjasok is zömmel (77,7%-ban) olyan háztartások tagjai, amelyekben nincsen *aktív kereső*. Ahol van aktív kereső (ez 22,2%-uknál áll fenn), azok mintegy egyharmada esetén ezt a „szerepet” az öregségi nyugdíjas házastársa tölti be.

2.2. ROKKANTNYUGDÍJASOK 75 ÉVES KORIG

A rokkantnyugdíjasok 45,0%-ának „rokkantositása” fokozatosan kialakult egészségkárosodása miatt következett be, 42,4%-nak konkrét betegség miatt, 7,4%-nál baleset következménye, 5,1% pedig veleszületett egészségi problémái miatt kap most valamilyen nyugdíjszerű ellátást.

Az 7. táblázatban bemutatott adatok arról tanúskodnak, hogy a rokkantnyugdíjasok jellemzői – ellentétben az öregségi nyugdíjasokkal – nem illeszkednek az „idősödő korosztályéhoz”; e nyugdíjas csoportból a férfiaknak csupán 15,4%-a, a nőknek pedig 11,1%-a „idősödő” (60–75 év közötti). Nagyon jelentős a férfi-női arányok eltérése is: közöttük a férfiak vannak többségben. A lényegesen fiatalabb korstruktúra rányomja bélyegét a *családi állapot*, a *családi együttélés típusai*, illetve a *háztartás korösszetétele* szerinti megoszlásokra is.

8. táblázat
A 75 éves és fiatalabb rokkantnyugdíjasok megoszlása a főbb
családi/háztartási jellemzők szerint (%)
N = 1440

Családi állapot	Részarány %
- nőtlen, hajadon	12,8
- házas, együtt él	61,0
- házas, külön él	1,6
- özvegy	9,3
- elvált	15,3
Összesen	100,0

A családi együttélés típusa	%
- egyedülálló egyszemélyes háztartásban	15,3
- párkapcsolat nélkül két vagy több személyes háztartásban	17,2
- párkapcsolat kétszemélyes háztartásban	25,3
- párkapcsolat három vagy több személyes háztartásban	42,2
Összesen	100,0

A háztartás korösszetétele	%
<i>egyszemélyes háztartásban:</i>	
- fiatal	0,2
- középkorú	12,6
- öregkorú	2,8
<i>többszemélyes háztartásban:</i>	
- csak fiatalok	0,3
- csak középkorúak	18,6
- csak időskorúak	3,7
- fiatalok és középkorúak	36,9
- fiatalok és öregkorúak	1,0
- középkorúak és öregkorúak	14,6
- fiatal-, közép- és öregkorúak	9,4
Összesen	100,0

Mint látható, a rokkantnyugdíjasok *tipikus családi életformája:*

- a párkapcsolat (ezen belül a házastársaknak több mint 40%-a aktív kereső),
- a nagyobb háztartáslétszám, továbbá
- a fiatalok és középkorúak együttélése, ami jórészt eltartott korú gyermekek jelenlétére utal.

Mégis elgondolkoztató, hogy 16%-uk máris egyszemélyes háztartást alkotó, *egyedülálló* személy. Életkoruk előrehaladásával család-, illetve háztartáslétszámuk növekedésére vélhetően kisebb az esélyük, mint az „egészségeseknek”. Sőt inkább az a valószínű, hogy mint minden „idősödő” korcsoportban, idővel ezen a nyugdíjas csoporton belül is több lesz az egyszemélyes háztartásban élő, és ez – egészségi állapotuk miatt – másokhoz képest nehezebben viselhető öregséget vetít előre.

Relatív fiatalabb korösszetételükhöz képest a 75 éves és fiatalabb rokkantnyugdíjasok iskolai végzettsége alacsonyabb, mint az „idősödő korosztályé”, illetve az öregségi nyugdíjasoké:

- 9,0% 8-nál kevesebb osztályt;
- 37,7% 8 osztályt;
- 31,2% szakmunkás iskolát végzett;
- 18,0% érettségizett;
- 4,0% pedig diplomával rendelkezik.

Ezzel egybecseng, hogy a rokkanttá válás, egészségkárosodás előtt mintegy 73%-uk *fizikai munkát* végzett, köztük 49% segéd- vagy betanított munkát, ami önmagában is hozzájárulhatott az egészség idő előtti megromlásához. Jellegzetes az is, hogy a rokkantnyugdíjasok 42%-a *községben* lakik (szemben az „idősödő korosztály”, illetve az öregségi nyugdíjasok kb. egyharmados arányával), s ez vélhetően számára a mindennapi élet komfortját is nehezíti.

A későbbiekben részletesen is foglalkozunk az idősödő korosztály, továbbá a nyugdíjas csoportok *jövedelmi viszonyaival, lakáskörülményeivel*. Ez azt mutatja majd, hogy a rokkantsággal sújtottak e szempontokból is lényegesen kedvezőtlenebb kondíciókkal közelítenek az öregkor felé.

3. A 75 ÉVES ÉS FIATALABB ÖREGSÉGI ÉS ROKKANTNYUGDÍJASOK NYUGDÍJBA LÉPÉSÉNEK KÖRÜLMÉNYEI; A NYUGDÍJASOK MUNKAVÁLLALÁSA

A Központi Statisztikai Hivatal munkaerő-felmérésének adatai szerint már a *nyugdíjkorhatár* elérése előtt is elég sokan válnak ki a munkaerőpi-

acról, tömegesen azonban a *nyugdíjkorhatár* elérésekor teszik meg ezt a lépést, lehetőleg minél előbb.

2000-ben például a nyugdíjkorhatár felettieknek (74 éves korig bezárólag) már csak igen kis hányada, kevesebb mint 4%-a volt gazdaságilag aktív. Saját felmérésünk szerint ez (60–75 éves kor között) 6,9% volt 2001–2002 fordulóján. Elmondható tehát, hogy a nyugdíjkorhatárt elért férfiak és nők (országosan ez évente 100 ezer körüli személy) szinte teljesen eltűnnek a munkaerőpiacról. Ennek az is oka, hogy az idősödő embereket (nemcsak a nyugdíjasokat, hanem a nyugdíjkorhatárhoz közelítőket is) a munkaadók már nem igénylik.

Felmérésünkben körülbelül minden ötödik (20,3%) 75 év alatti nyugdíjban, járadékban, nyugdíjszerű ellátásban részesülőről kiderült, hogy nyugdíjazásának idején más típusú ellátásban részesültek, mint az adatfelvétel idején, 2001/2002 fordulóján. Ez részben abból adódik, hogy azok, akik karkedvezményrel vonultak nyugállományba, idő közben megöregedtek és öregségi nyugdíjassá váltak, részben pedig a rokkantsági nyugdíjasok – elérve a hivatalos nyugdíjkorhatárt – öregségi nyugdíjra térhettek át, amennyiben azt kedvezőbbnek találták, illetve rendelkeztek korábbi munkavisztonnyal. Egy-egy esetben másfajta átsorolások is történtek – ezeket a kis elemszámok miatt nehéz érdemben nyomon követni.

A nyugdíjas válaszadók közel 90%-a *közvetlenül munkavégzés után* került nyugállományba. A munkában töltött évek átlagos száma 31,00 év, ami értelemszerűen a férfiaknál magasabb (34,53 év), a nőknél alacsonyabb (28,36 év). Nagyjából minden huszadik (5–6%) nyugdíjas volt a nyugdíjazást megelőzően munkanélküli, illetve 4–5% a nyugdíjazás előtt nem dolgozott (most pedig özvegyi, rokkant vagy egyéb ellátásban részesül). Mindkét nem esetében viszonylag kicsi az aránya, akik 60, illetve 55 éves koruk után, vagyis a hivatalos korhatáron túl mentek csak nyugdíjba. Mint a 9. táblázatban látható, ez a férfiak esetében 9–10%. Az 55–60 év között nyugdíjba lépő nők aránya 16%, de ebben már helyet kapnak azok a fiatal nyugdíjas nők is, akik – a hivatalos korhatár növekedése miatt – eleve 55 éves koruk után mehetnek csak nyugdíjba. Hatvan éves vagy idősebb korban azonban a nőknek már csak alig 2–3%-át nyugdíjazták. Az említett arányok természetesen attól is függenek, hogy az érintettek rendelkeztek-e a nyugdíjba

lépés feltételeként megszabott szolgálati idővel, ha nem, az megnövelhette a nyugdíjba lépési életkort. És természetesen függenek a válaszadók adatfelvétel idején betöltött életkorától (vagyis nyugdíjazásuk periódusától), hiszen keresztmetszeti adatokról van szó: az arányok a fiatal és idősebb nyugdíjasokat egyaránt magukban foglalják. Mindenesetre a mai helyzetre az jellemző, hogy – mint említettük – a 60–75 éveseknek jelenleg mintegy 6,9%-a az, aki a nyugdíjkorhatár betöltése ellenére még aktív dolgozó.

A rokkantnyugdíjasok speciális ellátása azonban mindkét nemnél már a 31–45 éves kor között elkezdődött, sőt az ellátottak közt éppen az ebben az életszakaszban járóknak a legmagasabbak az arányaik. A férfiak és nők adatainak megkülönböztetését az eltérő nyugdíjazási korhatár (férfiaknál 60, nőknél 55 év) indokolja.

9. táblázat
Az öregségi és rokkantnyugdíjasok nyugdíjba lépéskori korcsoportjuk és nemek szerint (%)

Korcsoport	Öregségi nyugdíjas	Rokkantnyugdíjas
<i>Férfi</i>		
30 év alatt		7,3
31–45 év között	1,3	39,8
46–50 év között	5,0	24,8
51–55 év között	18,8	19,5
56–60 év között	65,0	7,8
60 év felett	9,8	0,8
Összesen	100,0	100,0
<i>Nő</i>		
30 év alatt	0,1	6,7
31–45 év között	2,3	42,9
46–50 év között	7,9	31,9
51–55 év között	74,2	15,6
56–60 év között	12,3	1,9
60 év fölött	3,3	1,0
Összesen	100,0	100,0

Az öregségi nyugdíjasok esetében maga a nyugdíjba lépés meghatározó módon az érintettek *saját* (46,9%), illetve a munkahellyel *közös* (36,4%) döntése volt, s csak 15,3% érezte azt, hogy „*elküldték*”. 1,4%-uk már nem emlékezett arra, hogyan is született meg a nyugdíjazásáról való döntés.

Megkíséreltük annak vizsgálatát is, vajon a rendszerváltozással bekövetkező nagyarányú munkanélküliségnek, illetve a nyugdíjkorhatár felemelésének volt-e/van-e szerepe a biztonságosabb „nyugdíjba menekülésben”. Direkt rákérdezésre összességében a nyugdíjasok 13,7%-a nyilatkozott úgy, hogy a nyugdíjazás melletti döntésében szerepet játszott az elbocsátás, a munkanélküliség miatti aggodalom, további 1,8% pedig bizonytalan („nem tudja”) választ adott erre a kérdésre.

A nyugdíjazást közvetlenül megelőző munkapiaci státus vizsgálatával arra kerestünk választ, vajon szerepet játszott-e a nyugdíjazásban az, hogy azelőtt valaki aktív dolgozó volt-e, netán munkanélküli, vagy pedig inaktív. Természetesen a korábbi gazdasági aktivitás más összefüggésekkel járhat a különböző – a karkedvezményes, a rokkantsági, illetve az öregségi – nyugdíjellátási típusok esetében. Feltételezhetjük például, hogy ha a karkedvezményes, illetve a rokkantnyugdíjasok körében az átlagnál nagyobb arányban találunk olyanokat, akik nyugdíjazásuk előtt munkanélküliek voltak, akkor ebben vélhetően az a szándékuk is szerepet játszhatott, hogy bizonytalan munkapiaci helyzetüket biztos nyugdíjas státusra váltsák – a korengedmény igénybevétele révén, vagy élve a rokkantosság lehetőségével.

A nyugdíjazást közvetlenül megelőző időszakban munkanélküli státusban lévők 5-6%-os aránya nem mondható túlságosan magasnak. A két kritikus (karkedvezményes és rokkant) nyugdíjas csoportban azonban kismértékben meghaladja az átlagot a „volt munkanélküliek” aránya. Ez természetesen eltérő képet mutat a különböző nyugdíjas évfázatok esetében: a friss nyugdíjasok (1996-ban vagy később nyugdíjba lépők) között gyakrabban találkozunk „volt munkanélkülivel”, a rendszerváltozás előtt nyugdíjba lépők között viszont gyakorlatilag senki nem volt munkanélküli. Ezt elemzésünk is alátámasztja (vö. tanulmány 11. táblázat): a „friss nyugdíjasok” körében érzékelhetően több a korengedményes, illetve a rokkantsági nyugdíjas, akik közül sokan feltehetően a bizonytalan munkapiaci helyzetből „menekültek” a nyugdíjba.

Nem dolgozott közvetlenül a nyugdíjba lépés előtt a 75 éves és fiatalabb nyugdíjas férfiak 2%-a, a hasonló korú nők 6-7%-a. A nők esetében ők zömmel özvegyi nyugdíjasok, ezen belül kisebb részt azok, akiknek az özvegyi nyugdíj kedvezőbb volt, mint a saját nyugdíjuk,

nagyobb részt pedig azok, akiknek saját jogon nem járt nyugdíj, mivel életük folyamán egyáltalán nem, vagy csak rövid ideig voltak a munkaerőpiac szereplői. Ritkán természetesen arra is van példa, hogy az érintettek inaktív státusból jutottak öregségi vagy korengedményes nyugdíjhoz: ők korábban már megszerezték a szükséges szolgálati éveket, de a nyugdíjba lépés hivatalos életkorát már inaktív pozícióban várták ki.

10. táblázat
A 75 éves és fiatalabb nyugdíjasok nyugdíjba lépés előtti gazdasági aktivitása a nyugellátás típusa és nemek szerint (%)

A nyugellátás		A nyugdíjba lépés előtt			Össze- sen
típusa	megoszlása	dolgo- zott	munka- nélküli volt	nem dol- gozott	
<i>Férfi</i>					
Saját jogú öregségi	(59,8)	94,8	4,6	0,6	100,0
Korengedményes	(4,0)	91,7	7,1	1,2	100,0
Rokkantsági	(35,1)	87,9	7,5	4,5	100,0
Özvegyi	(0,1)	100,0
Egyéb nyugellátási forma	(1,0)	100,0
Összesen	(100,0)	91,9	5,8	2,3	100,0
N	(2087)	(1917)	(122)	(48)	(2087)
<i>Nő</i>					
Saját jogú öregségi	(68,5)	93,2	4,6	1,9	100,0
Korengedményes	(1,8)	100,0
Rokkantsági	(23,9)	85,6	7,6	6,8	100,0
Özvegyi (ez kedvezőbb)	(1,2)	100,0
Özvegyi (saját jogon nem járt)	(2,9)	12,6	1,1	86,2	100,0
Egyéb nyugellátásos forma	(1,7)	100,0
Összesen	(100,0)	87,8	5,4	6,8	100,0
N	(2959)	(2598)	(160)	(201)	(2959)

Összehasonlítottuk a rendszerváltozás előtti és az azt követő periódusokban különböző ellátási típusokat igénybe vevők arányait. Megjegyzendő, hogy az 1990-es években (többek között az 1998. évi rendelkezések következtében) a nyugdíjba lépésnek változatos lehetősé-

gei alakultak ki. Ilyen például az *előre hozott* vagy *korengedményes* nyugdíj, ami lehetővé tette a korhatárnál 5 évvel alacsonyabb életkorban történő nyugdíjazást azoknak, akik az előírt szolgálati időnél legfeljebb 5 évvel kevesebbel rendelkeznek. Jóllehet ez esetben a nyugdíj összege arányosan kevesebb, az emelkedő nyugdíjkorhatár miatti aggodalom sokakat indított erre a választásra. E lehetőséget erősen leszűkítette az 1998 óta érvényes rendelkezés, amely szerint a nyugdíjkorhatárnál legfeljebb 5 évvel fiatalabbak *nyugdíj előtti munkanélküli segélyt* kaphatnak, amennyiben munkanélküliként regisztráltatják magukat (ennek összege a mindenkori minimálnyugdíj 80%-a). A *rokkantsági* nyugdíjnak, a „*rokkantosságnak*” szigorú egészségügyi feltételei vannak, és a statisztika szerint az egészségileg károsodottak létszáma valóban minden évben elég magas. Talán mégsem elképzelhetetlen, hogy a munkaerőpiac beszűkült lehetőségei többeket arra indítottak/indítanak, hogy éveken keresztül eltitkolt vagy nehezen viselt egészségügyi problémáikkal szembesüljenek, s bizonytalanná vált állásukat, munkahelyüket a biztos rokkantnyugdíjjal váltsák fel. Mindennek részletesebb elemzésére felmérésünk kis elemszámú keves lehetőséget adnak. Mégis arra számítottunk, hogy amennyiben az 1991–95 közötti, valamint az 1996 utáni időszakban megnövekszik a korengedménnyel és rokkantsággal nyugdíjba lépők aránya az ennél korábban nyugdíjba mentekhez képest, az igazolhatja feltevésünket, miszerint e társadalmi-gazdasági változásoknak volt efféle hatása. Az eredmények ezt alátámasztani látszanak: a rendszerváltozás után korengedménnyel nyugdíjba vonulók aránya az 1990 előttiének több mint kétszeresére nőtt, a rokkantnyugdíjba lépőké pedig 1991–95 között 13, 1996 után 26 százalékponttal lett magasabb, mint az 1990 előtt rokkantnyugdíjba kerülteké.

11. táblázat
 A nyugdíj-ellátás három fő formájába újonnan belépők arányai 1990 előtt,
 1991–95 között és 1996 után (%)

A nyugellátás típusa a nyugdíjba lépéskor	A nyugdíjazás időszaka			
	1990 előtt	1991–95 között	1996-ban és később	Együtt
Öregségi	78,0	65,5	47,3	65,1
Korengedményes	0,6	1,3	7,2	2,7
Rokkant	17,1	29,5	42,7	28,6
Egyéb nyugellátási formák, járadékok stb.	4,2	3,6	2,8	3,6
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0

Az adatok azt sejtetik, hogy a megváltozott társadalmi-gazdasági körülmények, nem utolsósorban a nyugdíjkorhatár felemelése sokakat indított arra, hogy a munkával, munkahellyel kapcsolatos megpróbáltatások helyett a *biztos nyugdíjas státust* válasszák. E törekvés egybeesik a még nyugdíj előtt álló, középkorú megkérdezettek jellegzetes beállítódásával. A 46 éves és idősebb, még nem nyugdíjas korosztály tagjait/képviselőit arról kérdeztük, hány éves korukban mennének legszívesebben nyugdíjba. Azt tapasztaltuk, hogy fáradtságra, rossz egészségre hivatkozva vagy a munkanélküliség fenyegetése miatt, más oldalról pedig a nyugdíj mellett végzett kereső munka reményében (amire „60-on innen” talán nagyobb lenne az esélyük), legtöbbször nem bánnák, ha akár 4–5 évvel 60 éves koruk elérése előtt nyugdíjba mehetnének.

Ám a nyugdíj előtt állók későbbi, *nyugdíj melletti munkavállalási reményei* a valóságban kevésbé igazolódnak. Talán kicsit a realitásokat is mérlegelve, a 75 éves és fiatalabb öregségi nyugdíjasoknak csak alig több mint 3%-a számolt be arról, hogy munkát keres, és ha talál megfelelőt, akár „a jövő héten” munkába is tudna állni, további 3% pedig lazább terveket említett: esetleges munkavállalási szándékait egy későbbi időpontra helyezné. Ezek a minimális arányok a rokkantnyugdíjasok körében magasabbak (6% máris, további 8% „később” vállalna munkát), jelezve, hogy fiatalabb életkoruk, családi helyzetük miatt erre nagyobb szükségük lenne, mint az öregségi nyugdíjasoknak.

Más kérdés, hogy a nyugdíjasok különböző jövedelemszerző tevékenységei – ha azok mégis vannak – „foglalkozásként” nemigen jelen-

nek meg a statisztikákban, vagyis azoknak kevés nyoma van a szervezett gazdaságban. Ennek az az oka, hogy az érintettek saját magukat akkor is *inaktívnak* nevezik (nem pedig „foglalkoztatottnak”), ha tevékenységük révén külön jövedelemhez jutnak. (Vö. *A munkaerőpiac keresletét és kínálatát alakító folyamatok. Foglalkoztatási Hivatal Kutatási Iroda – Országos Foglalkoztatási Közalapítvány, Budapest, 2002.*)

Felmérésünk ezt alátámasztja: az aktivitásra, valamint a különböző munkákkal jövedelemszerzésre vonatkozó két kérdést egymástól elkülönítetten kezelve az tűnt ki, hogy a nyugdíjasoknak – ha nem is túl nagy, de – bizonyos aránya ellát különböző – akár folyamatosan, „alkalmazásban” végzett – munkákat is, még ha ezt ők maguk nem is sorolták „foglalkozásnak”. A 75 évesnél nem idősebb öregségi nyugdíjasoknak például 7,3%-a számolt be *folyamatos munkavégzésről* (alkalmazás vagy valamilyen szerződés keretében), további 4,2% pedig bevallása szerint *alkalmi* munkákat lát el. Hasonlók az arányok a rokkantnyugdíjasok körében is (6,0% folyamatosan, 5,7% alkalmilag végez munkát). Lehetséges, hogy a valóságban az arányok ennél magasabbak. Jó példa erre a részben saját szükségletre, részben eladásra végzett *mezőgazdasági termelő munka*, amit a tapasztalatok szerint az érintettek nem tekintenek kereső foglalkozásnak. Hasonló a helyzet a „*másoknak pénzért végzett munkák*” megítélésével, ami a foglalkoztatási adatokban ugyancsak nem jelenik meg (vö. KSH munkaerő-felvétel tapasztalatai és Falussy 2001).

A magas iskolai végzettséget igénylő jövedelemszerző tevékenységek (például határozott idejű alkalmazás, szerződés, megbízás) jellemből adódóan vélhetően markánsabban nyilvánulnak meg a bevételekben, még ha az érintett nyugdíjasok e munkákat ugyancsak nem nevezik „foglalkozásnak”. Ennek részben az lehet az oka, hogy az „*értelmiségi munkák*” kevésbé tudják kikerülni az adózást, ami a pénzkereső tevékenységet akarva, nem akarva nyilvánossá teszi. De az is igaz lehet, hogy a magas iskolai végzettség határozottan jobb esélyt nyújt a nyugdíj melletti munkavállalásra. Szemben a mindössze 8 osztályt végzettek 5-7%-os arányával, a 75 évesnél nem idősebb, diplomás öregségi nyugdíjasok közel egyharmada, a hasonló korú és képzettségű rokkantnyugdíjasok több mint egynegyede jutott folyamatosan, vagy alkalmilag végzett munka révén külön jövedelemhez 2001–2002 fordulóján.

12. táblázat

Öregségi és rokkantnyugdíjasok folyamatosan, illetve alkalmilag végzett jövedelemszerző tevékenységének arányai iskolai végzettség szerint (%)

Legmagasabb iskolai végzettség	Öregségi nyugdíjas		Rokkantnyugdíjas	
	Folyamato- san	Alkalmilag	Folyamato- san	Alkalmilag
	végez munkát			
8 osztálynál kevesebb	1,1	2,4	0,8	5,2
8 osztály	4,0	3,5	2,8	3,4
Szakmunkás iskola	5,8	4,8	8,0	7,6
Érettségi	12,0	4,4	9,4	6,6
Főiskola, egyetem	23,1	8,1	15,9	9,0
Összesen	7,3	4,2	6,0	5,7

A nyugdíjasok reálisan is számításba vehető aktivitását (és a bevalóságok megbízhatóságát) növelheti, hogy 2002-től jövedelmük után a nyugdíj összegétől függetlenül adóznak. Igaz, ez még nem párosul azzal, hogy a munkaadók számára előnyt jelentene alkalmazásuk, mivel az utánuk fizetendő adók és járulékok azonosak az aktív korú dolgozók után fizetendő, meglehetősen magas kötelezettségekkel. Ily módon vélhető, hogy a nyugdíj előtt állók majdani munkavállalási reményei és a munkavégzésre még nagyon is alkalmas, fiatalabb nyugdíjasok legális lehetőségei közötti hiátust nem ritkán olyan jövedelemszerző tevékenységek töltik ki, amelyek jórészt eltűnnek a munkaügyi statisztikák (és az adóztatás) látóköréből.

II. AZ „IDŐSÖDŐ KOROSZTÁLY”, ILLETVE A 75 ÉVES ÉS FIATALABB NYUGDÍJASOK ÉLETKÖRÜLMÉNYEI

Ebben a fejezetben a vizsgált populáció életkörülményeit elsősorban

- a jövedelmek,
- a lakáskörülmények, valamint
- az egészségi állapot

mentén jellemezzük. Azonban ahol lehetséges, igyekszünk szubjektív véleményeket is figyelembe venni: az idősödő, illetve a nyugdíjas korosztály mennyire van megelégedve körülményeivel, mindennapi élete

során milyen dolgoknak érzi hiányát, milyen elképzelései vannak arra az időszakra vonatkozóan, amikor már nehezebben tudja ellátni magát.

Az idősödő korosztály, illetve a nyugdíjasok életkörülményeiről beszélve előre kell bocsátani, hogy – a mintavételnek megfelelően – megközelítésünk az *egyénekre* irányul, nem pedig a háztartásokra. A KSH háztartási költségvetési felvételei, lakásfelvételei, vagy a TÁRKI Háztartás Panel, illetve Háztartás Monitor felmérései – összehasonlításokra e vonatkozásokban ezek jelenthetnének megbízható forrásokat – az időskorúak helyzetét az adott korú (vagy éppen nyugdíjas) háztartásfőként keresztül teszik vizsgálat tárgyává. Az egyéni alapú minta azzal a következménnyel jár, hogy a háztartásszintű változók (például a lakás jellemzői) ettől akár jelentősen is eltérhetnek, hiszen mi azokat az életkörülményeket vizsgáljuk, amelyek között egyáltalán idősödő (vagy nyugdíjas) személyek élnek, függetlenül attól, hogy családfői vagy másfajta családi szereppel rendelkeznek-e.

Más felmérésekkel való összehasonlításnál óvatosságra int az is – s ez ugyancsak az egyéni alapú mintával függ össze –, hogy a megkérdezett személyek felső korhatára 75 év, s ez értelemszerűen bizonyosfajta megszorításokat jelent. Az idős kor nálunk mindössze 15 éves időtáv, s vonatkozik ez a nyugdíjasokra is, akik körében a 75 évesnél idősebbek körülményeiről ezúttal nem tudunk beszámolni.

1. A JÖVEDELMI HELYZET

A statisztikai adatok és az elemző szakirodalom arról tanúskodnak, hogy a rendszerváltozás előtti egy-két évtizedben, az 1970-es és az 1980-as években a nyugdíjas státusba kerülés egyben a *szegénység* felé sodródást jelentette. A 90-es évektől ez a helyzet bizonyos fokig módosult, illetve differenciálódott. A TÁRKI Magyar Háztartás Panel, illetve Háztartás Monitor kutatásai szerint 1992 és 1998 között elég jelentősen csökkent azoknak a nyugdíjasoknak az aránya, akik a társadalom *legalacsonyabb jövedelmi ötödéhez* tartoztak (vö. Medgyesi-Sági-Szívós 1999). A szerzők felhívták a figyelmet e „javulás” relatív voltára: a 90-es évek folyamán az életszínvonal csökkenése szinte általános volt Magyarországon, ám az időskorúak helyzete – a társadalom többségé-

hez képest – kevésbé romlott ebben az időszakban. Hasonló következtetés vonható le a KSH 1998. évi háztartási költségvetési felvételének adataiból is (vö. Havasi 2000).

Saját vizsgálatunk azt támasztja alá, hogy ez 2001–2002 fordulóján is érvényes: a legalsó jövedelmi ötödhöz tartozók aránya a 60 év feletti korosztály esetében kedvezőbben alakult, mint a 18–75 év közöttiek átlagában, illetve a 18–59 éveseknél.

Az adatok azt mutatják, hogy jövedelem szempontjából az idősödő korosztály *homogénebb*, mint a fiatalabbak. Egyfelől látható, hogy az életkor előrehaladásával a legalacsonyabb jövedelmi ötödhöz tartozók aránya csökken. Másfelől azonban ennek fordítottja nem állítható a legmagasabb jövedelmi ötöd vonatkozásában. A 60–75 évesek körében – minél idősebbekről van szó, annál inkább – csökken a „legmagasabb jövedelműek” aránya is. Mindez egyben azt is mutatja, hogy míg a társadalom egészében eléggé jelentős a jövedelmi olló szétnyílása, a polarizálódás, ez az idősödő, illetve nyugdíjas korosztályra kevésbé jellemző.

13. táblázat

A legalsó és legfelső jövedelmi ötödhöz tartozók arányai a 18–75 éves népességben korcsoport szerint, a háztartás egy főre jutó jövedelme alapján (%)¹

Korcsoport	Legalsó jövedelmi ötöd	Legfelső jövedelmi ötöd
18–29 éves	22,3	25,3
30–39 éves	27,6	18,5
40–49 éves	26,4	18,9
50–54 éves	22,2	23,4
55–59 éves	16,5	24,0
60–64 éves	12,5	15,9
65–69 éves	14,9	12,3
70–75 éves	12,3	12,0
Együtt	21,6	20,0
N	(3150)	(2914)

¹ A jövedelmi ötödek megállapításánál a háztartás egy főre jutó jövedelmét vettük alapul, az ún. ekvivalens jövedelemmel számolva. Az ekvivalens jövedelem kiszámításánál használt rugalmassági tényező 0,73, amely közel áll a KSH-ban kialakított skálához.

A teljes minta mintegy 11%-a nem tudott vagy nem kívánt válaszolni a háztartási jövedelemre vonatkozó kérdésre.

A nyugdíjasok két fő csoportját illetően a helyzet kissé összetettebb. A közöttük lévő különbség egyik fő oka ugyanis a nyugdíjak összegének különbsége (tetézve azzal, hogy a férfiak és nők ellátása különböző, és – mint arról korábban szó volt – az öregségi és rokkantnyugdíjasok csoportjaiban a nemek megoszlása ugyancsak eltérő). A 14. táblázat tájékoztatást nyújt arról, hogy országosan hogyan alakult a saját jogú nyugdíjban részesülők átlagos ellátása 2001-ben.

14. táblázat
A sajátjogú nyugdíjban részesülők átlagos ellátása, 2001. január (Ft)²

A nyugdíj típusának megnevezése	Teljes ellátás egy főre jutó összege		
	összesen	férfi	nő
Öregségi	41 002	46 178	37 946
Korengedményes	45 777	53 522	35 441
Korbetöltött rokkantsági	39 201	42 497	36 257
Korhatár alatti rokkantsági	33 160	35 384	30 004

A jövedelmi különbségek másik lényeges előidézője a két nyugdíjas csoport *korösszetételének* eltérése (lásd 65. oldal, 7. táblázat), és az ezzel összefüggő eltérő *családösszetétel*. A következőkben ennek néhány jellemzőjét részletesebben tárgyaljuk.

15. táblázat
Az öregségi és a rokkantnyugdíjasok aránya a 18–75 évesek teljes mintájának legalsó és legfelső jövedelmi ötödében, a háztartás egy főre jutó jövedelme alapján (%)

A nyugdíj típusának megnevezése	Legalsó jövedelmi ötöd	Legfelső jövedelmi ötöd
Nem nyugdíjasok	23,4	23,2
Öregségi nyugdíjasok	10,1	15,9
Rokkantnyugdíjasok	32,1	7,6
Egyéb nyugdíjasok	31,4	9,6
Együtt	21,6	20,0
N	(3150)	(2914)

² Az átlagok a 75 éven felüli nyugdíjasok ellátásának összegét is tartalmazzák. Forrás: Országos Munkaiügyi Kutató és Módszertani Központ. In: *Nők és férfiak Magyarországon – 2001.*, KSH-SzCsM, 2002.

Induljunk ki abból, hogy az öregségi és a rokkantnyugdíjasok mekkora aránnyal vesznek részt a 18–75 évesek családjában/háztartásaiban egy főre jutó (ekvivalens) *jövedelmi ötödökben*. Az arányok – már csak e két csoport létszámából adódóan is – eltérőek.

Látható, hogy az öregségi nyugdíjasok jelentősen „alul”-, a rokkantnyugdíjasok pedig „felül”-reprezentáltak a legalsó jövedelmi ötödben, és mindkét nyugdíjas csoport alulreprezentált a legfelsőben.

Tekintsük át, hogy a legalsó és legfelső jövedelmi ötödbe sorolt nyugdíjasok *életkoruk, családi körülményeik*, illetve a lakóhelyük *településtípusa* függvényében milyen részarányt képviselnek a legalsó és a legfelső jövedelmi kategóriában, e tényezők különbözőségei esetén mennyire térnek el az átlagtól.

A családi együttélés típusait vizsgálva úgy tűnik, *a párkapcsolatos, de csupán kétszemélyes családi együttélési forma* az, amely mindkét nyugdíjas csoporthoz tartozók számára kedvezőbb jövedelmi helyzetet biztosít. Mögötte a „két kereset – egy rezsi”, valamint – főképp rokkantnyugdíjasoknál – a még aktív házastárs magasabb jövedelmének jótékony hatása áll. Figyelemre méltó az *egyedül élő* öregségi és rokkantnyugdíjasok eltérő helyzete: az egyszemélyes háztartást alkotó öregségi nyugdíjasok összességében valamivel a saját átlaguk alatt, a hasonló helyzetű rokkantnyugdíjasok viszont a saját átlaguk felett találhatóak a legalacsonyabb jövedelmi ötödben. *A pár nélkül, de több családtaggal együtt élő személyek* közti különbségek mögött a két nyugdíjas csoport korösszetételének hatása sejthető. Míg az öregségi nyugdíjasok ilyen helyzetben gyermekeikkel összeköltözött személyek („befogadók” vagy „befogadottak”), addig a hasonló családi összetételben élő rokkantnyugdíjasok inkább gyermekként, szüleikkel együtt élők. Ily módon a „befogadó/befogadott” idősebb nyugdíjasok családjában nagyobb az esély arra, hogy a legalacsonyabb jövedelmi ötödbe kerüljenek, a szülőikkel maradt, fiatalabb rokkantnyugdíjasok családjában pedig kisebb. A csoportjuk legalacsonyabb jövedelmi ötödében helyet kapók átlagát számottevően azok haladják meg, akik *nukleáris családban, házastársukkal és gyermekeikkel élnek*. Ezt az összefüggést még tisztábban mutatják az eltartott korú gyermek létére/nem létére vonatkozó adatok.

Végül fel kell figyelni a településtípus szerinti különbségekre: az *urbanizáltság fokának csökkenésével* növekszik az alacsony jövedelmi ötödökhöz tartozás esélye, a községektől a főváros felé haladva pedig egyre több nyugdíjas kerül a legkedvezőbb jövedelmi kvintilisbe. A 16. táblázatban minderről igyekszünk összefoglaló képet adni.

16. táblázat

A legalsó és legfelső jövedelmi ötödbe tartozó öregségi és rokkantnyugdíjasok életkor, családi helyzet és településtípus szerinti eltérései saját csoportjuk átlagaitól (százalékpont)

Életkori, családi, településtípus szerinti jellemzők	Legalsó jövedelmi ötödhöz tartozik		Legfelső jövedelmi ötödhöz tartozik	
	Öregségi nyugdíjasok	Rokkantnyugdíjasok	Öregségi nyugdíjasok	Rokkantnyugdíjasok
Átlagos részarány (%):	10,1	32,1	15,9	7,6
<i>Életkori tényezők szerinti eltérések az átlagtól:</i>				
18-39 évesek	-	14,4	-	...
40-49 évesek	-	11,9	...	-2,9
50-54 évesek	...	-0,8	...	0,9
55-59 évesek	0,4	-8,7	7,1	2,2
60-64 évesek	0,4	-17,7	0,8	4,2
65-69 évesek	1,3	...	-2,3	...
70-75 évesek	-1,6	...	-2,6	-
<i>Családi együttélési tényezők szerinti eltérések az átlagtól:</i>				
Egyszemélyes háztartásban él	-2,3	5,6	-2,0	...
Pár nélkül él többszemélyes háztartásban	11,7	-2,7	-5,1	...
Párkapcsolatban él kétszemélyes háztartásban	-4,1	-15,4	1,6	3,8
Párkapcsolatban él három vagy több személyes háztartásban	6,2	8,3	1,6	-0,2
A háztartásban van eltartott korú gyermek	14,5	17,1	-0,3	-2,3
A háztartásban nincs eltartott korú gyermek	-1,5	-6,7	0	0,8
<i>Lakóhelyi tényezők (településtípus) szerinti eltérések az átlagtól:</i>				
Budapesti lakos	-2,4	-13,4	16,3	8,9
Megyei jogú város lakója	-4,8	-5,6	3,6	4,8
Egyéb város lakója	-0,5	0	-2,5	-0,4
Község lakója	4,3	5,4	-9,1	-3,9

A táblázatban szereplő pozitív (+) és negatív (-) előjelű értékek azt fejezik ki, hogy a vizsgált nyugdíjas csoportok életkori, családi és településtípus szerinti jellemzői milyen irányban és hány százalékponttal térítik el az adott csoportot a legalsó és legfelső jövedelmi ötödhöz tartozók átlagaitól. Pontosabban: azoktól az átlagoktól, amelyek a 18-75 éves népesség egy főre jutó háztartási jövedelmeinek két szélső kvintilisében az öregségi és a rokkantnyugdíjas csoportokra érvényesek (lásd 15. táblázat). Így például látjuk majd, hogy ha egy rokkantnyugdíjas már elmúlt 60 éves, vagy kettesben él párjával csupán, illetve ha Budapesten lakik, az nagyon lényegesen csökkenti a legalsó jövedelmi ötödhöz tartozás esélyét, míg ha 49 évesnél fiatalabb, vagy eltartott korú gyermeke(i) van(nak), esetleg községi lakos, akkor nagyobb valószínűséggel kerül a legkedvezőtlenebb jövedelmi helyzetbe. Az eltérések nagyságrendje – egy-két kivételtől eltekintve – nem jelentős, az eltérések *iránya* azonban jól jelzi a demográfiai tényezők hatásainak tendenciáit.

1.1. A HÁZTARTÁSOK JÖVEDELMÉNEK FORRÁSAI

A háztartások egy főre jutó ekvivalens jövedelmének és a jövedelmi ötödöknek a megállapítása az adott háztartásba befolyó, valamennyi forrásból származó, teljes jövedelem alapján történt. A kérdezettek ezt egyetlen összeggel fejezték ki, vagyis azt jelölték meg (Ft-ban), hogy háztartásuknak mennyi az átlagos havi (nettó) jövedelme. Emellett tételesen választ adtak arra is, hogy háztartásuk milyen fajta, milyen jellegű jövedelmekből részesül rendszeresen – ezek egyenkénti összegét azonban már nem kellett megmondani. Előre kell bocsátani: a jövedelembevallások ismert torzító tényezői mellett is számolni kell azazal, hogy a kérdezettek – különösen az idősebb emberek, és ha nem csupán a saját jövedelmükről van szó – nincsenek mindig tisztában a háztartásba érkező különböző jövedelmek forrásaival (például nem tudják pontosan megkülönböztetni a munkajövedelmek vagy a szociális támogatások különböző fajtáit, a járadékok egyes típusait stb.). Felmerülhet olyasfajta érzékenység is, hogy esetleg nem szívesen vall-

ják be, ha családjuk anyagi, szociális segítségre szorul, illetve – más oldalról – ha vagyonukból, megtakarításaikból is származik jövedelem. Mindezek miatt a háztartási jövedelmek forrásaira vonatkozó említések gyakorisági adatait, azok pontosságát óvatosan kell kezelni. A kirajzolódó tendenciák – így például a jövedelemforrások eltérései az egyes nyugdíjas csoportokban, vagy a családi együttélés típusai, a család struktúrája szerint – azonban jól értelmezhetők, és azzal biztatnak, hogy a bevallások nem állhatnak nagyon távol a valóságtól.

Ha elemzésünk eddigi logikáját követve először a két nagy nyugdíjas csoport adatait vetjük egybe, szembetűnő, hogy az öregségi és a rokkantnyugdíjasok háztartásai a jövedelemforrások szempontjából jelentősen különböznek. A családok korösszetételével függ össze, hogy míg a rokkantnyugdíjasok háztartásainak közel 50%-ában számolhatnak munkajövedelemmel és 21%-ában családi pótlékkal, addig a 75 évesnél nem idősebb nyugdíjasok háztartásainál e két típus hányada már csak 30, illetve 7-8%. Életkor szerint tovább folytatva a sort, ha a háztartásnak kizárólag 60 éves és idősebb tagja(i) van(nak), annak csupán 10%-ában találunk munkajövedelmet (is).

Elgondolkoztató, hogy jóllehet a rokkantnyugdíjasok háztartásaiban – a kért rokkant személy nyugdíja mellett – jóval nagyobb a családtagok révén munkajövedelmet (is) élvezők hányada, a család összjövedelmének szintje – mint a 16. táblázatban láttuk – az öregségi nyugdíjasoké alatt marad, több mint háromszor annyi rokkantnyugdíjas tartozik a legalsó jövedelmi ötévhöz. Munkajövedelmeik azonban meglehetősen alacsonyak lehetnek, illetve – mivel a gyermekek száma is nagyobb, mint az öregségi nyugdíjasok háztartásaiban – a keresők/eltartottak aránya is csökkentően hat jövedelmi pozícióikra. Igaz, e hátrányokat valamelyest enyhítheti, hogy a rokkantnyugdíjasok másoknál sűrűbben számolnak be arról, hogy családjuk különböző szociális támogatásokban is részesül. Jövedelmi helyzetük azonban ezzel együtt sem éri el azt a szintet, mint amit a 75 év alatti öregségi nyugdíjasok háztartásai mutatnak fel.

Az alábbi táblázat arról tájékoztat, hogy a saját nyugdíjon felüli jövedelemforrások milyen mértékben vannak jelen azokban a háztartásokban, amelyekben az öregségi és a rokkantnyugdíjasok élnek.

17. táblázat
 Az öregségi és rokkantnyugdíjasok háztartásainak saját nyugdíjon felüli
 egyéb jövedelemforrásai – az említések arányai (%)

Jövedelemforrások a saját nyugdíjon kívül	Öregségi nyugdíjasok	Rokkant-nyugdíjasok
Főállásból származó jövedelem	19,8	39,7
Egyéb munkajövedelem	7,4	9,2
Más családtag nyugellátása	13,7	27,5
Gyes, gyed, gyet	1,3	4,6
Ösztöndíj	0,5	1,6
Árvasági járadék	0,6	1,5
Családi pótlék	7,5	21,2
<i>Szociális támogatások:</i>		
- közgyógyellátás	4,5	17,7
- mozgáskorlátozottak támogatása	2,7	6,0
- időskorúak járadéka	0,4	0,2
- lakásfenntartási támogatás	0,6	1,9
- rendszeres szociális segély	1,1	4,0
- átmeneti és egyéb segély	1,9	6,9
- munkanélküli járadék, jövedelempótló támogatás	1,4	5,1
- ápolási díj	0,2	1,3
- kiegészítő családi pótlék	1,2	6,2
Más magánháztartástól kapott jövedelem	1,2	2,0
Vagyonból, egyéb forrásból származó jövedelem	3,8	3,3

Az említések pusztán a jövedelemforrások fajtáinak gyakoriságát tükrözik, azt azonban már nem, hogy egy adott jövedelem a család hány tagja révén folyik be a háztartási költségvetésbe; például hány családtag produkál munkajövedelmet, vagy hány gyermek után jár a családi pótlék. A szociális támogatások esetében talán mégsem jogosan feltételezni, hogy azok halmozódása, koncentrálódása valamiképpen az érintett családok/háztartások hátrányainak, azok halmozódásának is jelzése. Ha például egy család közgyógyellátásban, rendszeres szociális segélyben, munkanélküliek jövedelempótló támogatásában és kiegészítő családi pótlékban is részesül, ott vélhetően több szociális hátrány halmozódik fel, mint azokban az esetekben, amikor a család csupán egyetlen támogatási formára jogosult. Ebben a megközelítésben azoknak a háztartásoknak a körülményei, amelyekben saját jogú öregségi nyugdíjasok élnek, kedvezőbbnek tűnnek mind a rokkant-

nyugdíjasokénál, mind az egész mintában tapasztaltnál. A 18-75 év közötti férfiak és nők 78,8%-a él olyan háztartásban, amely nem szorul szociális támogatásra. Ez az arány az öregségi nyugdíjasok közt ennél közel 10 százalékponttal magasabb (88,5%). A rokkantnyugdíjasok egyharmadának háztartásában azonban szociális támogatásra is szükség van. Ez a tendencia a támogatásfajták halmozódása tekintetében is kimutatható.

18. táblázat

A szociális támogatások halmozódása a 18-75 év közöttiek teljes mintája, valamint az öregségi és a rokkantnyugdíjasok háztartásaiban (%)

A szociális támogatások közül*	18-75 évesek	Öregségi nyugdíjasok	Rokkantnyugdíjasok
Egyet sem kapnak	78,8	88,5	65,6
Egyfélét kapnak	15,3	9,1	22,5
Többfélét kapnak	5,9	2,4	11,9
Összesen	100,0	100,0	100,0

* A 17. táblázatban felsorolt szociális támogatásfajták közül.

Az átlagosnál jóval kedvezőtlenebb helyzetben élnek azok, akiknek háztartásában az egy főre jutó ekvivalens jövedelem az egész mintában mért átlag fele alatt marad. Arányuk a 18-75 év közöttiek teljes mintájában 11,6%. Elemzésünkben őket nevezzük szegényeknek – erről részletesebben is szólunk a következő alfejezetben.

19. táblázat

A szociális támogatások halmozódása a 18-75 év közöttiek teljes mintájának, valamint az öregségi és a rokkantnyugdíjasoknak a nem szegény és szegény háztartásaiban (%)

A szociális támogatások közül*	18-75 évesek		Öregségi nyugdíjasok		Rokkantnyugdíjasok	
	nem szegény	szegény	nem szegény	szegény	nem szegény	szegény
Egyet sem kapnak	82,0	48,6	88,8	78,3	67,8	52,9
Egyfélét kapnak	13,6	32,1	8,9	16,9	20,5	29,1
Többfélét kapnak	4,4	19,3	2,2	4,9	11,6	18,0
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

*A 17. táblázatban felsorolt szociális támogatásfajták közül.

A szociális támogatások egyike az úgynevezett kiegészítő családi pótlék (e támogatásfajtaival az alanyi jogon járó családi pótlékot egészítik ki az arra rászoruló családokban). Értelmezéséről külön kell szólni. Mint a 17. táblázatból leolvasható, a rokkantnyugdíjasok háztartásaiiban közel háromszor annyi a családi pótlék említése az öregségi nyugdíjasokéhoz képest, ami az előbbieket családjaik fiatalabb korösszetételét jelzi, illetve azt, hogy az öregségi nyugdíjasoknak relatíve kevés él olyan háztartásban, amelyben eltartott korú gyermek (is) van. Ezzel együtt míg a rokkantnyugdíjasok családjaiban nevelkedő gyermekek másoknál nagyobb mértékben szorulnak külön társadalmi segítségre, az öregségi nyugdíjasok családi pótlékra (is) jogosult háztartásaiban a kiegészítő családi pótlék említési aránya átlagosan – az egész mintában, illetve a 18–60 év közötti nem nyugdíjas férfiak és nők körében tapasztalt átlagok szerint – alacsony.

20. táblázat

Kiegészítő családi pótlék említésének arányai a családi pótlékra jogosult háztartásokban (%)

Háztartások	Családi pótlékban részesülők	Kiegészítő családi pótlékban részesülők	A kiegészítő családi pótlékban részesülők aránya*
18–75 évesek háztartásai	37,0	6,3	17,0
18–60 éves nem nyugdíjasok háztartásai	49,0	8,0	16,3
Öregségi nyugdíjasok háztartásai	7,5	1,2	16,0
Rokkantnyugdíjasok háztartásai	21,2	6,2	29,2

* A családi pótlékban részesülők százalékában.

A következőkben annak igyekezünk nyomába eredni, hogy a háztartásijövedelem-források két fő típusa, a munkajövedelmek és a szociális támogatások milyen mértékben jellemzik azoknak a háztartásoknak a jövedelmi pozícióját, amelyekben a 75 évesnél nem idősebb saját jogú öregségi nyugdíjasok élnek.

Mint a 17. táblázat mutatja, a nyugdíjon kívül a legnagyobb a munkából származó jövedelmek súlya; ennek megléte az öregségi nyugdíjasok háztartásainak egy főre jutó ekvivalens jövedelem alapján számí-

tott jövedelmi ötödökbe sorolódásánál is szerepet játszik. A munkajövedelmet (is) említők aránya a legalacsonyabbtól a legmagasabb jövedelmi ötöd felé haladva jelentősen növekszik.

21. táblázat
Munkajövedelmet, mint jövedelemforrást említők aránya az öregségi nyugdíjasok háztartásaiban – jövedelmi ötödök szerint (%)

Jövedelmi ötödök	A háztartásban van főállásból származó jövedelem
Legalsó	8,5
2.	14,5
3.	19,9
4.	26,1
Legfelső	30,9
Összesen	19,8

A szociális támogatások – előzetes várakozásainkkal szemben – az öregségi nyugdíjas háztartásoknak relatíve kis hányadát, mintegy 11%-át érintik, ez kedvezőbb az egész mintában tapasztalt 21%-nál. Ismételten fel kell azonban hívni a figyelmet arra, hogy mintánk egyéni megközelítésű, vagyis az adatok nem arra adnak választ, hogy általánosságban az öregségi nyugdíjasoknak (vagy a nyugdíjas családfelek háztartásainak) mekkora része kap szociális támogatást. Adataink azt mutatják meg, hogy azok a családok, háztartások, amelyeknek öregségi nyugdíjas tagja (is) van, milyen mértékben számolhatnak a szociális támogatások különböző fajtáival, milyen mértékben vannak azokra rászorulva. Figyelembe veendő továbbá, hogy elemzésünk nem foglalja magába a nyugdíjas társadalom szegényebb csoportjait (például a kizárólag özvegyi nyugdíjból élőket), illetve a 75 évesnél idősebb nyugdíjas korosztályt, amely mintánkban csak közvetett módon szerepelt (akkor, ha a háztartásnak 75 évesnél idősebb tagja is volt). E kategóriák feltehetően növelik a szociális támogatásban részesülő nyugdíjasok hányadát.

Ami a 75 évesnél fiatalabb saját jogú öregségi nyugdíjasokat illeti, a legszegényebbeknek járó egyes támogatási formák említése valóban a legalsó jövedelmi ötödhöz tartozók körében a leggyakoribb.

22. táblázat
Szociális támogatások mint jövedelemforrások említési arányai az öregségi nyugdíjasok háztartásaiban – jövedelmi ötödök szerint (%)

Szociális támogatások	1. ötöd	2. ötöd	3. ötöd	4. ötöd	5. ötöd	Össze- sen
Közgyógyellátás	6,5	6,2	6,0	3,0	1,4	4,7
Mozgáskorlátozottak támogatása	1,4	3,2	3,9	3,1	1,1	2,9
Időskorúak járadéka	0,7	0,6	0,2	0,4	0,4	0,4
Lakásfenntartási támogatás	2,3	0,6	0,5	0,6		0,6
Rendszeres szociális segély	4,6	0,9	0,9	0,4	0,4	1,1
Átmeneti és egyéb segély	4,3	3,3	1,4	1,1	0,6	2,0
Munkanélküli segély, jövedelempótló támogatás	4,1	2,4	1,0	1,2	0,3	1,5
Ápolási díj	0,7	0,5	0,1	0,3		0,3
Kiegészítő családi pótlék	5,4	1,1	0,8	0,4	0,9	1,3

Mint látható, egy-két támogatási forma esetenként a legmagasabb ötöd háztartásaiban is megtalálható. Ezek sorában az tűnik ki, hogy kiegészítő családi pótlékban a legmagasabb ötödhöz tartozó, családi pótlékra jogosult háztartásoknak is 12%-a részesül:

23. táblázat
Kiegészítő családi pótlék említésének aránya a családi pótlékra jogosult öregségi nyugdíjas háztartásokban jövedelmi ötödök szerint (%)

A háztartás	1. ötöd	2. ötöd	3. ötöd	4. ötöd	5. ötöd	Össze- sen
Családi pótlékra jogosult	15,6	6,6	6,3	5,5	7,3	7,3
Részesül kiegészítő családi pótlékban	5,4	1,1	0,8	0,4	0,9	1,3
A kiegészítő családi pótlékban részesülő háztartások aránya az összes családi pótlékra jogosult háztartáson belül	34,6	16,7	12,7	7,3	12,3	17,8

Láttuk tehát, hogy a munkából származó jövedelem megléte vagy hiánya eléggé meghatározza a jövedelmi pozíciókat, és e pozíciók megállapításának realitását a szociális támogatások eloszlása is alátámasztja. A 16. táblázat adatai azonban már előre vetítették, hogy a jövedelmi pozíci-

ókra meglehetősen nagy hatást gyakorol az is, hogy milyen családi együttélési formában élnek kérdeztjeink. Az idézett táblából leolvashatjuk, hogy az öregségi nyugdíjas csoporton belül relatíve kedvezőbb helyzetben vannak azok, akik önállóan, illetve párjukkal kettesben élnek (azokhoz képest, akik más személyekkel, leginkább gyermekekkel, unokákkal együtt alkotnak közös háztartást). Ennek magyarázata az lehet, hogy az öregségi nyugdíjassal együtt élő fiatalabb családok jövedelmi szintje szerényebb, és ezért a nyugdíjas szülő (nagyszülő) jövedelme is „jól jön” a család egésze számára. Az önálló életformát fenntartani képes nyugdíjasok (vagy párok) pedig – úgy tűnik – relatíve előnyösebb helyzetet tudnak megőrizni a maguk számára. Talán levonható az a következtetés, hogy a munkából származó jövedelem akár nagyon jelentősen is javíthatja a nyugdíjas háztartásának helyzetét akkor, ha a munkát ő maga vagy házastársa végzi, s a bevételt nem kell megosztaniuk más családtagokkal. Kevésbé áll fenn a munkajövedelem e jótékony hatása, ha a háztartás létszáma kibővül – annak ellenére, hogy a fiatalabb családtagok révén a munkából származó jövedelem a háztartásokon belül gyakoribbá válik. Ennek valószínűleg az az oka, hogy a generációk együttélésére főképp az alacsonyabb keresettel rendelkező családok kényszerülnek, amelyekben a jövedelem szintjét a keresők és eltartottak (gyermekek) aránya is számottevően befolyásolja. Feltevésünk természetesen a nem túlságosan idős öregségi nyugdíjasokra érvényes csak. Az igen alacsony – például özvegyi, rokkantnyugdíjból, nyugdíjszerű ellátásból élő – 75 éven felüli idős emberek helyzetén valószínűleg inkább könnyíteni tud a fiatalabb családdal való együttélés.

A szociális támogatások családi együttélés típusai szerinti említési gyakorisága ugyancsak megerősítik feltevésünket. Az egyszemélyes, illetve párkapcsolatos, de csupán kétszemélyes öregségi nyugdíjas háztartásoknak kisebb hányada szorul szociális támogatásra, mint azoknak, amelyekben az öregségi nyugdíjas – egyedül vagy párjával – más családtagokkal él együtt.

24. táblázat
 A munkajövedelmek és a szociális támogatások említési arányai az öregségi nyugdíjasok
 családiegyüttélés-típusai szerint (%)

A nyugdíjon kívüli főbb jövedelemforrások	Egysze- mélyes háztartás	Párkapcsolat kétszemélyes háztartásban	Párkapcsolat nélkül több- személyes háztartásban	Párkapcsolat három vagy több személyes háztartásban
Főállásból származó jövedelem	3,2	8,1	49,3	52,6
Egyéb munkajövedelem	4,9	7,6	7,9	10,2
Közgyógyellátás	3,3	3,8	7,0	6,4
Mozgáskorlátozottak támogatása	1,5	3,0	2,6	3,9
Időskorúak járadéka	0,3	0,5	0,7	0,4
Lakásfenntartási támoga- tás	1,5	0,2	1,2	0,2
Rendszeres szociális segély	0,2	0,8	3,8	1,1
Átmeneti és egyéb segély	1,6	1,3	4,2	2,6
Munkanélküli segély, jövedelempótló támogatás	-	0,1	0,7	1,0
Ápolási díj	-	0,1	0,7	1,0
Kiegészítő családi pótlék	-	-	6,4	2,4

Ha az olvasó újra visszalapoz a 16. táblázathoz, azt látja, hogy a párral, főképp pedig a pár nélkül, de másokkal együtt élő öregségi nyugdíjasok nagyobb arányban fordulnak elő a legalsó jövedelmi ötödben. S most már tudjuk, ez annak ellenére így van, hogy kibővült háztartásaikban gyakoribbak a munkajövedelmek és a szociális támogatások is. Nem állhat távol a valóságtól, hogy míg a jobb kondíciókkal nyugdíjba kerülő, esetenként még munkajövedelmet is elérni képes, 75 évesnél nem idősebb öregségi nyugdíjasok igyekeznek minél tovább, akár az élet végső határáig megőrizni önállóságukat, a fiatalokkal való együttélésre, vagy összeköltözésre főképp azok kényszerülnek, akiknek nagy szükségük van arra, hogy az anyagi terheket megosszák egymás között. Ha igaz ez a tendencia, akkor valószínűleg véglegesen leszámolhatunk a többgenerációs együttélésen alapuló családmodell néhány évtizede még teljesen általánosnak mondható idealizálásával.

Kutatásunk alapján keveset tudunk mondani a 75 évesnél idősebbek helyzetéről. Annyit azonban megállapíthattunk, hogy a 60–75 évesek

háztartásainak mintegy 40–45%-ában kizárólag 60 évesek és idősebbek, ezen belül 9–10%-ában 75 évesnél idősebbek is élnek. Érthető, hogy ez utóbbi háztartásokban jóval ritkább a munkajövedelem (3,8% főállásból, 6,1% pedig egyéb munkákból származik). Szociális szempontból azonban helyzetük mégis kedvezőbb, mint azon nyugdíjas társaiké, akik gyermekekkel vagy unokákkal élnek együtt: kevesebben szorulnak közgyógyellátásra (5,3%), rendszeres szociális segélyre (1,0%), illetve lakásfenntartási támogatásra (0,1%).

Perspektivikusan valószínűleg egyre inkább figyelembe kell venni, hogy a háztartásoknak vagyongból származó jövedelme is lehet (beleértve például a ház, lakás, nyaraló kiadását is). Ennek aránya azonban sem országosan, a teljes mintában, sem az idősödő korosztály háztartásaiban nem számottevő, 3–4%. Az átlagot 1–2 százalékponttal a legfelső jövedelmi ötödhöz tartozó, a kétszemélyes párkapcsolatos háztartásban élő, illetve a kizárólag 60 év felettiekből álló öregségi nyugdíjasok háztartásai haladják meg, e kategóriákban 5% fölé kerül a vagyongból származó jövedelem megjelölése. Ugyanakkor alig-alig említik a kérdezettek (csupán 1–2%), hogy családi költségvetésüket más magánháztartásból származó jövedelem is gazdagítja. Ez utóbbiak aránya még a legalsó jövedelmi ötödhöz tartozóknál is mindössze 2,3%. Megjegyzendő, hogy a valóságban az arány magasabb lehet. A háztartások közötti segítő kapcsolatokat (transzfereket) vizsgáló kérdésünkre ugyanis ennél több pozitív választ kaptunk. Az öregségi (és özvegyi) nyugdíjasok 9%-a az „elmúlt évben” rendszeresen jutott pénzbeli, 33% munkabeli, 7% pedig természetbeni segítséghez más háztartásoktól (vö. Spéder 2002). A „rendszeres” segítség azonban érkezhethet ritkábban is, mint havonta (például évi 3–4 alkalommal), s az is igaz lehet, hogy a családtagoktól, közeli rokonoktól kapott anyagi és egyéb támogatásokat sokan nem (vagy nem szívesen) számítják a háztartás hivatalosan kimutatható havi jövedelemforrásai közé.

1.2. SZEGÉNYSÉG - DEPRIVÁCIÓ

A jövedelmi differenciák mellett meghatároztuk azt is, hogy mekkora a vizsgált népességben, illetve népességcsoportokban a szegények aránya. A szegénység fogalmának definiálására vonatkozóan nincsen egységes szakmai állásfoglalás, a küszöb kiszámítására többféle módszer alkalmazható. Ezek egyike a *relatív szegénység* fogalmából indul ki, és az úgynevezett jövedelmi medián meghatározott hányadát (például 40, 50, 60%-át) tekinti jövedelmi szegénynek.

Az *„Életünk fordulópontjai”* című adatfelvétel ilyen vonatkozású elemzéseit Spéder Zsolt készítette (vö.: Spéder 2002). Definíciója szerint relatív értelemben jövedelmi szegény az, aki az *átlagos ekvivalens jövedelem felénél kevesebbel* rendelkezik. E koncepció szerint 2001–2002 fordulóján a 18–75 éves népesség 11,6%-a volt relatív szegénynek tekinthető.

Az általunk vizsgált 60–75 éves korosztályban a fentieknek megfelelően definiálva, a szegények aránya számottevően alacsonyabb: a 60–69 évesek 7,5%-a, a 70–75 évesek 6,3%-a mondható szegénynek.

Jelentős különbség mutatkozik azonban a vizsgált két nyugdíjas csoport „szegényarányában”: az *öregségi nyugdíjasok* 5,3%-ának, a *rokkantnyugdíjasok* 19,7%-ának jövedelme marad a szegénységi küszöb alatt. A legalacsonyabb jövedelmi ötödben azonban ennél nagyobb az öregségi és a rokkantnyugdíjasok hányada (9,6 és 28,9%), ami azt jelenti, hogy a legalsó jövedelmi ötödnek vannak „nem kimondottan szegény” – mondhatjuk így: inkább *„tisztas szegénységben élő”* tagjai is. A két nyugdíjas csoport közötti különbség pedig – újra és újra – azt támasztja alá, hogy a rokkantnyugdíjasok anyagi körülményei kifejezetten megkülönböztetett, speciális társadalmi kezelésmódot igényelnének.

Figyelemre méltó a szegénység alakulása a *családi együttélés négy típusában*, ami hasonló tendenciákat mutat, mint amit a legalsó jövedelmi ötödhöz tartozóknál már kimutattunk. Az *öregségi nyugdíjasok viszonylag alacsony szegényaránya* csupán egyetlen családtípus esetén haladja meg a 18–75 évesek országos átlagát. Ez az a helyzet, amikor a pár nélkül maradt idős embert befogadják gyermekei (vagy ő fogadja

magához a gyermeket); a szegények aránya ilyen családi konstrukció esetén 13%. Az egyszemélyes, valamint a párjukkal kétszemélyes háztartásban élő öregségi nyugdíjasok körében mért 3–4%-os szegényarány meglehetősen kedvezőnek tekinthető. Ám nem feledkezhetünk meg arról, hogy a valóságban az egyszemélyes háztartások jelentős hányadát – mint az I. fejezetben láttuk – az özvegy családi állapotú nők alkotják. Az ő egy részük csupán özvegyi ellátásban részesül (ennek „hivatalos” átlagos összege 2001-ben 27 802 Ft volt). A mintába került kis számuk nem volt elegendő részletesebb elemzések elvégzéséhez, azonban nem állhat távol a valóságtól, hogy egyszemélyes háztartásokban özvegyi ellátásból élő emberek között több a szegény, mint a hasonló családi körülmények között élő, de öregségi nyugdíjat élvezők között.

25. táblázat
A szegények aránya a 18–75 évesek, az öregségi és a rokkantnyugdíjasok csoportjaiban a családi együttélés típusa szerint (%)

Családi együttélés típusa	18–75 évesek	Öregségi nyugdíjas	Rokkantnyugdíjas
Egyedül él egyszemélyes háztartásban	12,4	3,1	28,1
Párkapcsolat nélkül él többszemélyes háztartásban	13,2	12,9	19,3
Párkapcsolatban él kétszemélyes háztartásban	7,3	4,1	12,0
Párkapcsolatban él három vagy több személyes háztartásban	12,5	6,5	21,5
Együtt	11,3	5,3	19,7

A rokkantnyugdíjasok csoportjában a szegények aránya akkor – meglehetősen – magas (28%), ha az érintett személy egyedül él, „legkedvezőbb” pedig, ha élete párjával kétszemélyes háztartást alkot, vagyis nem kell gyermekről gondoskodnia (bár a szegények aránya ekkor is meghaladja az országos átlagot). A több (főképp eltartott korú) gyermek viszont egyértelműen a szegénység felé sodorja a rokkantnyugdíjasok mintegy egyötödét.

Ne feledjük: a szegények arányaira vonatkozó adatok csupán a nyugdíjasok két nagyobb – a 75 éves és fiatalabb öregségi- és rokkantnyugdíjasok – csoportjához tartozókat jellemzik. A nyugdíjasok szegé-

nyeinek zömét azonban nem az öregségi nyugdíjasok között kell keresnünk, hanem a kizárólag *özvegyi nyugdíjból élők egyszemélyes háztartásaiban*, valamint a *nyugdíjjal nem rendelkező, csupán valamilyen nyugdíjszerű ellátásban részesülő idősebbek* körében. Legszegényebbek pedig nagy valószínűséggel az *intézeti háztartások* idős lakói, akiknek jövedelmi helyzetéről felmérésünk alapján semmit nem tudunk.

A szegénység, illetve a jóléti helyzet mérésének egy másik lehetséges módszere az *életkörülmények* különböző jellemzői szerinti megközelítésmód.

Az életkörülmények komponenseinek egyik csoportját értelmezésünk szerint az *otthonok különböző tartós fogyasztási cikkekkel* való felszereltsége jelenti (például van-e színes tv, automata mosógép, videómagnó, számítógép stb.). Az erre vonatkozó országos adatokról a KSH háztartási költségvetési felvételei tájékoztatnak. Ezek szerint az idősebb háztartásfők otthonaiban ritkábban fordulnak elő tartós fogyasztási cikkek, mint a fiatal háztartásokban. Az idősebbek között azonban a 60–70 év közötti háztartásfők még jóval felszereltebb otthonokban élnek, mint az ennél idősebbek. A nagy vízválasztó a háztartásfő 70 éves és annál idősebb életkora; ők a színes tv, a hűtőszekrény, a hagyományos mosógép és a varrógép meglétét már „ideálisan felszerelt otthon”-nak tartják (vö. Havasi i. m.). A KSH 1998. évi háztartási költségvetési felvétele szerint 8 tartós fogyasztási cikk közül (fekete-fehér tv, színes tv, automata mosógép, fagyasztógép, mikrószütő, videómagnó, parabolaantenna, számítógép) a háztartások csupán 4%-a nem rendelkezett eggyel sem, közel 80% pedig legalább hárommal vagy annál többel (az időskorúakból álló háztartásokban ez utóbbi arány 60% fölötti).

Saját kutatásunk célja természetesen nem általánosságban az otthonok felszereltségének felmérése, hanem annak vizsgálata volt, hogy az idősödő embereknek módjukban áll-e használni tartós fogyasztási cikkeket. E vizsgálat során a modernebbek meglétére koncentráltunk. Így például a hűtőszekrény meglétére – ami a háztartások közel 85%-ára jellemző, az időskorú családfők háztartásaira pedig ennél is nagyobb arányban – felesleges lett volna rákérdezni.) A komfortos élet mai követelményei szerint a színes tv, az automata mosógép, a telefon megléte alapvetőnek számít, a videómagnó, a számítógép – s egyre inkább a mosogatógép – megléte pedig, úgy találjuk, az átlagosnál magasabb

igényszint kifejezője. Bár az autó nem a lakás felszereltségéhez tartozik, egyre több család számára alapszükséglet (a KSH idézett felvétele szerint 1998-ban a háztartások több mint 35%-ában volt megtalálható); érdeklődésünkbe ezt is bevontuk. Adataink arra vonatkoznak, hogy az „idősödőknek”, illetve az öregségi nyugdíjas és a rokkantnyugdíjas embereknek – függetlenül családi pozíciójuktól – van-e lehetőségük:

- otthon telefonálni,
- autót használni (még ha azt nem is ők vezetik),
- színes tv-t, videómagnót nézni,
- automata mosógépben mosni,
- számítógépet használni,
- géppel mosogatni,

s e vonatkozásokban mennyire vannak lemaradva a fiatalabb generációktól.

26. táblázat
Egyes tartós fogyasztási eszközök használatának lehetősége a 18-75 évesek, valamint az öregségi és a rokkantnyugdíjasok körében (%)

Tartós fogyasztási eszközök	18-75 évesek teljes mintája	Öregségi nyugdíjasok	Rokkantnyugdíjasok
Színes tv	93,6	92,7	88,8
Telefon	83,3	82,3	73,9
Automata mosógép	65,7	51,4	48,0
Videómagnó	59,4	31,8	42,0
Autó	50,0	34,9	38,5
Számítógép	29,7	9,4	12,9
Mosogatógép	4,8	2,0	1,8

Figyelmünket arra is kiterjesztettük, hogy megnézzük: akiknek mind ezekre nincs módjuk, vajon vágnak-e rá, szeretnék-e, hogy e gépek használatára lehetőségük legyen, vagy pedig nem érzik szükségét.

Mint látható, az öregségi nyugdíjasok – a teljes mintához képest – inkább a „fiataloknak való” és költségesebb fogyasztási cikkek használati lehetősége terén vannak lemaradva. A rokkantnyugdíjasok – bár összességében kevésbé ellátottak – az idősebbeknél inkább törekszenek videómagnó, autó, számítógép tulajdonlására, részben fiatalabb koruk következtében, részben mivel maguk is gyerekeket nevelnek.

Ami a hiányok okát illeti, a „*nincs rá szükség*” gyakoribb magyarázat, mint a „*szeretné, de nem telik rá*” indokolás. Érdekesség, hogy a leginkább vágyott, illetve a legkevésbé szükségesnek tartott fogyasztási cikkek első három helyét mindenféle variációban ugyanaz a négy cikk jelenti: a mosogatógép, a számítógép, az autó és a videómagnó.

A jóléti helyzet életkörülményeket jellemző komponenseinek egy további csoportját a mindennapi élet helyszínének, a *lakásnak* néhány olyan adottságával ragadtuk meg, amelyek – főképp idősebb emberek számára – meghatározó jelentőségűek lehetnek. Ilyen az, hogy:

- van-e az embernek külön szobája, egy saját „*intim szférája*”, saját személyes tárgyaival,
- tud-e a lakáson belül tisztálkodni külön fürdőszobában vagy zuhanyozóban, WC-t használni a lakáson belül,
- van-e kert, terasz vagy kellemes környezetre nyíló erkély, ami a kevésbé mobil idős vagy rokkant ember számára szabadban tartózkodást biztosít.

Elmondható, hogy e téren mindkét nyugdíjas csoport lehetőségei kedvezőnek mondhatók, a külön szoba és a kert, terasz vonatkozásában még valamivel kedvezőbbnek is a 18-75 évesek teljes mintájában tapasztaltnál.

27. táblázat

Néhány, a komfortos életet biztosító lakás-tulajdonság meglétének aránya a 18-75 évesek, illetve az öregségi és a rokkantnyugdíjasok otthonaiban (%)

A kérdezett által lakott lakásban van	18-75 évesek mintája	Öregségi nyugdíjasok	Rokkantnyugdíjasok
Fürdőszoba v. zuhanyozó, WC	92,5	92,9	89,0
Kert, terasz, erkély	76,3	79,8	77,3
Mindenkinek külön szoba	72,1	89,4	76,3

Megjegyzendő, hogy a „*mindenkinek külön szoba*” gyakran csupán egy kis félszobát jelent, a kertek arányát pedig értelemszerűen a kisebb városokban és a községekben élők családi házas lakhelyei emelik meg. Hangsúlyozni kell újra azt is, hogy az adat nem az ország lakásállományának minőségére vonatkozik, hanem arra, hogy a lakásokban élő személyek mekkora arányának áll módjában élvezni ezeket a lakástulajdonságokat.

Elenyésző a száma azoknak, akik a lakás fenti három tartozékának bármelyikét azzal utasítják el, hogy „*nincs rá szükségük*”. Ha hiányzik valamelyik, azt alapvetően *anyagi okokkal* indokolják, s ebben a külön szoba igénye vezet: a teljes minta 20%-a, a rokkantnyugdíjasok 18%-a szeretne külön szobát, de nem telik rá. (Az öregségi nyugdíjasoknak csak 6-7%-a, aki ezt ugyancsak szeretné, de anyagiak hiányában nem tudja elérni. Alacsony hányadukat az magyarázza, hogy – mint később látni fogjuk – az öregségi nyugdíjasok élnek a legtágasabban.)

Az életkörülmények komponenseinek harmadik csoportját a *mindennapi életvitel* különböző elemei, az úgynevezett *életmódkomponensek* képezik. Jóllehet ezek megvalósítása is csak kellő anyagi kondíciókkal lehetséges, többé-kevésbé mégis hozzátartoznak mind az egyéni, mind a társadalmilag is „helyeselt”, „jövőhagyott” elvárásokhoz, megfelelnek egyfajta biztonságot nyújtó, vágyott, „normálisnak tartott” életformának. Az elemzésbe bevont életmód-komponenseket a 28. táblázat mutatja be.

28. táblázat
A vizsgált életmód-komponensek előfordulási gyakorisága a 18-75 évesek teljes mintájában, illetve a két nyugdíjas csoportban (%)

Életmód-komponensek	18-75 évesek mintája	Öregségi nyugdíjasok	Rokkantnyugdíjasok
1. Naponta egyszer eszik meleg ételt	97,5	98,7	98,5
2. Előfizet, vagy rendszeresen vesz újságot	69,2	71,9	65,4
3. Havonta legalább 5 ezer Ft-ot félretesz	40,9	45,4	26,4
4. Évente legalább egyszer egy hétre üdülni megy	35,8	20,1	15,5
5. Rendszeresen vásárol új ruhákat	31,2	11,3	15,1
6. Havonta egyszer meghívja barátait vacsorára	24,4	16,5	14,6
7. Lecseréli elöregedett bútorait	12,2	8,3	8,4
8. Havonta egyszer étteremben ebédel családjával	11,5	4,3	3,6

A *napi egyszeri meleg étel* a legáltalánosabb szükséglet. Ha ehhez egyesek – akár munkájuk, beosztásuk miatt – nem is mindig jutnak hozzá, annak nem anyagi oka van, s ezért „hiányként” gyakorlatilag nem is mutatkozik. Úgy tűnik, a rendszeres *újságolvasás* ugyancsak hozzátartozik a felnőttek mindennapi életviteléhez, jóllehet a magas

arányban nemcsak a napilap-olvasók szerepelhetnek, hanem azok is, akik könnyebb műfajú hetilapokat, magazinokat vásárolnak többkevesebb rendszerességgel. A rangsor harmadik helyét elfoglaló „*havi 5000 Ft félretevését*” az öregségi nyugdíjasoknak még közel 50%-a, a rokkantnyugdíjasoknak már csak alig több mint egynegyede tudja megvalósítani. Az öregségi nyugdíjasok „jól gazdálkodó” hányada a fiatalabb generációét is meghaladja. Ez érthető is, hiszen a fiatalok között saját jövedelemmel nem rendelkezők (például tanulók) és inaktívok (például munkanélküliek, gyesen lévők) is vannak.

A rangsor negyedik helyétől („évente legalább egyszer egy hétre üdülni megy”) kezdődően már mindkét nyugdíjas csoport nagyon erősen leszakad a fiataloktól, s inentől kezdve már szinte teljesen megszűnik a különbség a két nyugdíjas csoport között. Figyelemre méltó azonban, hogy míg az öregségi nyugdíjasok inkább az idősebb emberek megváltozott életstílusa, életvitele következtében mondanak le bizonyos dolgokról („jó már nekem így is” – gondolhatják), addig a zömmel fiatalabb rokkantnyugdíjasok sokkal inkább a rosszabb anyagi kondícióik miatt. Ha ugyanis azok válaszait vizsgáljuk, akik szerint a felsorolt életmódkomponensek *pénzhiány* miatt nem elérhetők, akkor ezt leggyakrabban a rokkantnyugdíjasoknál, a legritkábban pedig az öregségi nyugdíjasoknál tapasztaljuk (a 18–75 évesek teljes mintáját jelző – tehát a fiatalabb generációk helyzetét is tükröző – adatok e kettő között foglalnak helyet).

29. táblázat
Pénzhiány miatti életmód-komponensek hiánya a 18–75 évesek, illetve az öregségi és rokkantnyugdíjasok körében (%)

Pénzhiány miatt nem tudja megvalósítani azt, hogy:	18–75 évesek	Öregségi nyugdíjasok	Rokkantnyugdíjasok
- havonta 5 ezer Ft-ot félretegyen	45,2	44,0	61,9
- évente egyszer 1 hétig üdüljön	42,4	42,4	61,7
- lecserélje öreg bútorait	37,8	29,2	47,3
- rendszeresen új ruhákat vegyen	37,2	30,3	49,0
- havonta egyszer étteremben ebédeljen	28,1	22,2	33,6
- havonta vacsoravendégeket hívjon	14,4	10,8	18,2
- újságot fizessen elő vagy vásároljon	12,7	14,5	20,1
- naponta meleg ételt vegyen	0,5	0,5	0,8

Természetesen az is előfordul, hogy az életmódkomponensek valamelyikét nem pénzhiány miatt nem valósítják meg az emberek, hanem azért, mert *nem hiányolják*, nem érzik szükségét. E téren mind a teljes mintában, mind pedig a két vizsgált nyugdíjas csoportban négy komponens vezet: a bútorcseré, új ruhák rendszeres vásárlása, vacsoravendégek hívása és havi egy alkalommal étteremben étkezés. A nyolc komponens közül talán ezek azok a dolgok, amelyeket legtöbbször tartanak „fölösleges luxusnak”.

1.3. AZ ÉLETKÖRÜLMÉNY-HIÁNYOK INDEXE

Az eddigiekben 18 életkörülmény-komponenst vettünk számba (7 tartós fogyasztási cikk, 3 lakásjellemző és 8 úgynevezett életmód-komponens, lásd: 26., 27., 28. táblázat). Ezek súlya, jellege a mindennapi életben természetesen nem azonos, hiszen vannak közöttük nem feltétlenül szükséges dolgok is. Mégis egyetértünk azzal a koncepcióval, amely szerint a társadalom teljes jogú tagjának lenni, a „társadalomra nyitottan élni” többet jelent, mint pusztán az anyagi szükségletek kielégítése.

A 18 életkörülmény-komponens összefoglaló indexét, „az életkörülmény-hiányok indexét” Spéder Zsolt készítette el (vö. Spéder i. m.). Kiszámítása annak alapján történt, hogy a komponensek közül hány olyan hiány adódott, amelyeket az érintettek *pénzhiány* miatt nem tudnak megvalósítani. (Ezt azért kell hangsúlyozni, mert a hiány nem anyagi jellegű okai mögött másfajta /például ízlés-, igényszintbeli/ eltérések állnak, amiket nehéz lenne bírálni.) Spéder Zsolt számításai szerint a 18-75 évesek átlagosan 3,7 anyagi okból adódó hiányról adtak számot. Azokat sorolta a depriváltak körébe, akik esetében az életkörülmény-deficitet 8 vagy annál több komponens hiánya okozta. Ebből kiindulva a 18-75 éves népesség 15,5%-a tekinthető deprivátnak vagy hátrányos helyzetűnek. Arányuk a „szegények” arányát (11,7%) kissé meghaladja, de jellegéből adódóan – egy tágabban meghatározott koncepció alapján – a depriváltság ugyancsak a szegénység kockázatát jelenti.

Hasonlóan a szegénységarányokhoz, a depriváltak aránya az „idősödő korosztályban” a 15,5%-os országos átlag alatt marad (60-69 évesek: 10,3%, 70-75 évesek: 7,8%-a). Ez mondható el az öregségi nyugdíjasokról is (9,4%). A rokkantnyugdíjasok körében azonban kiugróan magas (24,1%) a depriváltság gyakorisága.

A depriváltak hányada függ attól, hogy az érintettek milyen *családi összetételben* élnek. A szegénységkockázat e fajtája például azok körében a legkritikább, akik párjukkal kétszemélyes háztartást alkotnak. Az öregségi nyugdíjasok csoportjában a depriváltak aránya akkor haladja meg az átlagot, ha az idősödő ember (párjával vagy nélküle) *további családtagokkal osztja meg háztartását*. A rokkantnyugdíjasok körében pedig – hasonlóan a szegények arányához – megrázóan nagy az *egyedül élő, egyszemélyes háztartást* alkotó depriváltak hányada (36,3%), ami több mint 10 százalékponttal meghaladja a depriváltak e körben egyébként is igen magas átlagos arányát.

30. táblázat
A depriváltak aránya a 18–75 évesek, az öregségi és a rokkantnyugdíjasok körében a családi együttélés típusa szerint (%)

Családi együttélés típusa	18–75 évesek mintája	Öregségi nyugdíjasok	Rokkant- nyugdíjasok
Egyszemélyes háztartás	15,7	9,5	36,1
Pár nélkül él többszemélyes háztartásban	16,8	15,1	28,3
Párkapcsolatban él kétszemélyes háztartásban	9,7	7,1	14,7
Párkapcsolatban él három vagy több személyes háztartásban	17,2	11,2	24,7
Együtt	15,5	9,4	24,4
N	(2531)	(307)	(348)

1.4. A JÖVEDELEM SZUBJEKTÍV MEGÍTÉLÉSE

A „Hogyan jönnek ki a jövedelemből?” kérdésre adott válaszok egyfajta szubjektív mutatószámként értelmezhetők azt fejezve ki, hogy miként élik meg az emberek: milyen gazdálkodást, milyen életszínvona-

lat tudnak megvalósítani személyes, illetve családi jövedelmükből. A zárt kérdés formájában, előre megadott válaszalternatívák sorrendje az ötfokú osztályozás (skála) logikáját követi, amelynek legalacsonyabb fokán azok állnak, akik helyzetükre a „nélkülözések között él” megfogalmazást tartják a legjellemzőbbnek, míg legmagasabb fokát azok foglalják el, akik szerint helyzetükre a „gondok nélkül él” megfogalmazás illik legjobban. A válaszmegeoszlásokat természetesen – az iskolai osztályozás analógiájára – „osztályzatátlagokkal” is illusztrálhatjuk.

31. táblázat
A „Hogyan tudnak kijönni a jövedelemből” kérdésre kapott válaszok megeoszlása a 18–75 évesek teljes mintájában és a vizsgált két nyugdíjas csoportban (%)

A kérdésre adott válaszok	18–75 évesek teljes mintája	Öregségi nyugdíjasok	Rokkant-nyugdíjasok
Nélkülözések között élnek (1)	4,7	2,9	9,7
Hónapról-hónapra anyagi gondjaik vannak (2)	15,0	9,8	22,9
Beosztással éppen hogy kijönnék a pénzükből (3)	50,3	59,0	52,3
Elfogadhatóan élnek (4)	27,6	26,3	14,5
Gondok nélkül élnek (5)	2,4	2,0	0,5
Osztályzatátlag (1–5)	3,08	3,15	2,73
Összesen	100,0	100,0	100,0
N	(16198)	(3245)	(1427)

Első megfigyelésünk az lehet, hogy a válaszok erősen húznak a közép irányába. Mögötte egyfajta társadalmi szokás, közmegegyezés hatása is sejthető; ez a „legillendőbb” válasz, ennél rosszabb helyzetre (kivált a „nélkülözésre”) hivatkozás már-már szégyellni való, panaszkodás-jellegű, az ennél jobbra (főképp a „gond nélküli életre”) utalás pedig kérkedésnek, nagyozolásnak hat. Ez egybecseng a KSH 1998. évi háztartási költségvetési felvételének tapasztalatával: mind az országos mintában, mind az időskorú csoportokban a „közepes jövedelmi szinten él” megfogalmazás a többség választása, és az ötfokú skála két szélső értékének választási arányai is hasonlóak, mint saját vizsgálatunkban (vö. Havasi i. m.).

A másik megfigyelés, hogy az öregségi nyugdíjasok válaszai a teljes mintához képest árnyalatnyival kedvezőbb helyzetmegítélésről árul-

kodnak. Ez feltehetően az öregségi nyugdíj nyújtotta biztonságnak köszönhető. A rokkantnyugdíjasok helyzetértékelése – mint az előzőekben láttuk – ennél sokkal rosszabb: az öregségi nyugdíjasokhoz képest háromszor annyian érzik úgy, hogy nélkülözések közt élnek, és több mint kétszer annyian tapasztalják, hogy hónapról hónapra anyagi gondjaik vannak.

Szembesítve a jövedelembevallás és a szubjektív helyzetmegítélés révén kapott adatokat, a tendenciák egybecsengenek: a legalacsonyabb és a legmagasabb jövedelmi ötödhöz tartozók helyzetmegítélését kifejező osztályzatátlagok között több, mint 1 pontnyi különbség mutatkozik. A rokkantnyugdíjas csoport helyzetmegítélése azonban mindkét jövedelmi ötödben kedvezőtlenebb, mint a teljes mintáé, illetve mint az öregségi nyugdíjasoké.

32. táblázat
A legalacsonyabb és a legmagasabb jövedelmi ötödhöz tartozók
helyzetmegítélésének osztályzatátlagai
(1 = nélkülözések között él, 5 = gondok nélkül él)

A válaszadók köre	Legalacsonyabb jövedelmi ötöd	Legmagasabb jövedelmi ötöd
A 18–75 évesek teljes mintája	2,52	3,67
Öregségi nyugdíjasok	2,69	3,70
Rokkantnyugdíjasok	2,37	3,47

A „beosztással éppen hogy” vagy „elfogadható” életet biztosító jövedelem mellett nem mellékes, hogy adott *életkörülményeiket mennyire érzik igazságosnak* az emberek, és ehhez képest *mire számítanak*: javulást, változatlanságot, esetleg romlást látnak-e maguk előtt az elkövetkező évekre tekintve.

A *jelenlegi életkörülmények* mérlegelését egy 11-fokú skálán végezték el a válaszadók. Az eredmény – hasonlóan az 5 szintű „pénz, jövedelem” értékeléshez – *középre* húz: a 11 fokú skálán megadott válaszok átlagai az ötödik és a hatodik fokozat között helyezkednek el minden vizsgált népességcsoportban. Ám ezek a jelenre vonatkozó helyzetértékelések nagyon jelentősen elmaradnak attól, hogy *milyen életkörülményeket érdemelnének* a maguk számára a kérdezettek. Legtöbben azt

látnák igazságosnak, ha életkörülményeikkel nagyságrendileg jobb helyzetben lennének: a 11 fokú skála legfelső negyedéhez tartoznának. Abban azonban, hogy *öt év múlva* életkörülményeik közelítenek majd az igazságosnak, megérdemeltnek tartott színvonalhoz, csak a fiatalabb generációk reménykednek.

33. táblázat
A jelenlegi, a megérdemeltnek tartott és az öt év múlva várható életkörülmények értékelésének osztályzatátlagai (0 = legrosszabb, 10 = legjobb)

	Életkörülmények...		
	amelyek jelenleg állnak fenn	amelyeket megérdemeltnek tartana	amelyekre 5 év múlva reálisan számít
18-75 évesek teljes mintája	5,87	8,51	6,44
18-59 évesek	5,89	8,57	6,66
60-75 évesek	5,77	8,26	5,56
Öregségi nyugdíjasok	5,80	8,30	5,61
Rokkantsnyugdíjasok	5,06	8,08	5,15

Az idősödő emberek, illetve az öregségi nyugdíjasok – akiknek elvárásai („amit megérdemelnének”) a fiatalokénál szerényebbek – összességében *öt év múlva életkörülményeik romlására számítanak*. A rokkantsnyugdíjasok – talán mert többségük még fiatalnak tekinthető – ennél némileg bizakodóbbak. Az azonban elemzésünk minden eddigi eredményével egybevág, hogy jelenlegi életkörülményeiket is ők tartják a legkevésbé kedvezőnek, és elvárásaik („amit megérdemelnének”) is mérsékeltőbbek, mint a fiataloké vagy mint az idősödő korosztályé.

2. A LAKÁSKÖRÜLMÉNYEK

2.1. A LAKÁSBAN ÉLÉS JOGCÍME

A KSH „Életmód-időmérleg” 1999. évi lakásfelvétele szerint a 60 éves és idősebb háztartásfők lakásai 90%-ának jogcíme „saját tulajdon” (vö. *Lakásvizonyok, KSH, 2000*). Mivel vizsgálatunk mintája egyéni alapú, mi azt tudjuk megállapítani, hogy a 18-75 éves népesség mintába került tagjai – köztük az idősödő korosztály, illetve a nyugdíjasok – milyen jogcímen élnek otthonaikban. A válaszadók meghatározó többsége (71%-a) saját vagy házastársa jogán *tulajdonosként*, további 22-23%-uk pedig a tulajdonos családtagjaként lakik lakásában. Az öregségi és a rokkantnyugdíjas csoportokban a saját vagy házastársa jogcímén tulajdonosok aránya ennél is magasabb (88, illetve 82%), a tulajdonos családtagjaként élő nyugdíjasokkal együtt pedig ez önük is 90% fölé emelkedik. Ez utóbbiak (a tulajdonos családtagjai) hányada a rokkantnyugdíjasok körében nagyobb, ami fiatalabb életkorukból következik.

34. táblázat

A lakásban élés jogcíme az öregségi és a rokkantnyugdíjasok körében (%)

A lakásban élés jogcíme	Öregségi nyugdíjas	Rokkantnyugdíjas
Tulajdonos vagy házastársa	84,9	75,6
A tulajdonos egyéb családtagja	10,5	17,3
Főbérlet, szolgálati lakás bérletje és/vagy annak családtagja	3,1	4,5
Egyéb jogcím (például albérlet, szívességi lakáshasználó stb.)	1,5	2,6
Összesen	100,0	100,0
N	(3276)	(1437)

2.2. A LAKÁSOK NAGYSÁGA

A KSH adatai szerint a magyar lakások átlagos alapterülete 73-74 *négyzetméter*. Elemzett adatfelvételünk nem a hazai lakásállomány át-

lagos alapterületét méri fel, hanem arra ad választ, hogy a 18–75 év közötti népesség mekkora lakásokban lakott 2001/2002 fordulóján: ez az országosan mért átlagos lakás-alapterületnél magasabb, 78 négyzetméter. Mintánk azonban nem foglalja magába a 75 évesnél idősebbeket, akiknek lakásai minden felmérés szerint kisebb alapterületűek, mint a fiatalabbaké. A korstruktúra szerinti különbségek az öregségi és a rokkantnyugdíjasok által lakott lakások különbségeiben is megmutatkoznak: az előbbieket átlagos lakásmérete 73,2, az utóbbiaké 76,5 négyzetméter.

Jóllehet erre saját adatunk nincsen, az összefüggés vélhetően a lakások építési idejével is összefügg. Más lakásfelvételek szerint az idősebb korosztály tagjai zömmel régebben épült, kisebb alapterületű lakásokban élnek, és kevésbé mobilak. Az újonnan épült lakások alapterülete nagyobb, és a fiatalabb korosztályoknak több lehetőségük adódik arra is, hogy a családlétszám növekedésével lakásukat nagyobb méretűre váltsák. Ezt támasztja alá az is, hogy a háztartástagok számának növekedésével lineárisan növekszik a lakások alapterülete. A növekedés azonban a rokkantnyugdíjasoknál mérsékeltebb: ha öt, hat vagy ennél több tagú háztartásban élnek, lakásaik kisebb alapterületűek, mint hasonló háztartásnagyság mellett az országosan vagy az öregségi nyugdíjasok körében tapasztalható.

35. táblázat

A 18–75 éves népesség, az öregségi és a rokkantnyugdíjasok által lakott lakások átlagos alapterülete a háztartástagok száma szerint (m²)

A háztartástagok száma	18–75 évesek	Öregségi nyugdíjasok	Rokkantnyugdíjasok
1	61,14	62,50	57,92
2	70,82	72,81	72,14
3	76,64	79,23	79,66
4	86,35	83,88	85,03
5	92,90	94,65	88,95
6	93,78	100,27	81,07
7 vagy több	98,06	...	87,15
Együtt	78,39	72,93	75,79
N	(16187)	(3237)	(1417)

Bár az öregségi nyugdíjasok által lakott lakások átlagos mérete kisebb, a háztartás létszámából adódóan önáluk *legnagyobb az egy főre jutó négyzetméterek* átlagos száma: 39,7 négyzetméter (a teljes mintában ez 29,7, a rokkantnyugdíjasoknál 32,02 négyzetméter).

36. táblázat
A 18–75 éves népesség, illetve az öregségi és a rokkantnyugdíjasok által lakott lakások egy főre jutó négyzetmétere a háztartástagok száma szerint (m²)

A háztartástagok száma	18–75 évesek	Öregségi nyugdíjasok	Rokkantnyugdíjasok
1	61,14	62,50	57,92
2	35,41	36,40	36,07
3	25,55	26,41	26,55
4	21,59	20,97	21,26
5	18,58	18,93	17,79
6	15,63	16,71	13,51
7 vagy több	12,66	11,85	11,82
Együtt	29,65	39,65	32,02

A laksűrűség fontos mutatója az *egy szobára jutó személyek száma*. Kiszámítására lehetőségeink korlátozottak voltak, mivel a kérdezettek egy részénél a szobák számát nem lehetett egyértelműen megállapítani. (A hiány adatfelvételi hibából – a félszobák számának ellentmondásos beírásából – adódott.) Erre vonatkozó adataink így inkább tájékoztató jellegűek, még akkor is, ha az észlelt tendenciák iránya az előzőekkel egybecseng, és megegyezik más országos felmérésekben kimutató összefüggésekkel.

Adataink alapján a 18–75 évesek többsége olyan lakásban él, amelyben *egy, legfeljebb két személy lakik egy szobában*, az átlag 1,19 fő. (Az életkörülmény-komponensekre kérdezve – lásd előző alfejezet – a kapott eredmény azt mutatta: mintegy 7–8% adott olyan választ, hogy a lakáson belül nincs mindenkinek külön szobája.)

Az életkor előrehaladásával az egy szobára jutó személyek átlagos száma csökken, 60 évesek és idősebbek esetében már 1 szoba/1 fő alatt van. Ez a háztartáslétszám csökkenésének (például a házastárs halálának, a gyermekek elköltözésének) következménye. De valamelyest a hazai lakásmobilitás jellegzetessége is tükröződik benne: az egyedül vagy párjukkal maradt idős emberek akkor sem szívesen változtatnak

lakást, ha kevesebb szoba is elegendő (vagy kisebb költségű) lenne. Mindez a családi együttélés típusa szerinti megoszlásokban is tükröződik.

37. táblázat
Az egy szobára jutó személyek átlagos száma az öregségi és a rokkantnyugdíjasok által lakott lakásokban, a családi együttélés típusa szerint

Családi együttélés típusa	Öregségi nyugdíjas	Rokkantnyugdíjas
Egyszemélyes háztartás	0,74	0,78
Párkapcsolat nélkül él többszemélyes háztartásban	1,85	1,97
Párkapcsolatban él kétszemélyes háztartásban	1,30	1,34
Párkapcsolatban él három vagy több személyes háztartásban	1,95	2,29
Együtt	1,35	1,79
N	(3169)	(1376)

2.3. AZ ÉLETKÖRÜLMÉNYEKET BEFOLYÁSOLÓ, KOMFORTOS ÉLETET BIZTOSÍTÓ LAKÁS

Amikor a KSH felvételei a hazai lakásállomány minőségét mérik fel, ahhoz a különböző lakásjellemzők egész sorát veszik igénybe. A már idézett *Életmód-időmérleg vizsgálat* 1999. évi lakásfelvétele például az alábbi mutatók alapján állapította meg a lakások minőségének „pontszámait”: a lakás nedvessége, komfortossága, tartozik-e hozzá kert, erkély, garázs, a környezet szennyezettsége, az épület állapota, az épület felújítási ideje, karbantartás a lakásban, a lakás falazata, az épület emeletszáma, a lakóövezet jellege, a fürdőszobák száma, a lakás fűtése (vö. Dóra 2000).

Jelen felmérésünknek nem volt célja a lakott lakások minőségének teljes feltérképezése, hiszen erre – mint látható – megfelelő statisztikák állnak rendelkezésre, s ez lehetőségeinket meg is haladta volna. Igyekeztünk azonban a lakások minőségének néhány olyan elemét megragadni, amelyek kiegyensúlyozott, jó közérzetet nyújthatnak, és a

komfortosság érzetét biztosíthatják. Ezek egy részét a Jövedelmi helyzet című alfejezetben is tárgyaltuk, mivel

- a külön szoba,
- a fürdőszoba, zuhanyozó, WC,
- a kert, terasz, erkély, valamint
- az otthoni telefonálási lehetőség

hiányát a depriváltság mértékének megállapításánál is számításba vettük.

Ahhoz, hogy a lakások minőségéről minél teljesebb képet kapjunk, e négy jellemző mellett még két további ismérvet vettünk figyelembe:

- a lakás fűtésének módját és
- a lakás környékét.

Az előzőekhez hasonlóan e kettő is meghatározó lehet a lakásban élés kényelmében, komfortosságához. A lakás egyes helyiségeinek hagyományos egyedi (szénnel, fával, olajjal történő) fűtése – különösen idős emberek számára – rendkívül megterhelő. A rossz környék (például a leromlott, slumosodott, elhanyagolt városrészek, városkörnyéki, külterületi szórvány vagy a tanyavilág) pedig a lakásból ritkábban kimozduló idős emberek számára a lehangoló környezet mellett a közbiztonság szempontjából is nehezen elviselhető, még akkor is, ha magának a lakásnak a minősége nem különösen rossz. A következőkben röviden ezeket a jellemzőket tekintjük át.

2.4. A LAKÁSOK FŰTÉSE

A felmérés teljes mintáját alkotó 18–75 éves válaszadók által lakott lakások mintegy 40%-ában egy lakást (vagy egy épületben több lakást) fűtő kazán (vagy cirkó, etázsűtés) működik – ez a legáltalánosabb. 17%-uk lakása távfűtéses, 26%-é pedig modernebb (gázkonvektorral, villannyal működő), de egyedi helyiségű fűtésű lakás. A hagyományos (szénnel, olajjal történő) egyedi helyiségű fűtésű lakásban élők aránya a teljes mintában 17%. A fiatalabb generációk többségének lakása központi fűtéses (egy lakást fűtő vagy egy épület több lakását fűtő vagy

távfűtéses), a két vizsgált nyugdíjas csoport tagjainak többsége azonban *egyedi helyiségfűtésű* lakásban él.

A fűtés módja természetesen erősen összefügg azzal, hogy a lakás milyen *településen* található. Míg a fővárosban és a megyei jogú városokban élők közel egyharmada, illetve azt meghaladó aránya távfűtéses lakásban lakik, addig a községi lakosok hasonló hányada (32%-a) hagyományos módon, szénnel, olajjal fűti lakásának egyes helyiségeit. Legnehezebb ebből a szempontból is a rokkantnyugdíjasok helyzete. Lakásuk helyiségeinek egyedi fűtését 25%-uk hagyományos módon tudja csak megoldani, s ez a községekben élő rokkantnyugdíjasok esetében még gyakoribb (40%).

38. táblázat
A fűtés módja a 18–75 évesek, illetve az öregségi és a rokkantnyugdíjasok által lakott lakásokban (%)

A fűtés módja	18–75 évesek	Öregségi nyugdíjasok	Rokkantnyugdíjasok
Táv (tömb-) fűtés	16,7	14,8	12,6
Egy épület több lakását vagy egy lakást fűtő központi fűtés	39,8	31,5	35,8
Modern egyedi (gáz, villany-) helyiségfűtés	26,2	36,5	26,3
Hagyományos egyedi helyiségfűtés (szénnel, olajjal)	17,2	17,1	25,0
Nincs fűtési lehetőség a lakásban	0,1	0,1	0,2
Összesen	100,0	100,0	100,0

Az idősebb, illetve rokkant emberek körében a hagyományos egyedi helyiségfűtésű lakásokban élők arányát külön is kiemelve, *hagyományosan* (szénnel, olajjal) *fűtenek*.

A teljes mintában 9, a két nyugdíjas csoportban 3–3 olyan személyt találtunk, akiknek lakása nem fűthető.

39. táblázat
 A hagyományos egyedi helyiségfűtésű lakások aránya
 az öregségi és rokkantnyugdíjasok körében (%)

	Öregségi nyugdíjasok	Rokkantnyugdíjasok
Budapesten	2,3	3,4
Megyei jogú városokban	6,3	6,1
Egyéb városokban	17,1	23,2
Községekben	31,5	39,8
Együtt	17,1	25,0
N	(556)	(356)

2.5. A LAKÁSOK KÖRNYÉKE

A lakások környékének jellemzőit a kérdezőbiztosok saját megfigyeléseik alapján sorolták 15 féle kategóriába, e megfigyeléseket csoportosítottuk az alábbiak szerint:

Kedvezőtlennek minősítettük az ipari területek, gyárak, üzemek szomszédságában levő lakásokat, a lakótelepi lakásokat, ha nem zöldövezetben és nem lakóparkokban vannak, továbbá a külterületi szórványban vagy leromlott, slumosodott, elhanyagolt belterületen található lakásokat és a tanyákat. A 18–75 évesek valamivel több mint egynegyede ilyen lakásokban él. *Kedvezőnek* soroltuk a villanegyedben, zöldövezetben, elit kertvárosban, lakóparkban található lakásokat, valamint a jómódú, gazdag falusi házakat. Ilyen körülmények között él a teljes minta 10–11%-a. A két „szélső” lakáskörnyék közötti „átlagos” lakáskörnyéken (például kisvárosias, falusias területen családi házak között; belvárosban, történelmi, üzletei, hivatali negyedben, közlekedési csomópontban; szokványos gazdasági épülettel, a gazdaság látható jegyeivel bíró falusi házak között) levő otthonokban találjuk a 18–75 évesek zömét, 63%-át.

A két nyugdíjas csoport által lakott lakások környezete csak árnyalatokban tér el a teljes populációtól:

40. táblázat
A 18–75 évesek, illetve az öregségi és a rokkantnyugdíjasok által lakott lakások környékének minősége (%)

A lakás környéke	18–75 évesek	Öregségi nyugdíjas	Rokkantnyugdíjas
Kedvezőtlen	26,1	23,7	22,6
Átlagos	63,3	67,0	69,8
Kedvező	10,6	9,3	7,6
Összesen	100,0	100,0	100,0
N	(16 382)	(3224)	(1392)

Ha a lakás minőségére vonatkozó, eddigiekben tárgyalt jellemzőket a hiányok, illetve a kedvezőtlen minőség fennállása szerint rakjuk rangsorba, akkor azt állapíthatjuk meg, hogy a nyugdíjas népesség számára lakásuk környéke és a fűtés nehézségei jelentenek nagyobb problémákat. Ez azonban a fiatalabb generációk életében is hasonló. A lakás pénzhiány miatti negatívumai a rokkantnyugdíjasokat kétségkívül jobban nyomasztják, mint az öregségi nyugdíjasokat. Összességében azonban az semmiképpen sem mondható, hogy a 75 évesnél fiatalabb nyugdíjasok 2001/2002 fordulóján lényegesen rosszabb körülmények között laktak, mint a 18–75 éves népesség átlaga.

38. táblázat
A kedvezőtlen körülmények között élők arányai a 18–75 évesek, illetve az öregségi és a rokkantnyugdíjasok között a lakásminőség néhány jellemzője szerint (%)

A kedvezőtlen lakásminőség mutatói	18–75 évesek	Öregségi nyugdíjasok	Rokkantnyugdíjasok
1. A lakás környéke kedvezőtlen	26,1	23,7	22,6
2. A lakásban hagyományos egyedi helyiségfűtés van (szénrel, olajjal)	17,2	17,1	25,0
<i>Pénzhiány miatt nincs a lakásban:</i>			
3. mindenkinek külön szobája	20,3	6,9	17,4
4. kert, terasz, erkély	11,2	6,6	10,9
5. telefon	9,3	8,2	15,5
6. fürdőszoba, zuhanyozó, WC	6,2	5,6	9,3

3. AZ EGÉSZSÉGI ÁLLAPOT

A nemzetközi és a hazai szakirodalomban egyetértés alakult ki abban, hogy a *szubjektív beszámolók* a népesség egészségi állapotáról szóló információknak szinte a legteljesebb forrását jelentik: például, hogy mennyire érzik egészségesnek/betegnek magukat az emberek, gátolja-e mindennapi tevékenységüket valamilyen egészségi probléma, milyen gyakran járnak orvoshoz, szednek-e gyógyszert stb. Nagy előnye ezeknek a reprezentatív adatgyűjtéseknek, hogy kiterjednek mindazok állapotára is, akik az egészségügyi ellátó intézményektől, orvosoktól távol maradnak. E tény felismerésének köszönhetően az egészségi állapotra vonatkozó kikérdezéses módszerek tematikája és technikája igen gazdag, beleértve az életkor-specifikus, az egyes betegségtípusokra fókuszáló, az egészséges életmódot, a mentális-fizikai erőnlétet, a „közérzetet” tudakoló aprólékos kérdezési eljárásokat.

3.1. EGÉSZSÉGI PROBLÉMÁK A MINDENNAPOKBAN

Most elemzett felmérésünkben mindezeknek a szempontoknak csak néhány elemét alkalmaztuk, nevezetesen azt, hogy

- a 18–75 év közötti férfiakat és nőket mindennapi tevékenységükben gátolják-e egészségi problémák,
- szednek-e rendszeresen orvos által felírt gyógyszert (ami krónikus betegségekre utal), és
- általánosságban milyen fokon vannak megelégedve egészségi állapotukkal.

A felnőtt népesség egyharmada számolt be arról, hogy *egészségi problémák gátolják a mindennapi tevékenységek ellátásában*. Amint az várható volt, ez a panasz az életkor emelkedésével egyre gyakoribb.

39. táblázat
A mindennapi tevékenységeket különböző mértékben gátló egészségi problémák jelentkezése a 18–75 évesek körében korcsoport és nemek szerint (%)

Korcsoport (év)	Mennyire gátolja egészségi probléma, betegség?					
	Súlyosan	Enyhé- ben	Változó	Nem gátolja	Nem tudja	Összesen
<i>Férfiak</i>						
18-29	1,2	4,9	1,9	92,0	0,1	100,0
30-39	2,8	8,4	4,0	84,7	0,1	100,0
40-49	7,6	13,5	7,3	71,6	0,1	100,0
50-59	14,8	18,6	13,6	53,0	-	100,0
60-69	17,8	22,2	11,6	48,4	-	100,0
70-75	19,7	27,2	11,4	41,7	-	100,0
Együtt	8,2	13,0	7,1	71,7	0,0	100,0
N	(633)	(1005)	(550)	(5554)	(3)	(7745)
<i>Nők</i>						
18-29	1,2	4,0	2,6	92,2	-	100,0
30-39	2,5	6,8	5,0	85,6	0,1	100,0
40-49	5,7	14,3	12,2	67,8	0,1	100,0
50-59	11,9	19,9	15,6	52,6	-	100,0
60-69	18,1	25,4	15,6	40,9	-	100,0
70-75	27,0	28,3	16,2	28,4	0,1	100,0
Együtt	8,9	14,5	10,3	66,3	0,0	100,0
N	(766)	(1253)	(885)	(5710)	(3)	(8617)

Mint látható, a korcsoport szerinti megoszlásokban mind a férfiaknál, mind a nőknél az 50–60 év közötti életkor a „fordulópont”: 60 éves kortól már azok vannak többségben, akik rossz egészségi állapotuk miatt mindennapi tevékenységeikben gátoltnak érzik magukat. Ami a legidősebbeket, a 70–75 év közöttieket illeti, figyelemre méltó a férfiak és a nők különbsége: a férfiaknak még 42%-a, a nőknek már csak 28%-a érzi magát a mindennapi tevékenységek ellátásához megfelelő erőnlétben. Ebben a férfiak lényegesen kedvezőtlenebb halandósága is szerepet játszhat – az „életben maradtak” egészségesebbek. Ami pedig a nőket illeti, más vizsgálatokból tudjuk, hogy a „gyengébb nem” jóval gyakrabban keresi fel az orvosokat problémáival, így „betegségtudatuk” is nagyobb a férfiakénál. Végül nem feledkezhetünk meg arról, hogy idős korban a nők számottevő hányada egyedül él egyszemélyes háztartásban, s így mindennapi tevékenységeik (saját maguk és a háztartás ellátása) sokrétűbbek és megterhelőbbek, mint a zömmel fiatal-

labb családtagokkal együtt élő idős férfiaké. Érthető tehát, hogy a nagyobb feladatok ellátása a már nem teljesen egészséges idős nőket jobban megterheli, mint a hasonló korú férfiakat.

Az országos egészségügyi statisztikák tanulságai szerint az életkor (öregedés) mellett jelentősen befolyásolják még a morbiditási, illetve mortalitási mutatókat a jövedelmi viszonyok, az iskolázottság és a lakóhely (ezen belül a településtípusok egészségügyi ellátottsága). Ez arra figyelmeztet, hogy az életkor növekedése korántsem az egyedüli indikátora az egészségi állapot egyre kedvezőtlenebbé válásának. Érdemes ezért vizsgálódásunkat kiterjeszteni arra, hogy a megromlott egészségi állapot szubjektív átélése, a kívánatosnak tartott aktív cselekvés egészségi állapot miatti korlátai az egyének szintjén milyen mértékben függenek össze az említett egyéb társadalmi jellemzőkkel. Vajon az öregedést, az egészség többé-kevésbé természetesnek tartható kopását mennyire képes lassítani vagy felgyorsítani az idősödés korában lévő emberek kulturális szintje, anyagi helyzete, családi háttere, lakóhelye és más tényezők.

Azt, hogy az életkor előrehaladása mellett milyen társadalmi-demográfiai tényezőknek van még jelentős hatása az egészségi állapot miatti korlátozott cselekvőképesség átélésére, megtapasztalására, úgynevezett lépésenkénti regresszióelemzéssel vizsgáltuk. Az elemzéshez a lehetséges változók egész sorát vettük számításba, azokat, amelyek eddigi ismereteink, az egészségügyi makrostatisztikák, illetve feltételezéseink szerint meghatározó szerepet tölthetnek be a vizsgálandó összefüggés alakulásában. Az alábbi táblázat összefoglalja az ily módon számításba vett tényezők listáját, és feltünteti, hogy azoknak volt-e szerepük a kedvezőtlen egészségi állapot egyéni érzékelésében.

43. táblázat
Az elemzésbe bevont változók és azok szerepe a mindennapi tevékenységek és az egészségi állapot kapcsolatában

Vizsgált változók	Meghatározó szerepe van a mindennapi aktivitás - egészség kapcsolatában	Szerepe csekély mértékű, vagy egyáltalán nincs
Nem		X
Életkor (60-tól 75-ig)	X	
Nőtlen/hajadon		X
Házass		X
Özvegy	X	
Elvált		X
Iskolázottság	X	
Gyermekszám	X	
Családi együttélés típusa		X
Településtípus	X	
Fizikai foglalkozású (volt)		X
Vezető (alsó-, közép-, felső) beosztású (volt)		X
Szellemi foglalkozású (volt)		X
Dolgozott-e nyugdíj előtt		X
Öregségi nyugdíjas		X
Korengedményes nyugdíjas		X
Rokkant nyugdíjas	X	
Özvegyi nyugdíjas	X	
Egyéb nyugellátásban, járadékban részesül	X	
A háztartás egy főre jutó jövedelme	X	
A jövedelem szubjektív megítélése	X	

Az elvégzett lépésenkénti regresszióelemzés az alábbi eredményt hozta:

44. táblázat
 A mindennapi tevékenységekben egészségi állapotuk miatt gátolt 60-75 évesek
 társadalmi környezete

Magyarázó változók	Korrelációs együttható	t -próba értéke	szignifikancia szint
Nem saját jogú, ún. Egyéb nyugdíjszerű ellátás (járadék, pótlék)	0,420	22,244	0,000
Iskolai végzettség	-0,102	-6,467	0,000
A jövedelem szubjektív megítélése	-0,136	-9,487	0,000
Életkor	0,163	8,526	0,000
Rokkantsági nyugdíjas státus	0,041	2,941	0,003
Település	-0,039	-2,655	0,008
Gyermekszám	-0,037	-2,733	0,006
Özvegy családi állapot	0,033	2,369	0,018
A háztartás egy főre jutó jövedelme	-0,035	-2,245	0,025

Mint látható, a kedvezőtlen egészségi állapot korlátainak érzékelésében meghatározó szerepe van annak, ha az érintettek:

- nem rendelkeznek önálló nyugdíjjal, csupán különböző járadékokban, nyugdíjszerű ellátásban részesülnek;
- alacsony iskolai végzettségűek;
- szubjektíven úgy ítélik meg, hogy nehezen jönnek ki a jövedelmükből, vagy nélkülözések között élnek;
- egyre idősebbek;
- rokkantsági nyugdíjasok;
- kistelepüléseken élnek;
- gyermektelenek;
- özvegy családi állapotúak;
- háztartásaikban az egy főre jutó jövedelem alacsony.

A tisztán demográfiai változók (életkor, gyermekszám, özvegy családi állapot) közül a gyermektelenség némi magyarázatra szorul, ugyanis szerepe a vizsgált összefüggésben áttételes lehet. A gyermektelenség – legalábbis a 60-75 év közötti generációban – sokkal inkább már fiatal korban is meglévő egészségi problémákra vezethető vissza (meddőség, képtelenség a szülésre, korai rokkanttá válás stb.), semmint szándékos gyermektelenségre. Elképzelhető, hogy e korábbi

egészségi problémák végigkísérik az érintettek egész életét. Ami az özvegy családi állapot hatását illeti, ebben inkább az anyagi körülmények (a szerény özvegyi nyugdíj) szerepe érvényesülhet – a családi háttér-változók (egyéb családi állapotok, családi együttélés típusa) már gyakorlatilag nem mutatnak kapcsolatot az egészségi állapottal.

A regresszióelemzés több változó révén is azt a feltevést erősíti, hogy a megromlott egészségi állapot éppenséggel a szűkös anyagiak között élők aktivitását, mindennapi tevékenységeik ellátását gátolja. Ez a helyzet a nem saját jogon, hanem csupán járadék, pótlék formájában kapott nyugdíjellátás és az egészségi állapot kedvezőtlen hatásának érzékelése között megfigyelhető összefüggés esetében is: a kimutatott összefüggés mögött vélhetően itt sem maga a nyugellátás típusának hatása rejlik, hanem az e csoporthoz tartozóknak a nyugdíjasok átlagánál jóval gyengébb ellátottsági szintje.

Egybecseng ezzel az iskolai végzettség és az egészségállapot közti szoros összefüggés is: egészségügyi korlátoktól elsősorban az alacsony iskolázottak szenvednek. Minél iskolázottabb valaki, annál kevésbé tapasztalja, hogy aktivitásában egészségi korlátok lennének. Az összefüggés azonban ezúttal is többrétű: a magas iskolázottság nagyobb jövedelemmel (nyugdíjjal) jár, így az ezzel rendelkezők többet tudnak fordítani egészségügyi ellátásokra, egészséges táplálkozásra, életmódra. De az iskolázottság, a magasabb kulturális szint többnyire lényegesen jobb egészségügyi ismereteket is jelent, és ez az egészségmegőrzés szélesebb eszköztárának igénybevételét teszi lehetővé.

Az iskolai végzettség jelentős, meghatározó szerepe a regresszióelemzés során gyakorlatilag „elnyomta” a nyugdíjazás előtti foglalkozás hatását a mindennapi tevékenységek és az egészségállapot vonatkozásában, jóllehet nem vitatható, hogy a nehéz fizikai munkában eltöltött aktív évek hamarabb megroppantják az egészséget. Úgy tűnik azonban, hogy – összhangban más kutatások eredményeivel – az életmód differenciálódásában az iskolázottság súlya a nagyobb, illetve a foglalkozási pozíció mintegy alárendelődik az iskolai végzettségnek. Érthető is ez, hiszen míg az iskolázottság stabil, maradandó értéke az egyénnek, addig a közvetlenül nyugdíjazás előtt betöltött konkrét foglalkozási státusz (kérdőívünk erre kérdezett) – különösen manapság – esetlegesen lehet, és nem fedi le hézagmentesen azt, hogy valaki aktív

éveinek meghatározó időtartama alatt hol foglalt helyet a társadalom „ranglétráján”. Ennek feltárására a személyes munkatörténetek vizsgálata ad majd lehetőséget, amelyre panel-vizsgálatunk második hullámában kerül sor.

Elemzésünk szerint minél kisebb településen él valaki, annál nagyobb az esélye annak, hogy egészségi problémái legyenek. Ez ugyan csak többrétű összefüggést takar: tükröződik benne a kis települések gyengébb egészségügyi ellátottsága, de az is, hogy a községekben élők életkori, illetve iskolázottsági jellemzői mellett nagyobb a valószínűsége a mindennapi tevékenységeket gátló egészségi problémák jelentkezésének.

Az öregségi és a rokkantnyugdíjasok helyzete gyökeresen eltér. A 75 éves és fiatalabb öregségi nyugdíjasok közel 50%-át nem hátráltatja egészségi állapotuk a mindennapi tevékenységekben, a rokkantnyugdíjasoknak azonban mindössze 8%-áról mondható ez el, ami sajnálatos, de természetszerű következménye lehet a rokkanttá nyilvánításhoz vezető betegség(ek)nek.

45. táblázat

A mindennapi tevékenységekben egészségi állapotuk miatt különböző mértékben gátolt öregségi és rokkantnyugdíjasok arányai nemek szerint (%)

Mennyire gátolják egészségi problémák?	Öregségi nyugdíjas		Rokkantnyugdíjas	
	férfiak	nők	férfiak	nők
Súlyosan	16,1	17,2	40,9	31,7
Enyhébben	22,8	24,6	26,2	29,1
Változó	11,4	14,5	23,7	31,1
Nem gátolja	49,7	43,8	9,2	8,1
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0
N	(1249)	(2030)	(733)	(706)

A rendszeres gyógyszeresedés arányai az előzőekkel összhangban vannak. A 18–75 éves férfiak 29%-a szed rendszeresen orvos által felírt gyógyszert, a nőknek azonban ez 41%-ára jellemző. Az életkor előrehaladásával dinamikusan növekszik a rendszeres gyógyszerfogyasztás: a legidősebb korcsoportoknak már döntő többsége (a férfiak 71%-a, a nők 85%-a) tartozik ezek közé. Ezek a döbbenetesen magas számok nem tartalmazzák a vény nélkül kapható gyógyszerek (például altatók,

nyugtatók, fájdalomcsillapítók) szedését, ami ismereteink szerint sajnálatos módon sokaknál ugyancsak rendszeres.

46. táblázat
A rendszeres gyógyszerfogyasztók aránya a 18–75 éves népességben korcsoport és nemek szerint, illetve az öregségi és a rokkantnyugdíjasok körében (%)

Korcsoport	Rendszeres gyógyszerfogyasztók	
	Férfiak	Nők
18-29	6,2	9,7
30-39	12,3	16,4
40-49	26,3	36,2
50-59	50,3	62,0
60-69	63,6	76,7
70-75	71,9	84,8
Együtt	29,7	41,7
N	(2293)	(3581)
Öregségi nyugdíjasok	64,5	75,1
N	(805)	(1522)
Rokkantnyugdíjasok	82,4	89,1
N	(604)	(627)

A 18–75 éves népesség összességében a közepesnél valamivel jobbnak tartja egészségi állapotát: egy 11 fokú skálán mérve az átlag 7,04 pont volt. Az „osztályzatátlagok” a legfiatalabbtól a legidősebb korcsoportig azonban több mint 3 pontot zuhannak (18–29 évesek: 8,57 pont, 70–75 évesek: 5,19). A nők mindegyik korcsoportban kedvezőtlenebbnek tartják egészségi állapotukat, mint a férfiak. A legrosszabb értékeket érthető módon a rokkantnyugdíjasoknál mérhettük, akiknek átlag-osztályzata a 11 fokú skála negyedik fokozatát éri csak el.

42. táblázat

Az egészségi állapotra adott osztályzatok átlaga a 18–75 éves népességben korcsoport szerint, illetve az öregségi és a rokkantnyugdíjasok körében (0=legrosszabb, 10=legjobb)

Korcsoport (év)	Férfiak	Nők
18–29	8,67	8,45
30–39	7,86	7,77
40–49	6,96	6,68
50–59	6,01	5,92
60–69	5,89	5,52
70–75	5,56	4,94
Összesen	7,21	6,81
Öregségi nyugdíjasok	5,92	5,64
Rokkantnyugdíjasok	4,04	3,89

3.2. AMIKOR AZ IDŐS EMBER MÁR NEM TUDJA ELLÁTNI MAGÁT...

Az életkor kitolódásával egyre többen élik meg azt az időszakot, amikor az ember már nehezen tudja magát ellátni. Mint láttuk, az önellátás a férfiak közel 60%-a, a nők több mint 70%-a számára már 70–75 év között sem problémamentes. Hogy milyen elképzeléseik vannak későbbi életszakaszukról, azt nem csak közvetlenül az érintett személyek miatt kell tudnunk, hanem azért is, hogy a családok kellő felelősséggel tudjanak felkészülni az öregkorra. Nem utolsósorban szükség van arra is, hogy az öregek ellátásával kapcsolatos feladatokra a társadalom megfelelő módon – az érintettek igényeinek ismeretében – készüljön fel. A probléma az idősek arányának növekedése miatt egyre aktuálisabbá válik. Természetesen az lenne kívánatos, hogy az öregek életminősége életüknek ebben a lefelé menő szakaszában se romoljon lényegesen. Gondozásukra, ellátásukra elvileg többféle lehetőség is kínálkozik – más kérdés, hogy ezek gyakorlati kivitelezése mind a családok, mind a társadalom részéről meglehetősen befektetésekkel jár.

A lehetőségek leginkább humánus módja, ha a magát ellátni már kevésbé képes idős ember *nem kényszerül megszokott környezetét, személyes tárgyait, értékeit elhagyni*. Ez a hozzátartozók részéről az idős családtag rendszeres látogatását, gondozását igényli. Másfajta megoldás

az arra alkalmas, fiatalabb családtaggal (esetleg más személlyel, rokonnal, ismerőssel) való *összeköltözés*. Végül említhetjük az *intézményes háztartásba* kerülést is, aminek előnye az állandó felügyelet, a szakszerű ellátás, az időskorú ember társas kapcsolatainak bizonyos fokú fenntartása. Manapság ez iránt elég nagy az érdeklődés. Míg korábban kizárólag az állam, önkormányzatok vagy egyházak által fenntartott, túlszűfolt, gyenge színvonalú szociális otthonok, öreg-otthonok jöhettek számításba, a rendszerváltozás óta erőteljesen jelenik meg a piaci szféra kínálata is (bár még mindig nem elég számban). Igaz, ez elég jelentős anyagi ráfordítást igényel, de kedvező, hogy a „saját otthon” imitálja (például külön szoba, lakrész, esetleg saját bútor, saját berendezési tárgyak használatát), vagyis képes az egyéni igények kielégítését és az állandó felügyeletet, szakszerű ellátást együttesen megvalósítani.

A társadalom felkészülését a mind nagyobb létszámú időskorúak ellátására fontos lenne ahhoz igazítani, hogy maguk az érintettek *meddig fogadnák ezek közül a formák közül legszívesebben*. Vizsgálatunkat erre is kiterjesztettük.

A felnőtt népességben erős többségi vélemény az, hogy *legjobb megoldás, ha a magát ellátni nehezen tudó idős ember nem kényszerül elhagyni saját otthonát*; az így vélekedő 18–75 éves népesség aránya 66%. Elmondható, hogy elég jelentős az érdeklődés az intézményes ellátás iránt is (16%). Legkevésbé preferált megoldási forma a „valakivel összeköltözés” (akár oly módon, hogy az idős ember költözik gyermekeihez, rokonaihoz, akár saját lakásába fogadja be őket), az ezt választók aránya a teljes mintában 10% alatt marad. Ez érthető is. Egy idős ember nehezen viseli, hogy hozzátartozójának, gyermekének terhére van, az őhöz költöző (vagy őt „befogadó”) felnőtt gyermek pedig alig tudja nem érzékeltetni, hogy életmódjának megváltoztatásával áldozatot hozott.

A vélemények alakulása az öregségi és a rokkantnyugdíjasok körében a teljes mintában tapasztalhatóhoz hasonló. Eltérés abban mutatkozik, hogy a nyugdíjasok valamivel jobban támogatják a *szakszerű ellátást biztosító otthonokba* kerülés gondolatát.

49. táblázat
 A leépülés időszakára vonatkozó alternatívák választási arányai az öregségi és a rokkantnyugdíjasok körében, a családi együttélés típusa szerint (%)

Családi együttélés típusa	Szakszerű ellátást biztosító otthonban, intézményben élne	Továbbra is a saját otthonában maradna	Összeköltözne családtaggal vagy mással	Egyéb megoldás	Nem tudja	Összesen
<i>Öregségi nyugdíjasok</i>						
Egyszemélyes háztartás	20,6	59,8	12,4	1,3	5,9	100,0
Párkapcsolat nélkül, többszemélyes háztartásban	13,7	66,4	13,2	0,8	5,9	100,0
Párkapcsolat kétszemélyes háztartásban	14,6	71,3	8,8	1,9	3,4	100,0
Párkapcsolat három vagy több személyes háztartásban	15,2	72,1	6,6	1,6	4,6	100,0
Összesen	16,1	68,0	9,8	1,5	4,5	100,0
<i>Rokkantnyugdíjasok</i>						
Egyszemélyes háztartás	30,1	54,3	10,0	1,7	3,9	100,0
Párkapcsolat nélkül, többszemélyes háztartásban	24,4	55,3	10,0	2,1	8,2	100,0
Párkapcsolat kétszemélyes háztartásban	20,5	65,8	7,9	1,4	4,4	100,0
Párkapcsolat három vagy több személyes háztartásban	15,8	70,6	8,2	1,1	4,4	100,0
Összesen	20,5	64,4	8,7	1,5	5,0	100,0
<i>A 18–75 évesek teljes mintája</i>	15,7	65,4	9,4	1,8	7,7	100,0

Ha a nyugdíjas népesség véleménymegoszlásait a családi együttélés típusának metszetében vesszük szemügyre, azt látjuk, hogy a szaksze-

rú ellátást biztosító otthonok iránti érdeklődés az *egyszemélyes háztartásban* élők körében a legintenzívebb, s különösen áll ez a rokkantnyugdíjasokra. Az egyszemélyes háztartásban élő öregségi nyugdíjasok több mint egyötöde, a rokkantnyugdíjasok 30%-a éppenséggel ezt a megoldást választaná abban az időszakban, amikor már nem tudja ellátni magát.

Az idős korban egyszemélyes háztartásban élők aránya összességében természetesen nagyobb, mint a 75 évesnél fiatalabb öregségi és rokkantnyugdíjasok csoportjaiban. Számottevő részük 75 évesnél idősebb, illetve özvegyi nyugdíjas, akikre elemzésünk nem terjedt ki. A szakzerű ellátást biztosító időotthonok iránti igények tehát vélhetően magasabbak annál, mint amit kutatásunk valószínűsíteni tud. Már csak emiatt is kiemelten fontos lenne az élet e szakaszára való felkészülés – mind az egyének, családok, mind pedig a társadalom részéről. Ami az egyének, családok felkészülését illeti, megfelelő előtakarékoság szükséges ahhoz, hogy az ellátásnak e formáját az idős emberek a lehetőségek szerint életminőségük minél kisebb romlásával tudják biztosítani. Ehhez azonban a szemléletmódnak is változnia kell. Nem ritkaság, hogy amikor a fiatalabb családtagok szembesülnek idős hozzátartozójuk leépülésével, a kialakult helyzetre nagyon nehezen találnak gyors és jó megoldást. Ám felmérésünk szerint a 18–75 évesek – beleértve az „idősödő korosztályt” is – több mint fele *nem foglalkozik az öregkori anyagi biztonság megteremtésének különböző lehetőségeivel*. A társadalom felkészülésében a lehetőségek szélesebb skálájának differenciált támogatása lenne kívánatos: szerényebb igényű otthonok létesítése, fenntartása csakúgy, mint a piaci szféra érdekeltségének különböző kedvezményekkel (például adókedvezményekkel) történő ösztönzése.

Ám a *legnagyobb igény* mégiscsak az iránt mutatkozik, hogy a magát ellátni nem vagy kevésbé képes idős ember *saját otthonában maradhasson*. Ellátásuk, gondozásuk egyre inkább ugyancsak intézményes feladattá válik, mivel a fiatalabb, még dolgozó családtagok – bármennyire is kötelességüknek érzik – erre igen mérsékelten tudnak vállalkozni. A nonprofit szervezetek keretében megoldott öregellátás (rendszeres látogatás, étkeztetés, testi gondozás, sétáltatás, stb.) egyike a lehetséges megoldási formáknak. Ennek társadalmi támogatásától akár az is re-

mélhető, hogy munkaalkalmakat teremt sokak számára. Ez lehetőséget nyújthatna a munkanélküli nők, illetve a fiatalabb nyugdíjasok aktivitásának fenntartására, beterve tevékenységüket az ellenőrizhetőség, adóztatás látókörébe.

III. NYUGDÍJAS ÉLETMÓD A RENDSZERESEN VÉGZETT FELADATOK SZEMSZÖGÉBŐL

1. IDŐMÉRLEG-SZEMPONTÚ ÉS FELADATCENTRIKUS MEGKÖZELÍTÉSMÓD - AZ „ÉRINTETTSÉG” TISZTÁZÁSA

A 60–75 éves idősödő korosztály, más oldalról a nyugdíjasok életmódjáról az időmérleg-felvételek nyújtják a legteljesebb tájékoztatást. Abban a kivételes helyzetben vagyunk, hogy a Központi Statisztikai Hivatal adatfelvételünk előtt egy esztendővel, 1999/2000-ben készített országos életmód-időmérleg vizsgálatot. Ennek köszönhetően részletes információink vannak arról, hogy az idősödő emberek miként töltik a nap teljes 24 óráját. Az elemzések az úgynevezett időmérleg-megfigyeléseken (naplókön) alapulnak, amelyek lehetővé teszik:

- (percekben kifejezve) a napi átlagos időbeosztásnak, tevékenység-szerkezetnek,
- az egy adott tevékenységet végzők százalékos arányának, valamint
- (percben kifejezve) az átlagos napon adott tevékenységet ténylegesen végzők átlagos időfelhasználásának meghatározását.

Mint ahogy időmérlegnaplók – a megfigyelések időzítése révén – a hét minden egyes napján (benne a munkaszüneti napokon is), továbbá mind a négy évszakban készülnek, az elemzések nemcsak a munkanapok és pihenőnapok tevékenység-szerkezetéről, hanem a tevékenységek szezonálisáról is rendelkezésre állnak (vö. Harcsa–Sebők 2002; Altörjai–Giczi–Sik 2003).

Az alábbi táblázat egy kis ízelítőt mutat be ebből: a fő tevékenységfajtákra fordított idő (átlagos percek) alakulását az idősödő korosztályban

(valamint összehasonlításként a 15–74 éves népesség teljes mintájában), külön-külön a férfiak és a nők körében, az év egy átlagos napján.

50. táblázat
Az egyes tevékenységekre fordított idő a 15–74 évesek teljes mintája és a 60–74 évesek körében nemek szerint (évi átlagos napon, percben)

Tevékenységek	15–74 évesek teljes mintája			60–74 évesek		
	férfiak	nők	együtt	férfiak	nők	együtt
Kereső, termelő tevékenység	262	171	215	155	82	112
Főoglalkozású munka	189	127	157	28	8	16
Jövedelemkiegészítő tevékenység	7	3	5	4	2	3
Nem fizetett, másoknak végzett munka	14	11	12	15	14	14
Saját gazdaságban végzett munka	51	30	40	108	58	78
Háztartás, család ellátása	94	240	170	87	272	200
Háztartási, ház körüli munka	49	184	119	76	225	164
Javítás, karbantartás	16	2	9	14	2	7
Vásárlás, szolgáltatások igénybevétele	17	26	22	23	27	25
Gyermekek ellátása	12	28	20	4	4	4
Szabadidős tevékenység	304	257	280	365	324	341
Társas szabadidő	59	43	51	53	42	48
Olvasás	27	21	24	43	28	35
tv, videó	167	155	161	216	210	212
Fizikai rekreáció	24	15	19	18	7	12
Hobbi	12	10	11	13	18	16

Forrás: KSH Életmód-Időmérleg felvétel, 1999/2000. Harcsa-Sebők 2002: 50–65. 1–16. táblázat.

Az idősödő korosztály életmódjának ezúttal egy másfajta megközelítésű vizsgálatát kíséreljük meg. Abból indulunk ki, hogy amennyire ráfér a nyugdíjba lépőkre a jól megérdemelt pihenés, a szigorú munkahelyi kötöttségektől való szabadulás, annyira problematikus lehet, ha mindennapjaikból hiányoznak a napi rendszerességgel ismétlődő „feladatok”, amelyek életükbe tervszerűséget visznek, amelyek révén hasznosnak érezhetik magukat. Nézetünk szerint mind a szellemi, mind a fizikai

kondíció megőrzése miatt fontos, hogy az idős embereknek szinte életük végső határáig legyenek olyan ismétlődő elfoglaltságaik, amelyek teljesítését kötelességüknek érzik, amelyek bizonyosfajta – jó értelemben vett – monotóniát, állandóságot biztosítanak napi időtöltésükben, amelyek strukturálják számukra a mindennapok ritmusát.

Nyolc jellegzetes tevékenységfajtát választottunk ki, amelyek jellemből adódóan alkalmasak arra, hogy szinte nap mint nap végzendő feladatot, kötelességet jelentsenek. Ezek a következők:

- A háztartás ellátása (főzés, mosás, házimunka, bevásárlás).
- Mezőgazdasági, kerti munka, állattenyésztés.
- Egyéb háziállat tartása, gondozása (például kutya, macska, halak stb.).
- Ház körüli munka, javítás, karbantartás.
- Gyerekek, unokák gondozása, felügyelete.
- Gyerekek háztartásába, gazdaságába besegítés.
- Betegápolás, valakinek az ellátása.
- Közéleti tevékenység, önkéntes munka (civil szervezetekben, egyházban, pártban, önkormányzatnál).

Megjegyzendő, hogy a lehetséges napi elfoglaltságok köre ennél akár sokkal bővebb is lehet. Ilyen például maga a hosszabb-rövidebb időre szóló munkavállalás, az informálódás (újságolvasás, tv-nézés), az emberekkel való találkozás, beszélgetés, eszmecsere, a különböző hobbik, a művelődés (olvasás, tanulás, internet), és még sorolhatnánk. Ezek azonban – talán egyedül a munkavállalás kivételével – inkább egyéni érdeklődés, hajlam, kedvtelés inspirálta tevékenységek, nem pedig olyan kötelezettségek, amelyek akár az életkörülmények miatt (például mezőgazdaság, állatok), akár a családon belüli feladtvállalás révén (például unokák felügyelete, betegápolás) adják meg a mindennapi élet ritmusát.

Kérdésünk – hogy a felsorolt nyolc tevékenységfajta közül melyiket/melyeket végzik a kérdezettek rendszeresen szinte nap mint nap – a nyugdíjban lévőkhez szólt. Elemzésünket azonban most tovább szűkítjük, kizárólag a 60–75 év közötti nyugdíjasokra koncentrálva, mivel a nyugdíjas életmódnak ezt a jellemzőjét (vagyis a „feladatok”, „kötelességek” jelenlétét) csak az idősödő korosztályban vizsgáljuk. A panelmódszerrel végzett kutatás további hullámai mutatják majd meg,

hogyan, milyen vonatkozásokban szűkülnek be a köteleességszerűen végzett tevékenységek.

Az idősödő emberek az egyes tevékenységfajták végzésében természetesen nem egyformán érintettek. Példa erre a mezőgazdasági, kerti munka, állattenyésztés, amelyben 15%-uk – de a fővárosban például 46% – nem érintett, vagy a gyerekek, unokák felügyelete, amelyben a vizsgált népesség mintegy egyötöde nincsen, nem is lehet (már) érintve. A rendszeresen végzett feladatok nagyságrendjét, illetve rangsorát így kétféleképpen mutatjuk be:

- a 60–75 év közötti nyugdíjasok teljes mintájára, ami az adott feladatot ellátók korosztályon belüli arányát tükrözi, és
- azon 60–75 éves nyugdíjasokra vonatkozóan, akiknek szűkebb környezetében az adott tevékenység aktuális feladatot jelent.

A kétféle csoportosítást a mindegyik vizsgált tevékenységfajta esetében alkalmazott „feladata”, „nem feladata” és „nem érinti” válaszok elkülönített kezelése teszi lehetővé.

51. táblázat
A 60–75 éves nyugdíjasok által rendszeresen ellátott feladatok arányai a teljes minta és az érintettek százalékában

Feladatok	Az összes 60–75 éves nyugdíjas százalékában	A feladat végzésében „érintettek” százalékában	A „nem érintettek” aránya
1. Háztartás ellátása	70,0	71,2	1,2
2. Mezőgazdasági, kerti munka, állattenyésztés	51,5	63,5	14,7
3. Háziállat tartása, gondozása	50,0	65,4	17,7
4. Ház körüli munka, javítás, karbantartás	45,0	50,2	5,4
5. Gyerekek, unokák gondozása, felügyelete	28,4	37,7	20,7
6. Gyerekek háztartásába, gazdaságába besegítés	24,3	31,7	23,3
7. Betegápolás, valakinek az ellátása	12,5	17,8	26,7
8. Közéleti tevékenység	7,0	10,6	36,4

A háztartás ellátása és a ház körüli munka, javítás, karbantartás azok a területek, amelyekben az idősödő emberek szinte teljes köre

érintett. Más oldalról látható az is, hogy a rangsor első négy helyét elfoglaló tevékenységfajták a korosztály jelentős többsége számára nyújtanak napi feladatot. A „nem érintettek” hányada számottevően megnövekszik a gyermekekkel, unokákkal kapcsolatos feladatok tekintetében. Igaz, az „érintettek” jóval több mint egyharmada – még – intenzíven részt vesz az unokák felügyeletében (és kisebb részt, de a gyermekek háztartásában, gazdaságában is vannak feladataik). Ezekből azonban az évek előrehaladásával fokozatosan kiszorulnak.

A „nem érintettek” aránya a közéleti tevékenységek vonatkozásában a legnagyobb, bár ezúttal nem is egyszerű értelmezni az „érinti, de nem lát el ilyen feladatot” és a „nem érinti” válaszok jelentésbeli különbségét. Az azonban, hogy általánosságban a 60–75 év közötti embereknek mindössze 7%-a vesz részt civil szervezetek, egyházak, pártok, önkormányzatok tevékenységében, nem mondható túlságosan magas aránynak.

2. TÁRSADALMI-DEMOGRÁFIAI KÜLÖNBSÉGEK A RENDSZERES FELADATOK ELLÁTÁSBAN

Az egyes feladatokat ellátók társadalmi-demográfiai jellemzőinek bemutatásánál az „érintettek” arányaiból indulunk ki. Mint arra előre számítani lehetett, nagyon jelentős különbségek vannak a két fő demográfiai jellemző, a nem és az életkor (korcsoport) szerint. A háztartási munka a nyugdíjasok körében is a „tipikusan női”, a ház körüli tennivaló, a javítás, karbantartás a „tipikusan férfi”-feladat. Ez persze, nem jelenti azt, hogy ha a szükség rákényszerít, az idősödő férfiak és nők elzárkóznának az „atípusos” kötelességek vállalása elől. Már jobban közelednek egymáshoz a két nem kötelezettségei a mezőgazdasági, kert munká, az állattenyésztés, illetve háziállatok tartása terén, bár a férfiakat ezek is jobban lekötik, mint a nőket. Részben azért, mert ezek sorában sok a fizikailag nehezebb munka, részben pedig mert a nőket eléggé igénybe veszik a háztartási munkák akár egész napot kitöltő tennivalói. (Ezt az Időmérleg-vizsgálatból idézett táblázat adata is alátámasztja: egy átlagos napon a 60–74 év közötti nők háromszor annyi időt töltenek háztartási munkával, mint a hasonló korú férfiak.) Emellett a nők többet tevékenykednek az unokák felügyelete, a beteg-

ápolás, vagy valakinek az ellátása terén is, míg a férfiak között a közéleti tevékenységet végzők aránya nagyobb – ha nem is sokkal.

Az életkor előrehaladásával mindkét nem esetében és szinte minden területen csökken a feladatokkal való ellátottság. Ez még a háztartási munka esetében is érezhető, de csak a nőknél – érdekes módon a férfiaknál egyáltalán nem. Mint ha arról lenne szó: 70 éves kortól már jóval kevesebb férfi tud a fizikumot megterhelő mezőgazdasági munkát, vagy javítást, karbantartást végezni, ezért a háztartásban, különböző házi munkák végzésében kapnak/találnak feladatot maguknak.

52. táblázat
A rendszeres feladatokat ellátó 60–75 éves nyugdíjasok arányai nem és korcsoport szerint
(az érintettek %-ában)

	Korcsoport (év)			Összesen
	60–64	65–69	70–75	
<i>Férfiak (N=1283)</i>				
Háztartás ellátása	35,9	35,4	36,9	36,0
Mezőgazdasági, kerti munka, állattenyésztés	80,6	70,4	70,9	74,2
Háziállat tartása	73,3	63,3	67,0	67,9
Javítás, karbantartás	89,4	81,9	76,5	83,0
Gyermekfelügyelet	37,3	31,6	28,4	32,6
Gyermekek háztartásába, gazdaságába besegítés	35,2	33,1	27,0	32,2
Betegápolás, valakinek az ellátása	15,1	12,3	14,8	14,1
Közéleti tevékenység	15,2	11,7	12,9	13,3
<i>Nők (N=1885)</i>				
Háztartás ellátása	97,2	95,3	93,1	95,2
Mezőgazdasági, kerti munka, állattenyésztés	56,3	56,4	53,7	55,5
Háziállat tartása	65,4	62,0	59,3	62,3
Javítás, karbantartás	23,0	26,5	24,4	24,6
Gyermekfelügyelet	52,1	41,9	28,6	41,2
Gyermekek háztartásába, gazdaságába besegítés	38,2	32,5	23,3	31,5
Betegápolás, valakinek az ellátása	25,1	22,2	13,7	20,3
Közéleti tevékenység	10,0	10,0	5,9	8,6
<i>Együtt (N=3171)</i>				
Háztartás ellátása	72,0	69,8	72,0	71,2
Mezőgazdasági, kerti munka, állattenyésztés	66,9	62,7	60,6	63,5
Háziállat tartása	68,8	62,6	62,3	65,4
Javítás, karbantartás	51,5	52,1	45,7	50,2
Gyermekfelügyelet	46,1	37,5	28,5	37,7
Gyermekek háztartásába, gazdaságába besegítés	37,0	32,7	25,1	31,7
Betegápolás, valakinek az ellátása	21,1	18,0	14,1	17,8
Közéleti tevékenység	12,2	10,8	8,8	10,6

Demográfiai szempontból legfeltűnőbb a gyermekek, unokák körüli kötelezettségek mérséklődése, sőt – különösen a nők körében – zuhánásszerű lecsökkenése – a 70-ik év betöltése után. Ekkorra az unokák már végérvényesen nem szorulnak felügyeletre, és az idősödő szülőket (nagyszülőket) azzal is egyre kevésbé lehet terhelni, hogy a gyerekek háztartásába, gazdaságába besegítsenek. Hasonló a helyzet a betegápolás, valaki ellátása terén is: a családok valószínűleg csak vég-szükség esetén bízzák ezt 70 év feletti hozzátartozóikra.

A napi feladatok, kötelezettségek nem függetlenek attól, hogy milyen családi összetételben élnek az idősödő emberek. Elsősorban az egyszemélyes háztartásban élők azok, akiknek szinte teljes körét leköti a háztartás – ugyan ki is látná el ezt helyettük. Magas, 80% feletti a pár nélkül, de nagyobb családban élő, egyben háztartási munkát végző nyugdíjasok aránya is. Ez azonban abból is adódik, hogy mindkét csoportban a nők dominálnak. A párkapcsolatban élőket – akár kettesben, akár másokkal élnek – kevésbé köti le a háztartás, és sok másfajta tevékenységet is gyakrabban végeznek, mint a pár nélkül élők. Ez persze részben ugyancsak a nem mint háttérváltozó hatásának következménye. Mindenesetre a párkapcsolat a feladatok, kötelezettségek megosztását, egyben mozgalmasabb, eseménydúsabb tevékenység-struktúrát biztosít az idős emberek számára.

A gyermekgondozás, az unokák felügyelete érthető módon azokat köti le átlagon felül, akik – akár pár nélkül, akár párjukkal – nagyobb létszámú családdal élnek együtt. Azt azonban érdemes kiemelni, hogy családi feladatokból az egyszemélyes háztartásban élő nyugdíjasoknak is elég jelentékeny hányada veszi ki a részét: mintegy 30%-uk nap mint nap unokát gondoz, 25–26%-uk besegít a gyerekek háztartásába, gazdaságába, és néhányan (6%) betegápolásban, valaki ellátásában is tevékenykednek.

53. táblázat
A rendszeres feladatokat ellátó 60–75 éves nyugdíjasok arányai
a családi együttélés típusa szerint
(az érintettek %-ában)

Feladatok	Egyszemélyes háztartásban él	Pár nélkül él többszemélyes háztartásban	Párjával él kétszemélyes háztartásban	Párjával él három vagy több személyes háztartásban	Összesen
Háztartás ellátása	96,7	83,7	60,3	51,2	71,2
Mezőgazdasági, kerti munka, állattenyésztés	60,7	55,1	65,9	69,1	63,5
Háziállat tartása	65,3	64,0	63,1	70,5	65,4
Javítás, karbantartás	44,2	31,0	55,2	59,4	50,2
Gyermekfelügyelet	29,4	43,5	38,4	44,0	37,7
Gyermekek háztartásába, gazdaságába besegítés	25,5	33,2	32,3	38,1	31,7
Betegápolás, valakinek az ellátása	6,2	19,5	19,9	28,2	17,8
Közéleti tevékenység	9,9	7,7	10,6	13,7	10,6

A tevékenységek iskolai végzettség szerinti alakulását vizsgálva az tűnik ki, hogy az iskolázottabb nyugdíjasok jóval nagyobb hányada köti le magát unokák ellátásával, felügyeletével, mint a legfeljebb 8 osztályt végzettek. Az unokák felügyelete például a 60–75 év közötti diplomás nyugdíjasok közel 50%-ának napi feladata, míg a 8 osztálynál kevesebb végzettségűeknél ez az arány a 30%-ot sem éri el. A kevésbé iskolázottak e „mulasztásukat” mezőgazdasági munkával, állatokkal kapcsolatos elfoglaltságokkal ellensúlyozzák – 15–16 százalékponttal nagyobb arányban, mint a hasonló feladatokat (is) ellátó diplomások. Mint ha arról lenne szó: a szülők gyermekeiket készségesebben bízzák olyan iskolázottabb nagyszülőkre, akik egyrészt a tanulásban segíteni tudnak, másrészt pedig akiknek nincsenek házon, lakáson kívüli elfoglaltságaik (földdel, kerttel, állatokkal), vagyis akik valóban az unokák közelében tartózkodnak, felügyelik őket. A különbségeket a településtípus mentén vizsgálva még összetettebben mutatkoznak meg ezek az életmódbeli jellegzetességek. A községekben élő 60–75 év közötti nyugdíjasoknál ugyanis egyenesen rangsorvezetővé válik a rend-

szeres házon, lakáson kívüli elfoglaltság (földdel, kerttel, állatokkal) – az arány önáluk még a háztartási feladatokat ellátóként is meghaladja. Ugyanakkor a községi nyugdíjasok közül jóval kevesebben vesznek részt az unokák felügyeletében, mint a fővárosi, vagy nagyobb városokban élő nyugdíjasok. A számszerű adatok mindenesetre azt a furcsa látszatot keltik, mintha az alacsony és a magas iskolázottságú, a nagyvárosi és a községekben élő nyugdíjas csoportokban a mezőgazdasággal, állatokkal való lekötöttség és a gyermekek, unokák gondozása, felügyelete valamiképpen egymást helyettesítő tevékenységek lennének.

54. táblázat

A 60–75 éves nyugdíjasok lekötöttsége mezőgazdasági munkával, háziállattartással és gyermekfelügyelettel – iskolázottság és településtípus szerint (az érintettek %-ában)

	Mezőgazdasági, kerti munka, állat- tenyésztés	Háziállat tartása	Gyermekek, uno- kák gondozása, felügyelete
<i>Iskolai végzettség</i>			
8 osztálynál kevesebb	64,8	68,0	27,8
8 osztály	66,7	69,2	38,4
Szaktanácsos iskola	67,2	65,6	37,1
Érettségi	56,5	55,6	43,9
Felsőfokú végzettség	49,0	45,9	48,1
<i>Településtípus</i>			
Budapest	43,6	47,1	41,0
Megyei jogú város	50,5	45,3	42,7
Egyéb város	61,4	66,5	38,3
Község	75,9	76,4	32,8
Összesen	63,5	65,4	37,7

A gyermekek, unokák felügyeletében településtípus szerint mutató különbségek azonban azzal is összefüggenek, hogy egyáltalán mennyire van módjuk nap mint nap unokákkal foglalkozni a fővárosban, a városokban, illetve a községekben élő nyugdíjasoknak. Tudott, hogy ilyen nagyszülői feladatot nemcsak a gyermekeikkel közös háztartásban élők látnak el, hanem azok is, akiknek a gyermekei már elhagyták a szülői házat, önálló otthonba költöztek. Hiszen láttuk, hogy az egyszemélyes háztartásban és a házastársukkal csupán kettesben

élő nyugdíjasoknak is a tekintélyes hányada (29, illetve 38%-a) foglalkozik rendszeresen unokáival.

A 60–75 év közötti nyugdíjasok 78%-ának van – legalább egy – olyan gyermeke, aki külön háztartásban lakik. A külön háztartásban élő unokák rendszeres, szinte mindennapi felügyelése csak akkor valósulhat meg, ha a két generáció egymástól külön élő családjai azonos településen laknak. Márpedig adataink szerint a fővárostól a községek felé haladva elég jelentősen csökken azoknak a nyugdíjasoknak az aránya, akiknek önállóvá vált gyermekei „helyben maradtak”.

55. táblázat
A 60–75 éves nyugdíjasok megoszlása településtípus, valamint külön háztartásban élő gyermekeik lakóhelye szerint (%)

A külön háztartásban élő gyermek lakóhelye:	Budapest	Megyei jogú város	Egyéb város	Község	Összesen
N	(621)	(633)	(880)	(1249)	(3383)
a szülőkkel azonos településen van	44,6	47,2	43,5	24,2	37,3
más településen van	12,4	17,9	19,1	34,4	23,3
azonos és más településen élő gyermeke is van	9,3	16,7	18,6	22,3	17,9
nincs külön háztartásban élő gyermek	34,0	18,2	18,8	19,1	21,6
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Igaz, az idős szülőkkel nem közös háztartásban élő unokák számát és életkorát nem ismerjük. Az azonban világosan látható, hogy a fővárosi, városi nyugdíjasoknak jóval több esélyük van arra, hogy külön háztartásban élő gyermekeik, unokáik körül napi feladatokat lássanak el. Ez abból következik, hogy a községekben lakó nyugdíjasok közül sokan (jóval többen, mint a városokban élők) – talán a kedvezőbb tanulási- és munkalehetőségek reménye miatt – más lakóhelyre engedték el gyermekeiket.

A nyugdíjasok munkavállalásának hatása alig kimutatható, mivel – mint arról már szó volt – a 60–75 év közötti korosztályból igen kevesen dolgoznak. Ez utóbbiak között – a nem dolgozókhöz képest – mintegy 10 százalékponttal kevesebb az aránya azoknak, akiknek munkájuk mellett nem kell háztartási munkát végezniük, vagy állatokat gondoz-

niuk. Arra azonban felfigyelhetünk, hogy a munkavállalásnak, valamint az iskolai végzettségnek lehet némi szerepe a közéleti aktivitásban. A korosztály diplomás nyugdíjasainak 30%-a, a folyamatosan dolgozóknak egynegyede rendszeresen végez valamilyen közéleti munkát. Kicsiny hányaduk miatt azonban ez alig javít valamit a közéleti feladatokat ellátó nyugdíjasok 10-11%-os átlagán.

Az a körülmény, hogy az egészségi állapot gátolja-e a mindennapi tevékenységek ellátását, a rangsor vezető helyét elfoglaló háztartási munkában gyakorlatilag nem érezteti hatását; úgy látszik, a háztartási feladatok azokat sem kerülik el, akik számára ez nagyon nehéz. Már jelentősebbek az egészségi állapot szerinti különbségek a fizikailag megterhelőbb, vagy a családi feladatok, sőt a közéleti tevékenységek ellátásában is.

56. táblázat
Egészségi állapot szerinti különbségek a 60–75 éves nyugdíjasok által végzett rendszeres tevékenységekben
(az érintettek %-ában)

Feladatok	A mindennapi tevékenységekben az egészségi állapot		
	súlyosan	enyhábban, változóan	nem
	gátolja		
Háztartás ellátása	67,8	76,2	68,8
Mezőgazdasági, kerti munka, állattenyésztés	49,2	66,3	67,0
Háziállat tartása	56,2	68,0	65,6
Ház körüli munka, javítás, karbantartás	39,6	49,4	55,7
Gyermekek, unokák gondozása, felügyelete	28,2	35,7	44,3
Gyermekek háztartásába, gazdaságába besegítés	22,1	31,7	37,2
Betegápolás, valakinek az ellátása	15,3	18,3	18,7
Közéleti tevékenység	4,7	10,3	14,1

Az egészségi állapottal foglalkozó fejezetben bemutattuk, hogy 70–75 év között a férfiak 20, a nők közel 30%-a már súlyosan gátoltnak érzi magát a mindennapi feladatok ellátásában. A helyzet az életkorral

együtt vélhetően tovább romlik, és a megrendült egészség a későbbi – az öregkori – rendszeres tevékenységek egyik legfőbb akadályozójává válik. Míg a biológiai öregedés természetes módon vonja maga után az erőt meghaladó elfoglaltságok csökkenését, sőt elmaradását, azt korántsem tarthatjuk természetes állapotnak, illetve folyamatnak, ha a megöregedett emberek súlyos egészségi problémáik miatt tétlenségre kényszerülnek.

3. AKTÍVAK ÉS PASSZÍVAK

Akár a nyugdíjasok aktivitására is következtethetnénk annak alapján, hogy a vizsgált feladatok, kötelességek közül hányféle tevékenység az, amit rendszeresen, szinte nap mint nap végeznek. Azonban az a hipotézis, amely szerint minél több fajta feladata, kötelezettsége van valakinek, annál aktívabb, nem lenne életszerű. Nincsen ugyanis információnk arról, hogy az egyes tevékenységeket esetenként milyen intenzitással végzik az idősödő emberek. Azok egyike-másika önmagában is jelenthet akár teljes napi lelki-fizikai megterhelést – ilyen például súlyosabb esetekben a betegápolás. Az azonban többé-kevésbé biztosan állítható, hogy ha egy 60–75 év közötti nyugdíjas számára a vizsgált nyolc tevékenységfajta egyike sem jelent rendszeres napi elfoglaltságot (és az illető jövedelemszerző munkát sem folytat), annak meglehetősen parttalanul, ritmus nélkül telnek napjai. Más oldalról viszont a sokfajta (legalább öt, vagy annál több) napi feladat, kötelesség mellett jó esély van arra, hogy az idősödő emberek mindennapjai aktívan, eseménydúsan, jó ritmusban teljenek.

Elmondható, hogy a 60–75 éves nyugdíjas korosztálynak átlagosan két-három féle rendszeres napi feladata, kötelessége van. Hogy sok-e ez, vagy kevés, azt nehéz lenne minősíteni, hiszen – mint említettük – akár egyetlen tevékenységfajta is kitöltheti az érintett személy teljes napját, míg más esetben három-négy féle napi feladat is kényelmesen elvégezhető, jól megfér egymás mellett. A két szélsőséget a feladattal egyáltalán nem rendelkezők (passzívak) és az öt vagy több feladatot ellátók (aktívak) jelentik; a passzívak aránya 9,7%, az aktívaké pedig 14,5%.

Nem véletlen, hogy a passzívak hányada azok körében átlag fölötti, akiket egészségük súlyosan gátol a mindennapi tevékenységekben (19%), és magasabb a 8-nál kevesebb osztályt végzettek között is (14%). Az aktívak aránya szinte minden kategóriában az átlagos 14–15% körül van, ezt néhány százalékponttal a községi lakosok haladják meg (18,4%), illetve azok, akik párjukkal együtt, de nagyobb létszámú családban élnek (18,3%). Külön érdemes szólni a felsőfokú végzettséggel rendelkező, diplomás nyugdíjasok jellemzőiről. Ököztük az átlagnál magasabb a passzívak, és alacsonyabb az aktívak aránya (mindkét póluson 12%). Azt azonban korábbról már tudjuk, hogy a felsőfokú végzettséggel rendelkező öregségi nyugdíjasok alacsonyabban iskolázott társaiknál kedvezőbb esélyekkel találnak jövedelemszerző munkát: 23%-uk folyamatosan, 8–9% pedig alkalmilag dolgozik (az öregségi nyugdíjasok közül összességében csupán 7, illetve 4%). Ám valószínűleg nemcsak a munkavégzés menti fel őket a háztartási, vagy más családi feladatokkal való teljes, vagy túlságos lekötöttség alól. Ez a nyugdíjas réteg vélhetően leginkább talál magának más, az egyéni érdeklődés, kedvtelés, hajlam által motivált, akár napi rendszerességgel végzett elfoglaltságokat (hobbyi, művelődés, tanulás, internet stb.).

IV. A KÖZÉRZET JELLEMZŐI AZ IDŐSÖDÉS KORÁBAN

Az életkörülmények három fő területével – a jövedelmi viszonyokkal, a lakáshelyzettel és az egészségi állapottal – foglalkozó fejezetben az objektív adatokat igyekeztünk kiegészíteni szubjektív véleményekkel is, nevezetesen azzal, hogy mennyire vannak e dolgokkal megelégedve az idősödő emberek. Ebben a fejezetben – az eddigieket is felhasználva – valamivel átfogóbb képet rajzolunk meg e korosztály közérzetéről.

A szakirodalom „jóllét-érzésnek” (wellbeing-nek) nevezi az elégedettségi tényezők mellett az életkörülmények megítélésének, a boldogságnak, a szorongás- és anómiatüneteknek, az aggodalmaknak és a jövőértékeléseknek meghatározott együttesét. A leírásukat szolgáló úgynevezett szubjektív társadalmi mutatók az objektív mutatókkal együtt alkotják a társadalmi jelzőszámok rendszerét, vagyis olyan statisztikákat, amelyek a 60-as évek végétől, a 70-es évektől a mai napig

alapvetően az úgynevezett jólét-kutatásokat, illetve társadalompolitikai célok megvalósítását szolgálják (részletesebben erről lásd: Bukodi 2002). Mostani kutatásunk természetesen nem azt tekintette feladatának, hogy az objektív és szubjektív jelzőszámok teljes listáját felvonultatva a társadalmi jólét átfogó atlaszát készítse el – célunk ennél jóval szerényebb. A *közérzetnek* (az egyszerűség kedvéért a továbbiakban így fogjuk nevezni az úgynevezett „jólét-érzést”) ezúttal csupán néhány dimenzióját emeljük ki – igaz, ezek struktúráját a nemzetközi szokásokhoz illeszkedve szabtuk meg. (Főképp azokhoz, amelyekről idősekos empirikus adatok is rendelkezésre állnak – vö. például Zapf 2002 – hiszen a közérzet dinamikus vizsgálatát a későbbiekben magunk is célul tűzzük ki.) A kiválasztott dimenziók mentén azt vizsgáljuk: milyen vonatkozásokban és mennyire tér el az öregkor felé menetelő generáció a felnőtt társadalom egészétől. Eltéréseket – mégpedig negatív irányú, akár disszonanciát kifejező eltéréseket (ilyen például a relatív jó anyagi kondíciók és a „rossz közérzet” együttes megjelenése) – óhatatlanul tapasztalnunk kell. Az előző fejezetben már láttuk, a 60–75 év közötti korosztály egészsége nagyon jelentősen megroppan. Az egészségi állapotnak pedig része a lelki egészség is, ami az öregkor felé haladva ugyancsak több – nem feltétlenül egyéni, hanem a korstruktúrában betöltött státussal összefüggő – sérülésnek is ki van téve. Egyre többen lesznek, akik mellől a legközelebbi családtagok, a kortárs barátok, ismerősök kihalnak, akiknek társadalmi kapcsolatai fokozatosan szűkülnek, akiknek napjaik mindinkább egyhangúan telnek, vagy akik egyszerűen csak nehezebben adaptálódnak megváltozott anyagi körülményeikhez. Más vizsgálatok azt mutatják, hogy az időskori depresszió egyre súlyosabb gondokat jelent (a demográfiai adatok szerint például 70 év fölött gyakoribbá válik az öngyilkosság is).

Perspektivikusan az életkor örvendetes meghosszabbodásával kell számolni. A közérzetet szociológiailag egy adott népesség, vagy társadalmi, demográfiai csoport lelki egészségének, pszichikus egyensúlyának jellemzőjeként értelmezzük. Sem a családok, sem a társadalom egésze számára nem lehet közömbös, hogy a „harmadik kort” hogyan töltik az emberek. Befelé fordulva, magányosan, aggodalmak közepette, lemondóan, pesszimistán, vagy pedig oly módon, hogy e vonatkozásokban nem különböznek, szinte belesimulnak a társadalom egészé-

be. Más szóval az a kérdés: általános közérzet tekintetében vannak-e olyan kirívó generációs különbségek, amelyek fokozott figyelmet igényelnének a társadalom részéről.

A közérzet 8 dimenzióját alapul véve olyan változók sorát (szám szerint 23 változót) állítottunk elő, amelyek a vizsgálandó jelenség (a közérzet) negatívumainak – mondhatnánk úgy is: a „rossz közérzet”-nek – leírására alkalmasak. E nyolc dimenzió a következő:

1. *Anyagiak*

Azok aránya, akik anyagi gondokkal küszködnek (hónapról hónapra anyagi gondjaik vannak, vagy akár nélkülözések között élnek).

2. *Elégedettség*

A mindennapi élet négy területén, 0-tól 10-ig terjedő skálák átlagával kifejezve.

3. *Általános elégedettség*

Azok aránya, akik súlyosabb anyagi gondjaik mellett a vizsgált négy terület mindegyikére alacsony (0, 1, 2 vagy 3) osztályzatot adnak.

4. *Az életviszonyok fejlődése*

Azok aránya, akik szerint életviszonyaik 1990 óta „inkább” vagy „egyértelműen” romlottak.

5. *Szorongás*

Azok aránya, akik egyes szorongásos tüneteket „inkább” vagy „teljesen” igaznak tartanak magukra nézve.

6. *Közéleti aggodalmak*

Azok aránya, akik egyes közéleti problémák miatt „nagyon” aggodnak.

7. *Magánéleti aggodalmak*

Azok aránya, akik egyes magánéleti problémák miatt „nagyon” aggodnak.

8. *Jövőkép*

A megérdemeltnek vélt és a reálisan várható életkörülmények megítélése 0-tól 10-ig terjedő skálák átlagával kifejezve.

A következőkben arra irányítjuk figyelmünket, hogy:

- a negatív jellemzők vajon gyakoribbak-e az idősödő, 60-75 év közötti korosztályban - a fiatal, illetve középkorú (18-59 év közötti) generációhoz képest,
- a 60-75 évesek közérzetét hogyan befolyásolja egészségi állapotuk (pontosabban az, hogy mindennapi életvitelüket milyen fokon gátolják egészségi problémáik), továbbá
- van-e összefüggés közérzetük és családi körülményeik között (ez utóbbin azt értve, hogy milyen családi összetételben élnek: egyedül, kettesben párjukkal, vagy nagyobb családi együttesben).

1. A KÖZÉRZET ÉS AZ ÉLETKOR ÖSSZEFÜGGÉSE

Mivel figyelmünk most a generációs (az „idősödőkön” belül pedig részletesebb korcsoportok szerinti) különbségek felé fordul, némileg eltérünk az életkörülményeket tárgyaló fejezetek logikájától. Azokban ugyanis - az életkori tényező mellett - a nyugdíjas státus összefüggéseire fókuszáltunk. Nagyon is hasznosnak bizonyult a két karakterisztikus csoport, az öregségi és a rokkantnyugdíjasok elkülönítése, akik mind korösszetételük, családösszetételük, mind jövedelmi viszonyaik, mind pedig egészségi állapotuk szempontjából jellegzetesen eltérnek egymástól. Igaz, a kisebb elemszám miatt ekkor már nem tudtunk részletesebben foglalkozni az özvegyi nyugdíjból, illetve a különböző járadékokból és más nyugdíjszerű ellátásból élők speciális jellemzőivel. Az „idősödő korosztály” közérzetének azonban ők is részesei (amennyiben 60 és 75 év között vannak), jogos tehát, hogy a generációk egybevetéséből ne maradjanak ki. Elképzelhető ugyanakkor, hogy emiatt a „generációs kép” valamivel sötétebbre sikerül annál, mint amit a 60-75 év közötti korosztály többségét kitevő, de a más nyugdíjszerű ellátásban részesülőkhez képest konszolidáltabb körülmények közt élő öregségi nyugdíjasoktól várnánk.

Azt, hogy az emberek *hogyan tudnak kijönni a jövedelmükből*, joggal tarthatjuk a közérzet egyik legmeghatározóbb elemének. A 18-75 évesek teljes mintájából közel egyötöd az anyagi gondokkal küszködők

hányada, a 60 év alatti és 60 év fölötti korcsoportok között pedig mindössze 3 százalékpontnyi különbség van – de az idősek javára. Az időződő korcsoporton belül azonban a 60–64 év közöttiek jóval többen szenvednek anyagi gondoktól, mint a náluk idősebbek. Ez adaptációs nehézséget sejtet; azt sugallja, hogy a friss nyugdíjasoknak nehezebb a szerényebb életmódra való átállás, míg a 70 körüli nyugdíjasok már megtanultak élni az adott helyzettel.

Nagyon hasonló ehhez a kérdezés időpontjában jellemző *életkörülmények* osztályozása: a 60–75 év közöttieké összességében árnyalatnyival rosszabb mint a fiataloké. Hetven év felett azonban már kissé feljavul az osztályzatátlag. Mintha arról lenne szó: mire eljutnak az igazi öregkor küszöbéhez, többé-kevésbé már konszolidálni tudják „nyugdíjas életkörülményeiket” az emberek. Az életkor szerinti különbségek azonban nem igazán látványosak. A 11 fokú skálán valamennyi korcsoportban az 5. és 6. fokozat közé kerül az életkörülmények értékelése, ami „jó közepes”-nek nevezhető.

Életük eddigi alakulásával mind a fiatalok, mind az idősebbek jóval elégedettebbek, mint jelenlegi életkörülményeikkel – a 0-tól 10-ig terjedő skála átlagpontoszámai 6 fölé, vagyis a közepesnél magasabb tartományba kerülnek. Összességében 18–59 év között – érthető módon – pozitívabb még a kép, mint 60 év fölött. Legjobban mégis a 60–64 évesek osztályzatátlaga marad el a fiatalokétól – ismét a nem túl régi nyugdíjba lépés hatásaként. Közéjük tartozhatnak a rendszerváltozás utáni munkanélküliség elől nyugdíjba menekülők is, akik valóban nem túl sikeresen zárták le aktív életszakaszukat. 70 év körülre azonban már kicsit megszépülnek az emlékek, és a legidősebbek „életük eddigi alakulását” – ha az osztályzat el is marad a fiatalokétól – kedvezőbben értékelik, mint az időződés korába éppen csak belépő korcsoport.

Kiemelkedően jelentős generációs különbség az *egészségi állapot* értékelésében tapasztalható. Az időződő nemzedék csaknem két teljes skálafokkal tartja kedvezőtlenebbnek egészségét a 18–59 éveseknél, és az öregkor felé haladva ez az átlag is észrevehetően növekszik.

Legmagasabb fokú mindegyik korcsoporton belül a meglévő *párkapcsolattal* való elégedettség. Talán nem véletlen, hogy ezúttal az idős generáció értékelései a fiatalokét is felülmúlják, és ez az életkor előrehaladásával még tovább növekszik (a 70–75 évesek körében egyenesen

a 9. fokozat fölé kerül). A hosszú ideje tartó házasság, illetve az a tény, hogy a házastárs életben van, elegendő ok arra, hogy az elégedettség-tényezők sorában ez kerüljön az élre. (Természetesen csak a házas-, vagy élettársi kapcsolatban élők osztályoztak.)

A jövedelemről alkotott vélemény és a négyféle elégedettségi mutató összevonásával készült az *általános elégedettség* indexe, ami annak összeszámolása alapján állt elő, hogy hány dologgal vannak/nincsenek megelégedve az érintettek. Ekkor már elég számottevő a két nagy korcsoport különbsége. Míg 60 év alatt 30% körüli azok hányada, akik „teljesen” vagy „inkább” elégedetlennek nevezhetők, 60–75 év között az arány már 16 százalékponttal magasabb. Az idősödő korosztálynak tehát 46%-a meglehetősen elégedetlen sorsával, helyzetével, ezen belül pedig az így érző 60–64 évesek 43%-os részaránya a 70–75 évesek csoportjában csaknem 50%-ra növekszik. (Ennek megfelelően az „inkább” vagy „teljesen” elégedettek fiatal generációban mért 28%-os értéke az idősödő korosztályban kerek 10 százalékponttal alacsonyabb. E két szélső kategória között az úgynevezett „közepesen elégedettek” foglalnak helyet.)

A közérzet nem független attól, hogy a közelmúlt éveit milyen körülmények közepette töltötték az emberek, például a legutóbbi 10 esztendő alatt körülményeik folyamatosan javultak-e vagy romlottak, netán egyhangúságban, minden különösebb megrázkódtatás nélkül teltek-e. Erre az idő-intervallumra kérdezve egyben arról is adalékhoz juthattunk, hogy a rendszerváltozás eddigi időszak - az elmúlt tíz esztendő - miként rögzült az emberek tapasztalataiban, gondolkodásában. Bár eredeti mintánk legfiatalabbjai, a 18–20 év körüliek még kisgyermekek voltak a rendszerváltozás idején, szüleik, családjuk révén már nekik is lehet véleményük arról, hogy a változások kedvezően vagy kedvezőtlenül érintették-e őket. Még inkább így van ez a későbbi életkorokban. Nos, 2001–2002 fordulóján a teljes mintának kerek egyharmada érezte úgy, hogy *1990 óta életkörülményeik* - akár egyértelműen, akár jobb és rosszabb évek váltakozása mellett - végeredményben *romlottak*. Ami az idősebb korosztályt illeti, a statisztikai adatok és a szociológiai elemzések tanulságai szerint az 1980-as években a nyugdíjba kerülés még egyértelműen a szegénység felé sodródást jelentette, a 90-es évektől azonban már módosult, illetve differenciálódott ez a

helyzet. Az érintett generáció közérzete azonban ezt nem teljesen tükrözi. Az idős korosztálynak jóval magasabb hányada, 43%-a érezte úgy 2001-ben, hogy az elmúlt 10 évben életkörülményei romlottak. A helyzetüket így értékelők körében azonban éppenséggel a 60–64 év közöttiek hányada a legmagasabb (majd a tendencia az életkor további emelkedésével csökkenő irányt vesz fel). Vagyis a 70–75 évesek már kicsit pozitívabban látják a mögöttük lévő 10 évet. De miért éppen a 60–64 évesek tapasztalatai a legnegatívabbak? Ez annak következménye lehet, hogy az elmúlt 10 esztendőben újonnan nyugdíjba lépőknél a jövedelemcsökkenés konkrét átélése, más oldalról pedig a rendszerváltozás kedvezőtlen hatásai (infláció, munkalehetőségek beszűkülése) felerősítik egymást, a „kettős nyomást” az idősödők közül szubjektíven leginkább ez a korcsoport érzékeli.

A különböző szorongásos, netán anómiára utaló tünetek jelenlétét három vonatkozásban igyekeztünk tetten érni. A *„manapság annyira komplikált az élet, hogy leggyakrabban nem is tudom, mitévő legyek”* – megfogalmazású állítással kapcsolatban elmondható, hogy az életkor növekedésével emelkedik azok aránya, akik magukra nézve ezt teljesen vagy inkább igaznak tartják. Ennek magyarázata az lehet, hogy az idősebbek valamivel sűrűbben kerülnek számukra megoldhatatlannak tűnő élethelyzetekbe. Hasonló a helyzet abban a kérdésben, hogy *„mindennapi dolgaikat tudják-e befolyásolni”*. Az önmagában elgondolkoztató, hogy a felnőtt lakosság 45–46%-a (a fiataloknak is 44%-a!) erre „nem”-mel válaszol. Ám az átlagot az idősek érzései, tapasztalatai növelik meg. Az idősödő korosztálynak ugyanis már közel fele szembesül azzal, hogy még mindennapi dolgainak intézésében sincs döntési helyzetben, azok kikerülnek saját, személyes hatóköréből. Legszomorúbb talán mégis a *magányosság* érzésének gyakori jelenléte; a felnőttek közel egynegyede, az idősebbek 29 – de a 70–75 év közöttieknek már 36%-a állítja magáról, hogy gyakran magányos.

Az úgynevezett közéleti aggodalmak rangsorát a *környezeti állapot*, valamint a *közbiztonság romlása* vezeti, ezek miatt a lakosság több mint 50%-a „nagyon” aggódik. Harmadik helyre a *háború, atomkatasztrófa*, negyedikre a *külföldiek növekvő száma miatti aggodalmak* kerülnek. A rangsort 33%-kal az *ország gazdasági helyzete* miatt aggódók zárják. Érdekesség, hogy az idősebb generációt jobban foglalkoztatják a közéleti

aggodalmak, mint a 18–59 éveseket. Közöttük is inkább a 60–64 évesek járnak élen. Ez talán ugyancsak a friss nyugdíjas léttel hozható összefüggésbe – az aktív élet nem túlságosan távoli megszűnése következtében felszabaduló energia most inkább a külvilág ügyei-gondjai felé irányulhat. De mivel szinte ugrásszerűen szűnnek meg azok a lehetőségek, amelyek a munkahelyi és más kommunikációs kapcsolatok keretében korábban oldani tudták a gondolati feszültségeket, azok helyét újabban a problémák magányosan vagy leszűkülő körben történő feldolgozása veszi át. Mindez növelheti a félelemérzés, a már-már szinte túlzó aggodalmaskodás intenzitását. Később – tovább öregedve – azonban már kissé lanyhulnak a közéleti problémák miatti aggodalmak, talán együtt a külvilág iránti érdeklődés csökkenésével. Ez alól a háború, atomkatasztrófa miatti aggodalom kivételt jelent. Ebben a kérdésben ugyanis az életkor előrehaladásával egyre növekszik a nagyon aggódók hányada, a 18–59 éves kori 45%-ról a 70–75 éveseknél már közel 60%-ra. Ennek okát abban találhatjuk, hogy a „legidősebbeknek”, a 70–75 év közöttieknek maradandó személyes élményeik is vannak a második világháború eseményeiről.

Az úgynevezett magánéleti aggodalmakat vizsgálva a kérdések csak a 45 évesnél idősebbekhez szóltak, mivel érdeklődésünk a fiatalabbak közül azokra irányult, akiket már foglalkoztat az öregedés, a majdani nyugdíjba lépés gondolata. Ily módon mind a 46–59 év közötti aktívaktól, mind a hasonló korú, de már nyugdíjban lévőktől, mind pedig az úgynevezett idősödő korosztálytól azt tudakoltuk: a jövőre nézve, idősebb korokra gondolva mennyire aggodalmaskodnak bizonyos problémák miatt. Nem véletlen, hogy legnagyobb aggodalomra a *gyermek életé, körülményei, biztonsága* ad okot, és a 46–59 évesek körében a legmagasabb a nagyon aggódók aránya. Ez az a szülői generáció, amelynek energiáit a gyermekek életbe indítása köti le. Ezt követően a nagyon aggódók hányada – egészen 70–75 éves korig – fokozatosan csökken – hiszen az ő gyermekeik gyakorlatilag már révbé jutottak. A rangsor második helyét az *anyagialak* miatti aggodalmak foglalják el. Ez ugyancsak a 46–59 évesek körében a leggyakoribb: 42%-uk „nagyon” aggódik amiatt, hogy idősebb korban miként alakulnak majd anyagi körülményeik. A 60–75 év közöttieket ez a gond – már – kevésbé foglalkoztatja (a legidősebbeknek például már csak alig egynegyedét). A

nyugdíjas lét kiszámíthatóvá vált számukra az elkövetkező – „még idősebb” – korokra vonatkozóan is, abban különösebb meglepetések már nem várhatók. Annál inkább ad okot aggodalomra az *egyedül maradás, a megözvegyülés* esélye: a nagyon aggódóknak a 46–75 évesek körében tapasztalt egyharmados átlaga 65 év fölött már 47%. Minél idősebb valaki, annál inkább aggodalmaskodik *egészségi állapotának* (további) *romlása*, illetve – valamivel kisebb mértékben – a *szellemi leépülés* esélye miatt, ezek azonban az előbb említettek mögött következnek csak a magánéleti aggodalmak rangsorában.

Ami a felnőtt lakosság jövőképét illeti, meglehetősen pesszimista kép bontakozik ki. Az *öt év múlva reálisan várható életkörülmények* minden korcsoportban messze elmaradnak attól, amit *a maguk számára „megérdemeltnek” tartanak*. Az olló a 18–59 évesek körében a legtágabb, és a 70–75 év közöttiek körében a legszűkebb. Ez abból adódik, hogy az idősebb korcsoportok szerényebben jelölik ki életkörülményeik megérdemeltnek vélt szintjét. Igaz, a még távolabbi – a „*jövőbeli*” – *kilátásaikra* mind a fiatalabbak, mind az idősebbek valamivel derülátóbban gondolnak, mint ami öt év múlva reálisan várható. Ez a derülátás azonban igen-igen relatív, még azt a – közepesnél valamivel magasabb – szintet sem éri el, amit életük eddigi alakulásáról állítottak. Elmondható tehát, hogy e tendenciában nincsenek generációs különbségek. Az idősödő korosztály közérzete – legalábbis a jövőkép vonatkozásában – eléggé belesimul a társadalom egészének közérzetébe, jöhetnek mind igényeik, mind reményeik szerényebbek, mint a 60 év alatti korosztályé.

Az elmondottak adatait részleteiben is tartalmazza a következő táblázat.

57. táblázat
A közérzet főbb jellemzői korcsoportok szerint
(% és osztályzatátlag)

	18-59	60-64	65-69	70-75	60-75	18-75
	évesek				évesek együtt	
N	(12934)	(1182)	(1082)	(1102)	(3366)	(16300)
Anyagi gondokkal küszködők aránya (%)	21,2	20,0	11,5	15,9	18,4	19,6
<i>Elégedettségátlagok (11 fokú skálán)</i>						
- jelenlegi életkörülmények	5,86	5,65	5,74	5,89	5,77	5,84
- egészségi állapot	7,38	5,84	5,51	5,17	5,52	7,00
- párcapcsolat (ha van)	8,63	8,86	8,96	9,08	8,95	8,69
- élete eddigi alakulása	6,51	6,39	6,40	6,44	6,43	6,49
„Elégedetlenek” aránya (%)	30,4	42,7	46,3	48,6	45,8	33,5
1990 óta az életkörülményei romlottak (%)	32,2	45,4	42,7	39,8	42,7	32,8
<i>Teljesen vagy inkább igaz az, hogy... (%)</i>						
- mindennapi dolgait nem tudja befolyásolni	43,7	49,7	46,9	47,8	48,0	45,6
- leggyakrabban nem is tudja, mitévő legyen	44,6	49,5	51,7	51,7	50,9	45,9
- gyakran érzi magányosnak magát	22,1	23,7	26,7	36,0	28,7	23,5
<i>Közéleti problémák miatt „nagyon aggódók” aránya (%)</i>						
- az ország gazdasági helyzete	33,3	43,6	40,6	37,7	40,7	34,9
- a külföldiek növekvő száma	35,0	40,3	34,4	32,7	35,9	35,2
- a közbiztonság romlása	52,7	67,1	64,8	62,1	64,7	54,9
- a környezeti állapot romlása	54,1	59,1	55,9	53,4	56,4	54,5
- háború, atomkatasztrófa	44,8	55,9	58,4	58,5	57,8	47,8
<i>Magánéleti problémák miatt „nagyon aggódók” aránya (%)</i>						
- anyagiak	41,8*	32,4	32,1	26,7	30,5	37,1**
- egészségi állapot	40,4*	39,3	44,3	48,8	43,8	41,9**
- egyedül maradás, megözvegyülés	27,8*	40,2	47,1	47,1	44,3	33,5**
- gyerekek élete, körülményei, biztonsága	57,2*	53,0	51,8	47,4	50,8	54,5**
- szellemi leépülés	20,2*	20,8	24,6	28,7	24,6	22,1**
<i>Jövőkép (átlagok 11 fokú skálán)</i>						
- megérdemeltnek tartott életkörülmények	8,55	8,33	8,23	8,22	8,26	8,49
- 5 év múlva reálisan várható életkörülmények	6,62	5,53	5,51	5,65	5,56	6,41
- jövőbeli kilátások	6,48	5,62	5,57	5,61	5,60	6,30

* 46-59 évesek. ** 46-75 évesek.

2. A KÖZÉRZET ÉS AZ EGÉSZSÉGI ÁLLAPOT ÖSSZEFÜGGÉSE 60-75 ÉV KÖZÖTT

Tanulmányunkban már bemutattuk, hogy a 18-75 év közötti férfiak és nők mintegy 8-9%-át súlyos, további 21-22%-át enyhébb, vagy változó - hol súlyosabb, hol enyhébb - egészségi problémák gátolják mindennapi tevékenységei ellátásában. A fordulópontot az 50-60 év közötti életkor jelenti, 60 év felett pedig már azok kerülnek többségbe, akik megromlott egészségi állapotuk miatt valamilyen fokon gátoltnak érzik magukat. E körülmény jelentős hatása az idősödő korosztály közérzetének valamennyi vizsgált dimenziójában tetten érhető. Súlyos vagy akár csak enyhébb és változó egészségi problémák mellett lényegesen alacsonyabb fokú az elégedettség, gyakoribbak a szorongások, az aggodalmak; az érintettek keserűbben gondolnak életkörülményeik eddigi alakulására, és a jövőre vonatkozó számításaik is jóval borúlátóbbak, mint azoké, akik - legalábbis egyelőre - jó egészségnek örvendenek. Az idősödő emberek általános közérzetének leginkább meghatározó tényezője nagy valószínűséggel az, hogy milyen az egészségi állapotuk.

Az *elégedettség* öt vizsgált területén mért osztályzatátlagok mindegyike lényegesen alacsonyabb az egészségileg valamilyen szinten károsodottak körében. Jól tükrözi ezt az összefoglaló mutató: a súlyosan gátolt idős emberek 66%-a, az enyhébben vagy változó mértékben gátoltak 52%-a, míg az „egészségeseknek” csak 30%-a sorolható az általánosan elégedetlenek közé. A súlyos egészségi problémákkal küszködők fele - az egészségesek 37%-a - látja úgy, hogy 1990 óta *életkörülményei romlottak*. Ők jóval gyakrabban érzik *tanácstalannak* magukat dolgaik intézésében, és feltűnően magas hányaduk éli át, hogy gyakran *magányosak* (súlyos egészségi állapotban 40%, egészségesen 20%).

Az úgynevezett *közéleti* és *magánéleti aggodalmak* egészségi állapot szerinti alakulása elemzésünk egyik legmeglepőbb eredményét hozta. Mint a következő, részletes adatokat bemutató táblában látható, a „nagyon aggódók” aránya mind az öt vizsgált közéleti probléma esetében magasabb az egészségkárosodottak körében, mint az egészségeseknél. A jövőre, a későbbi öregkorra gondolva azonban megfordul ez a helyzet: a jövőbeli magánéleti problémák miatt azok aggódnak jobban,

akiknek nincsenek egészségi problémáik. Mintha arról lenne szó: súlyos vagy akár csak enyhébb egészségi problémák mellett lecsökken a magánéleti jövő tervezgetése iránti affinitás, míg például a környezeti ártalmak vagy a közbiztonság romlása, a háború veszélye a beteg emberek mindennapjaiban fokozottan félelmeket kelthet. A teljesen egészséges idősödő ember azonban még nagyon is képes a jövő felé fordulni: saját vagy családja anyagi biztonságát építgetni, a maga módján felelősen közreműködni a gyerekek, unokák boldogulása érdekében. E magánéleti feladatok reális, napi praktikus aggodalmakkal járnak; mondhatnánk úgy is: „nem érnek rá” a külvilág veszélyeivel foglalkozni.

A kivételt érthető módon az egészségi állapot jelenti. A jövőre gondolva az egészségileg súlyosan károsodottak 77%-a fél állapotának (további/későbbi) romlásától, az egészségeseeknek azonban csak 23%-a. Más azonban a helyzet a szellemi leépülés miatti aggodalmakkal. Az egészséges idősödő emberek közel 50%-a „nagyon” aggódik amiatt, hogy öregkorára szellemi képességei erősen megromlanak, ez szinte indokolatlanul magas arány. A súlyos és enyhébb egészségi problémákkal küszködők körében ugyanakkor a szellemi leépülés miatti aggodalmak minimálisra (5–6%-ra) zsugorodnak. Az egészségesekek, úgy látszik, azzal az általánosan elterjedt felfogással azonosulnak, hogy az élet legszomorúbb befejezése, ha hosszú éveket kell feledékenyen, elbutultan, zavart szellemi állapotban tölteni, és félnek ennek majdani bekövetkezésétől. Azokat viszont, akiknek máris egészségi problémáik vannak, nem a szellemi leépülés valamikori esélye foglalkoztat, hanem az, hogy aktuális problémáikkal (krónikus betegségekkel, mozgáskorlátozottsággal stb.) nap mint nap megküzdjenek. Még mintha bizonyosfajta háritás, védekezés is érezhető lenne részükről: „az egészségem már nem a régi, de szellemileg ép vagyok”.

Mind a súlyos, mind az enyhébb egészségi problémákkal küszködőkre rendkívül pesszimista *jövőkép* jellemző. Az öt év múlva reálisan várható helyzetük osztályzatátlagára több mint 3 fokozattal szakad le a „megérdemeltnek tartott” szinttől, és még inkább áll ez a távolabbi jövőre vonatkozóan. A magukat egészségesnek érző 60–75 évesek – ha túlzottan optimistának nem is mondhatók – jövőbeli életkörülményeiket lényegesen kedvezőbbnek remélik, mint korosztályuk átlaga.

58. táblázat
A közérzet főbb jellemzői egészségi állapot szerint 60–75 éves korban
(% és osztályzatátlag)

	A mindennapi tevékenységekben az egészségi állapot		
	súlyosan	enyhábban, változóan	nem gátolja
N	(678)	(1331)	(1372)
Anyagi gondokkal küszködők aránya (%)	20,9	13,9	9,4
<i>Elégedettség-átlagok (11 fokú skálán)</i>			
- jelenlegi életkörülmények	5,26	5,72	6,04
- párkapcsolat (ha van)	8,79	8,95	9,02
- egészségi állapot	3,11	5,02	7,17
- élete eddigi alakulása	5,64	6,25	9,65
„Elégedetlenek” aránya (%)	65,8	52,2	29,6
1990 óta az életkörülményei romlottak (%)	49,9	45,0	36,9
<i>Teljesen, vagy inkább igaz az, hogy... (%)</i>			
- mindennapi dolgait nem tudja befolyásolni	53,4	48,2	45,2
- leggyakrabban nem is tudja, mitévő legyen	62,5	52,9	43,3
- gyakran érzi magányosnak magát	40,4	31,8	20,0
<i>Közéleti problémák miatt „nagyon aggodók” aránya (%)</i>			
- az ország gazdasági helyzete	44,5	40,6	38,8
- a külföldiek növekvő száma	40,4	34,0	35,6
- a közbiztonság romlása	67,8	64,8	63,2
- a környezeti állapot romlása	58,2	55,9	55,5
- háború, atomkatasztrófa	63,4	58,4	53,8
<i>Magánéleti problémák miatt „nagyon aggodók” aránya (%)</i>			
- anyagiak	13,9	16,8	49,0
- egészségi állapot	77,2	48,9	22,9
- egyedül maradás, megözvegyülés	20,8	34,0	65,6
- gyerekek élete, körülményei, biztonsága	34,1	38,7	67,6
- szellemi leépülés	4,6	6,1	48,7
<i>Jövőkép (átlagok 11 fokú skálán)</i>			
- megérdemeltnek tartott életkörülmények	8,17	8,22	8,34
- 5 év múlva reálisan várható életkörülmények	4,84	5,56	5,91
- jövőbeli kilátások	4,57	4,48	6,22

3. A KÖZÉRZET ÉS A CSALÁDI KÖRÜLMÉNYEK ÖSSZEFÜGGÉSE 60-75 ÉV KÖZÖTT

A közérzet alakulására ható tényezők közül - másik meghatározó jelentőségű tényezőként - annak vizsgálatát választottuk, hogy milyen családi együttélési formákban, típusokban élnek az idősödő emberek. A zömmel nyugdíjasokból álló korcsoport tagjai számára az otthon, a család jelenti szinte az egyedüli életteret; boldogságuk, szorongásaik, aggodalmaik és reményeik meghatározó módon családi relációik között, családi kommunikációikban formálódnak. Családi életciklusok szempontjából nézve a 60-75 év közötti életkor demográfiai eseményekben gazdag. Sokak számára erre az életkorra esik az egyedül maradás, a megözvegyülés, vagy a gyermekek önállósulása és elszakadása. Másoknál éppen az jelent fordulatot, hogy - akár mint „befogadók”, akár mint „befogadottak” - be kell illeszkedniük a fiatalok háztartásába, családi életébe. Vajon a közérzet általunk felállított nyolc dimenziója mentén mutatkoznak-e olyan szabályszerűségek, amelyek a családi együttélések egy-egy típusára különösen jellemzőek? Igaz-e például, hogy a párkapcsolatok léte ebben a korban biztosíték arra, hogy az idősebb emberek elégedettebbek legyenek sorsukkal, más oldalról pedig a társ elvesztését pótolhatja-e a nagyobb létszámú családdal való együttélés, a fiatal generációval való rendszeres kapcsolat? Vajon valóban az egyszemélyes háztartásokban élők a legkevésbé elégedettek sorsukkal, a leginkább magányosak, a legpesszimistábbak? E kérdésekre azon az úton keressük a válaszokat, hogy az egyes közérzetváltozókat most a családi együttéléstípusok mentén vizsgáljuk.

Korábban - a 60-75 év közötti, idősödő korosztály demográfiai jellemzőinek ismertetése során - több vonatkozásban is bemutattuk a családi együttélések idősödő korosztályra kialakított négy fő típusát:

- az egyszemélyes háztartásban élőket (a korosztályon belüli arányuk 25,7%),
- a pár nélkül, de két, vagy több személyes háztartásban élőket (12,5%),

- a párkapcsolatban és csupán kétszemélyes háztartásban élők csoportját (45,3%), végül
- azokat, akik ugyan együtt élnek párjukkal, de három vagy több személyes háztartásban (16,5%).

Emlékeztetünk arra is, hogy az arányok a férfiak és a nők csoportjában eltérnek: a nők körében több az egyszemélyes háztartásban élő (főképp özvegy), a férfiaknak pedig nagyobb hányada él párkapcsolatban. Mindez az életkor előrehaladásával – főképp a további özvegyülések következtében – ugyancsak változik. A közérzet – különösen annak egy-egy összetevője – egyáltalán nem független a családi együttélés adott típusától.

Általánosságban az a leginkább szembeötlő, hogy a párkapcsolatban élők közérzete – akár kettesben, akár több családtaggal együtt alkotnak közös háztartást – szinte minden szempontból kiegyensúlyozottabb, mint akár az egyszemélyes háztartást alkotóké, akár azoké, akik nagyobb létszámú család tagjai, de párjukat már elveszítették. Jól mutatja ezt az *elégedettség* összefoglaló mutatója. Az akár egyedül, akár másokkal együtt, de pár nélkül élő idős emberek 67–72%-a sorolható az elégedetlenek közé, míg azok körében, akik akár kettesben, akár más családtagokkal élnek és párkapcsolatuk is fennáll, az elégedetlenek aránya csupán 30–33%. A társukkal együtt élők a 11 fokú értékelő skálán átlagosan kerek 1 fokozattal kedvezőbben osztályozzák *életük eddigi alakulását*, mint azok, akik idő közben párjukat elveszítették. *Az elmúlt 10 évre visszatekintve* a párjukkal csupán kettesben, kétszemélyes háztartásban élő idősök közül kevesebben érzik *romlónak* életviszonyaikat, mint az egyedül élők vagy mint azok, akik másokkal együtt lakni kényszerülnek.

Ami a vizsgált *szorongásos tüneteket* illeti, az érthető, hogy az egyedül élők szenvednek legtöbbször magányosságtól. Annál meglepőbb, hogy a „legtöbbször nem is tudom, mitévő legyek” kijelentést a pár nélkül vagy párral, de egyben nagyobb családi együttesben élők sűrűbben tartják magukra nézve igaznak, mint az egyedül, vagy csupán házastársukkal kettesben élők. Ez azt sugallja, hogy a fiatalokkal való együtt lakás az idősödő emberek számára nem felhőtlen: csökkennek döntési lehetőségeik, az alkalmazkodásra való állandó készenlét növeli a „va-

„jon mit tesztek a kedvükre, mit ellenükre” probléma miatti szorongásait.

Míg a *közéleti aggodalmak* intenzitása tekintetében nincsen tendenciaszerű különbség a családtípusok között, a későbbi öregkorra vonatkozó *magánéleti aggodalmakat* már elég jelentősen befolyásolják a családi körülmények.

A társ elvesztése, a megözvegyülés érthető módon erősen foglalkoztatja a párjukkal élő idős embereket – az emiatt nagyon aggódók aránya több mint 45%. Az egyedül maradás gondolata azonban – ha kisebb mértékben is –, a pár nélkül maradt időseket is érinti: „lesz-e valaki mellettem akkor is, amikor már fokozott segítségre szorulok?”. Ez a gondolat tükröződik abban is, hogy a pár nélkül élők között lényegesen több az egészségi állapot romlása vagy a szellemi leépülés miatt nagyon aggódók hányada, mint a párkapcsolatban élők körében. Mint korábban láttuk, a magánéleti aggodalomra okot adó tényezők között első helyen mégis a gyermekek élete, biztonsága, körülményei állnak (az idősödő korosztály több mint 50%-át ez erősen foglalkoztatja). Az aggodalmaskodást még inkább fokozza a gyermekek, unokák életében, mindennapjaiban való közvetlen részvétel. Akár pár nélkül, akár párral, de ha nagyobb családi együttesben élnek az idősödő szülők (nagy szülők), érzékelhetően több lesz köztük a gyermekek jövője miatt nagyon aggódók száma.

A családi együttélés típusa az idősödő korosztály *jövőképét* sem hagyja érintetlenül. A párkapcsolatban élők magasabbra helyezik a megérdemeltnek vélt életkörülmények mércéjét, mint a pár nélküliek, akik igényeik egy részét talán már feladták. Az öt év múlva reálisan várható, illetve a későbbi jövőre remélt életviszonyok ugyan – mint a korosztály, sőt a 18–75 év közötti teljes minta egészében – társ mellett is jócskán leszakadnak a megérdemeltnek vélt szinttől, mégis elmondható, hogy ha párjukkal együtt élhetnek az idős emberek, akkor optimistábbak, mint egyedül maradt társaik. Legszerényebb igényűek – ezzel együtt mégis a legpesszimistábbak – az egyszemélyes háztartásokban élők. Az az általánosan érvényesülő tendencia azonban, hogy az idősödő korosztály borulatóbban ítéli meg jövőjét, mint élete eddigi alakulását, nem függ a családi együttélés típusától.

59. táblázat
A közérzet főbb jellemzői a családi együttélés típusai szerint 60–75 éves korban
(% és osztályzatátlag)

	Egy- szemé- lyes háztar- tásban él	Pár nélkül él több- személyes háztartás- ban	Párjával él két- szemé- lyes ház- tartásban	Párjával él három vagy több szemé- lyes háztar- tásban
N	(862)	(419)	(1518)	(551)
Anyagi gondokkal küszködők aránya (%)	20,4	16,2	9,2	12,1
<i>Elégedettségátlagok (11 fokú skálán)</i>				
- jelenlegi életkörülmények	5,50	5,41	6,01	5,82
- párkapcsolat	-	-	8,94	8,93
- egészségi állapot	5,26	5,22	5,67	5,76
- élete eddigi alakulása	5,85	5,91	6,80	6,68
„Elégedetlenek” aránya (%)	66,6	71,7	30,6	33,2
1990 óta életkörülményei romlottak (%)	47,7	44,3	38,5	45,3
<i>Teljesen, vagy inkább igaz az, hogy... (%)</i>				
- mindennapi dolgait nem tudja befo- lyásolni	49,2	48,9	46,4	48,5
- leggyakrabban nem is tudja, mitévő legyen	51,9	59,7	47,1	53,0
- gyakran érzi magányosnak magát	40,4	31,8	20,0	28,7
<i>Közéleti problémák miatt „nagyon aggódók” aránya (%)</i>				
- az ország gazdasági helyzete	42,5	40,9	39,9	40,5
- a külföldiek növekvő száma	35,3	32,5	37,0	37,0
- a közbiztonság romlása	67,2	63,4	39,9	64,1
- háború, atomkatasztrófa	59,3	63,9	64,4	56,6
- a környezeti állapot romlása	58,4	57,4	55,4	55,4
<i>Magánéleti problémák miatt „nagyon aggódók” aránya (%)</i>				
- anyagiak	33,2	41,4	25,9	29,6
- egészségi állapot	50,4	52,6	39,5	38,3
- egyedül maradás, megözvegyülés	12,3	17,1	45,9	45,2
- gyerekek élete, körülményei, biz- tonsága	49,2	57,9	48,1	55,5
- szellemi leépülés	32,0	31,7	20,0	18,1
<i>Jövőkép (átlagok 11 fokú skálán)</i>				
- megérdemeltnek tartott életkörülmények	8,02	8,14	8,39	8,41
- 5 év múlva reálisan várható életkörülmények	5,31	5,36	5,74	5,65
- jövőbeli kilátások	5,10	5,26	5,89	5,85

ÖSSZEFOGLALÁS ÉS KÖVETKEZTETÉSEK

A kiadványban közölt két tanulmány a KSH Népeségtudományi Kutatóintézet „Életünk fordulópontjai” című, 2001/2002 fordulóján készült adatfelvételére épül. Az adatfelvétel országos mintája a 18-75 év közötti népességet reprezentálja amelyben 16363 fő vett részt. A főbb megállapításokat a következőkben foglaljuk össze.

Az első tanulmány két nagyobb kérdésre igyekszik választ adni:

- milyen kép él a közgondolkodásban az öregségről, és
- hogyan készül fel a nyugdíjas életre, az öreg korra az úgynevezett középső életkoron lassan túllépő aktív korosztály.

Korábbi kutatási adatokkal összehasonlítva megállapítható, hogy az öregedés kezdetét az emberek ma valamivel későbbre teszik, mint bő évtizeddel ezelőtt. A közvéleményben kissé növekedett az öregek szeretetteljesebb, toleránsabb megítélése. Ellentmondásosabb a kép az öregek anyagi helyzetével kapcsolatos kérdésekben. Tizenkét évvel ezelőtt még kisebb jelentőséget tulajdonítottak az emberek az öregek anyagi nehézségeinek, mint manapság, ám az idős szülők támogatásának kötelességével egyetértők aránya kisebb lett. Némileg ingadozónak tűnik a közvélemény abban, hogy mennyit ér a munkából lassan kiöregedők munkája. Érzékeltetni lehet, hogy a fiatal generációk sokszor idősebb munkatársaik tudásának avulásával szembesülnek, s előrehaladásuk gátját abban látják, hogy az idősebbek elfoglalják előlük a munkahelyeket. Elemzésünk az öregekkel kapcsolatos gondolkodásmód három faktorát különítette el, és társadalmi-demográfiai paraméterekkel is megkíséreltük azt a társadalmi közeget körülírni, amelyben az idős emberek iránti intolerancia az átlagosnál erőteljesebb. Ilyen attitűdök a fiatalabb, alacsony iskolázott, kis településeken, többgenerációs és alacsonyabb jövedelmű háztartásokban élő emberek körében rajzolódhatnak ki a legpregnansabban.

Ami az idős korra, nyugdíjas életre való felkészülést illeti, elmondható, hogy a majdani nyugdíj kiegészítését célzó előtakarékosság ma még egyáltalán nem mondható általánosnak, ez a törekvés jelenleg inkább a magasan iskolázott, illetve magas jövedelmű rétegek jellemzője. A „vágott” nyugdíjazási kor jóval (átlagosan 4–5 évvel) alacsonyabb, mint a nyugdíjba lépés ténylegesen várható életkora. A többség arra hivatkozik, hogy elfáradt, illetve a családdal szeretne foglalkozni. Jóllehet konkrét elfoglaltságokat kevesen terveznek nyugdíjas éveikre – leginkább unokákat gondoznának –, külön rákérdezésre sokakat érdekelne a nyugdíj mellett végezhető jövedelemkiegészítő munka. A 46–59 évesek közel fele teljes, vagy részmunkaidőben alkalmazottként, 38%-a kötetlen munkaidőben dolgozna, 13%-tól nem idegen a vállalkozásba kezdés gondolata sem, 23% pedig mezőgazdasági jövedelemszerző munka szándékát jelzi. A látszólag paradox helyzet – a hivatalosnál jóval korábbi nyugdíjazás vágya és a különböző jövedelemszerző tevékenységek iránti érdeklődés – feltevésünk szerint egy ellentmondásos állapotot jelez. Az érintett, nyugdíj felé közeledő korosztály saját bőrén érzi a munkaadók ellenállását (hogy alkalmazzák őket), míg a nyugdíjkorhatár felemelése következtében – meglehetősen alacsony bérszinten – gyakorlatilag „elpocsékolják” azokat az éveket, amelyeket fiatal nyugdíjasként esetleg még különböző munkavállalással tölthetnének. Ez a gondolati feszültség azt sejteti, hogy az 50 év feletti korosztály munkaerő-piaci részvételének növelésére nálunk is építeni lehetne, ha ez egyben az érintettek számára a kívánt egzisztenciális és anyagi biztonságot is garantálná.

A második tanulmány azt tekintette feladatának, hogy a 60–75 év közötti népesség, az úgynevezett „idősödő korosztály” demográfiai összetételét és életkörülményeit jellemezze.

Ezen belül természetesen nagy súllyal kellett foglalkoznunk a nyugdíjas népesség jellemzőivel is. Figyelembe kellett venni, hogy az életkor szerinti és az aktivitás/inaktivitás szerinti kategóriák nem teljesen esnek egybe: a 60 éven felüliek között – ugyan igen kis számban, de – „még nem nyugdíjasok” is vannak, a nyugdíjasok között azonban – nem is kevés – 60 évesnél fiatalabbat is találunk. Ami a nyugdíjasokat illeti, részletesebb elemzés csak két nagyobb csoportjukról készülhetett: az öregségi nyugdíjasokról és a rokkantnyugdíjasokról, mivel öz-

vegyi nyugdíjasok és egyéb nyugdíjszerű ellátásban részesülők csak kis számban kerültek a mintába. A felső korhatár (75 év) természetesen e két nagyobb nyugdíjas csoportra is érvényes. Azonban tudni kell, hogy míg az öregségi nyugdíjasok szinte teljes egészében „beleférnek” a 60–75 év közötti korcsoportba, a rokkantnyugdíjasok korösszetétele jóval fiatalabb: többségük nem töltötte még be 60. életévét.

A tanulmányban egymás mellett mutatjuk be a 60–75 éves korosztállyal gyakorlatilag teljesen egybeeső öregségi nyugdíjasok és a rokkantnyugdíjasok jellemzőit, főbb megállapításaink, következtetéseink során azonban célszerűbb e két csoportot külön kezelni.

A demográfiai változók életkörülményekre gyakorolt hatását vizsgálva az bizonyult kiemelten jelentősnek, hogy milyen *családi életformában* élnek az idősebb emberek. Úgy tűnik, az úgynevezett háromgenerációs család idealizálásáról ma már nyugodtan lemondhatunk. (E családtípus fokozatos megszűnését a korábbi évtizedekben a hazai családszociológiai szakirodalom nem ritkán a negatív irányú változások egyik fő okának tekintette.) A 75 évesnél fiatalabb öregségi nyugdíjasok életkörülményei gyakorlatilag minden szempontból kedvezőbbek, ha egyszemélyes, vagy csupán házastársukkal, élettársukkal alkotott kétszemélyes háztartásban élnek, mint akkor, ha még más családtagokkal is megosztják (vagy megosztani kényszerülnek) háztartásukat. Az egyedül, vagy csupán párjukkal élők jobb jövedelmi helyzetben vannak, kevesebb közöttük a szegény, illetve deprivált, mint a nagyobb létszámú családokban élő idősök között. Ez utóbbiak esetében még többen kerülnek kedvezőtlen helyzetbe, ha a háztartásban eltartott korú gyermek(ek) is van(nak). Elvileg a nagyobb létszámú háztartások körülményeit javíthatja, ha a háztartás tagjai között aktív kereső is van. Ez azonban inkább csak akkor teljesül, ha az aktív kereső a nyugdíjas személy házastársa – ezek száma elég kicsi. Mindezek alapján úgy tűnik, a nagyobb létszámú háztartásokban élő öregségi nyugdíjasoknak – életkörülményeik szempontjából – inkább hátrányaik származnak a háromgenerációs együttélésből. Kérdés lehet – erre most még nem tudunk választ adni –, hogy ezeket a hátrányokat kompenzálják-e pszichikus előnyök. (Mindez természetesen csak a magasabb szintű nyugellátást élvező öregségi nyugdíjasokra áll. Az egyszemélyes háztartásban élő özvegyi nyugdíjasok helyzete valószínűleg

más, és más lehet a magukat egyedül ellátni már nem képes „nagyon öregek” esetében is.)

Vizsgálatunk egybecseng más, referenciának tekinthető országos felmérések eredményével: az életszínvonal 1990-es években Magyarországon általánosan tapasztalt csökkenéséhez képest *az öregségi nyugdíjasok helyzete kevésbé romlott* ebben az időszakban. A háztartások egy főre jutó ekvivalens jövedelmi ötödei szerint vizsgálva, részesedésük a legalsó jövedelmi ötödben – más nyugdíjas csoportokhoz képest – jóval kisebb; a 18–75 évesek teljes mintájához képest általánosságban is alacsonyabb körökben a szegények, illetve a depriváltak hányada. Arányuk azonban a legfelső jövedelmi ötödön belül is kisebb. Másképp szólva, jövedelmeik – a fiatalabb generációkhoz képest – *kevésbé polarizálódnak*; ebből a szempontból az idősödő korosztály homogénebb, mint a fiatalabbak. (Ezt ismét csak az öregségi nyugdíjat élvezőkről tudjuk állítani.) Mindez természetesen nagyon is relatív dolog; jövedelmük szintje összességében inkább a *„tisztas szegénységre”* vall. Bevételeik és kiadásai viszonyát nem állt módunkban vizsgálni, de azt megfigyelhettük, hogy több olyan, manapság egyszerűnek, mindennapinak számító dolog van, amit – ha vágnának is rá – pénzhiány miatt nem tudnak megvalósítani, vagy amiről a „jó már nekem így is” megfontolásból mondanak le.

Az egészségi állapotra vonatkozó adatok meglehetősen rossz helyzetről árulkodnak: 60 év fölött mind a férfiak, mind a nők körében azok vannak többségben, akiket *egészségi állapotuk már a mindennapi tevékenységek ellátásában is akadályoz*. Meg kell mondani, hogy a cezúra már jóval előbb mutatkozik, voltaképpen az 50–59 éves korcsoporttól kezdve. Döbbenetes magas – egyébként minden korcsoportban – az orvos által felírt gyógyszereket rendszeresen fogyasztók aránya: 60–69 éves korban a férfiak 64, a nők 77%-ának, 70–75 év között a férfiak 72, a nők 85%-ának kell rendszeresen gyógyszert szednie. Egy 11 fokú skálán értékelve saját egészségi állapotukat, a megkérdezettek korcsoportról korcsoportra számottevően romló átlagosztályzatot adnak. A korcsoportos adatok arra vallanak, hogy mire eléri az emberek a nyugdíjkorhatárt, egészségi állapotuk elég jelentősen leromlik.

A demográfiai öregedés, az időskorúak arányának növekedése egyre aktuálisabbá teszi, és egyre több oldalról fogalmaztatja meg a kér-

dést: *hogyan aktivizálható az idősebb korosztály*. Ennek egyik útja a gazdasági aktivitás minél hosszabb ideig való fenntartása lehetne. Ma ennek többféle akadálya is van. Tanulmányunkban hivatkoztunk a kutatás más részleteire: a 46 éves és idősebb, még nem nyugdíjas, aktív népesség nagy része, ha a törvény által megszabott korhatárral számol is, annál átlagosan mintegy 4–5 évvel korábban menne legszívesebben nyugdíjba. Az okok között a kötöttségektől való szabadulás vágya, a fáradtságra, rossz egészségre hivatkozás is szerepel, de az is, hogy számítanak a *nyugdíj melletti munkavállalás lehetőségére*, amelyre „fiatal nyugdíjasként” több esélyt látnak. A valóságban azonban a munkaadók részéről már a 45–50 évesek iránt is kevés az érdeklődés. Még inkább így van ez a nyugdíjasok vonatkozásában. A munkaadók ugyanis ebben nem érdekeltek, mivel a nyugdíjasok utáni befizetési kötelezettségek ugyanolyan magasak, mint a fiatal munkavállalók utániak. Kimutatható, hogy a 90-es évek folyamán nyugdíjba lépők között nőtt a korengedménnyel, illetve rokkantsággal nyugdíjba lépők száma, amiben a munkanélküliség miatti aggodalom is szerepet játszhatott. A realitásokkal számolva ma az öregségi nyugdíjasoknak csak a töredéke szeretne munkát vállalni. A valamiféle (legális vagy nem legális) jövedelemszerző munkát végzők aránya sem túlságosan magas. E tekintetben csupán a diplomával rendelkezők lehetőségei jobbak. Ez azonban önmagában nem biztat sok jóval: az elkövetkező években egyre magasabb iskolai végzettségű rétegek lépnek majd a nyugdíjasok táborába, s ha a munkaadók készsége, érdekeltsége nem változik, öelöttük is mindinkább becsukódnak a munkavállalás lehetőségei.

A társadalom gondoskodásának egyre inkább ki kell terjednie a *késői öregkor, a leépülés időszakára*. Jelenleg még elég általános az a szemléletmód, hogy ennek nehézségeit a családoknak (az utódoknak) kell valahogyan megoldaniuk. Ez azonban már ma sem problémamentes. Ugyanakkor komoly konfliktusokat vetít előre, hogy maguk az érintettek ma még zömmel úgy tervezik életük e szakaszát, hogy *otthonukban maradhatnak*. Megoldás lehetne olyan nonprofit szervezetek ösztönzése, amelyek *szakszerű öreggondozást* biztosíthatnak az idős emberek számára oly módon, hogy otthonukat nem kell feladni, és életminőségük a lehető legkevésbé romlik. Ez munkaalkalmakat is teremthetne – például munkanélküli nők vagy fiatal nyugdíjasok számára.

A rokkantnyugdíjasok helyzete szinte valamennyi vizsgált szempontból *kifejezetten kedvezőtlen*. Fiatalabb korukból adódóan jórészt családfenntartók, eltartott korú gyermekeik vannak. Közöttük a *szegények*, illetve *depriváltak* aránya nagyon jelentősen meghaladja a felnőtt népesség átlagát, *egészségi állapotuk* pedig – érthető módon – rossz. Helyzetükből, állapotukból következőleg nehezebben jutnak jövedelemszerző munkához. Sokkal több olyan dolog van, amiről pénzhiány miatt kell lemondaniuk, s ami fiatal korukhoz, gyermekeik szocializációjához természetes módon kellene, hogy hozzátartozzon (ezek közt érdemes kiemelni a számítógépet). Elgondolkoztató, hogy – az öregségi nyugdíjasokkal szemben – önállóan éppenséggel az *egyedül, egyszemélyes háztartásban élők* vannak leginkább rossz helyzetben. Ez nagy valószínűséggel a későbbi években sem javul, mivel ők nemigen számíthatnak háztartáslétszámuk bővülésére, és ez kimondottan nehéz öregséget vetít előre. Jellemző, hogy éppen e kategóriában – az egyedül élők között – legnagyobb az igény az iránt, hogy életük leépülő, önellátásra képtelen szakaszában intézményes háztartásba kerüljenek.

Az *úgynevezett „nyugdíjas életmódot”* nem időmérleg-megfigyelésekkel, hanem a rendszeresen, szinte nap mint nap végzett feladatok szempontjából közelítjük. Felfogásunk szerint ugyanis mind a szellemi, mind a fizikai kondíció megőrzéséhez fontos, hogy az idős embereknek akár az élet végső határáig legyenek olyan napi feladatai, kötelezettségei, amelyek révén hasznosnak érezhetik magukat, amelyek strukturálják mindennapjaikat. Megállapítható, hogy ezek sorában kiemelkedően vezet a háztartási és ház körüli munka. A 60–75 év közötti nyugdíjas korosztály több mint egyötöde már „nem érintett” az unokák gondozásában, felügyeletében, de az „érintetteknek” is alig több mint 30%-a lát csak el ilyen feladatot. 70–75 év között már jelentősen csökken a kötelező erejű tennivalók száma. Ehhez az egészségi állapot romlása is hozzájárul, ami azt vetíti előre, hogy a megrendült egészség a későbbi – az öregkori – rendszeres tevékenységek legfőbb akadályozójává válik.

A *közérzet összetevői* közül az egyik legjellegzetesebb mutató az anyagiakkal, életkörülményekkel, az egészségi állapottal, a párkapcsolattal és az „élete eddigi alakulásával” való elégedettségszintek összevonásával állt elő. Ennek alapján az idősödő nyugdíjas korosztály 46%-a (a 70–75

évesek 50%-a) meglehetősen elégedetlen sorsával, helyzetével. Aggodalmait a környezeti állapot romlása, a közbiztonság helyzete, más oldalról az egészség romlása, illetve – a párjukkal együtt élőkénél – az egyedül maradáستól, a megözvegyüléstől való félelem vezeti.

A közérzet nem független attól, hogy milyen családi összetételben élnek az idős emberek. A párkapcsolatban élők közérzete – akár kettesben, akár több családtaggal élnek együtt – szinte minden szempontból kiegyensúlyozottabb, mint azoké, akik párjukat már elveszítették; szebbnek látják eddigi életüket, elégedettebbek jelenükkel, és több bizakodással tekintenek jövőjük felé. Ám az idősödő emberek általános közérzetének leginkább meghatározó tényezője az, hogy milyen az egészségi állapotuk. Súlyos vagy akár csak enyhébb, változó egészségi problémák mellett alacsonyabb fokú az elégedettség, gyakoribbak a szorongások, és az érintettek jövőre vonatkozó számításai is jóval borúlátóbbak, mint azoké, akik egyelőre jó egészségnek örvendenek. Abban a tendenciában azonban, hogy az öt év múlva reálisan várható életkörülmények messze elmaradnak attól, amit az emberek a maguk számára „megérdemeltnek” tartanak, nem tapasztalunk generációs különbségeket. Az idősödő korosztály közérzete – legalábbis a jövőkép vonatkozásában – eléggé belesimul a társadalom egészének közérzetébe, jóllehet mind igényeik, mind reményeik jóval szerényebbek, mint a 60 év alatti korosztályé.

Kutatásunkkal nem értük el az idős korúak legelesettebb rétegeit. Nem jutottunk el az intézményes háztartások, szociális otthonok, egészségügyi intézmények idős és rokkant lakóihoz, továbbá a hajléktalan öregekhez sem. Helyzetük vizsgálata külön kutatás tárgya lehetne.

Bár kompetenciánk nem terjed ki arra, hogy az idős népességgel kapcsolatos társadalmi feladatokat tekintsük át, befejezésül mégis szeretnénk egy gondolatot megfogalmazni. Hinnünk kell ugyanis abban, hogy amikor a társadalom az idős vagy megrokkant emberekről gondoskodik, azt saját érdekében (is) teszi. A fiatal és középkorú generációk helyzete, életminősége – amikor megöregszenek – olyan lesz, ahogyan most tekintenek saját majdani öregkorukra. Ha a fiatal generáció átérzi, hogy joga van idős korban jó minőségű életet élni, akkor tudnia kell, hogy ez csak egészségesen, iskolázottan, minél tovább tartó aktivitással érhető el, és kívívja, hogy erre időben meg is legyenek

az esélyei. A dolog másik oldala, hogy ha a fiatal és középkorú generációk ma nem teremtik meg a mostani idős és megrokkant emberekről való gondoskodásnak a lehetőségek szerint legoptimálisabb rendszerét és csatornáit, hanem erre mint a szociális feladatok egyik „nyűgére” tekintenek, akkor nem várható el, hogy ezek majd sokkal jobban működnek akkor, amikor ők lépnek be az életnek ebbe a szakaszába.

HIVATKOZÁSOK

- Altorjai Szilvia–Giczi Johanna-Sik Endre (2003):* Az élet üteme. Kézirat.
- Beuvoir, Simone de (1972):* Az öregség. Európa Könyvkiadó.
- Bukodi Erzsébet (2001):* Társadalmi jelzőszámok. Társadalmi jelzőszám-Füzetek, KSH.
- Dobossy Imre-S. Molnár Edit-Virágh Eszter (2002):* Öregedés – nyugdíjba lépés, nyugdíjas lét – öregkor. In: Demográfiai folyamatok és társadalmi környezet. Szerk.: Spéder Zsolt, KSH NKI Műhelytanulmányok 1. sz. 73–96.
- Dóra Ilona (2000):* Lakáskörülmények időskorban. In: A korfa tetején. Szerk. Daróczi Etelka–Spéder Zsolt, KSH NKI Kutatási jelentések 64. sz. 69–84.
- Falussy Béla (2001):* Életmód–Időmérleg. A részidős mezőgazdasági munka. KSH.
- Harcza István–Sebők Csilla (2002):* A népesség időfelhasználása 1986/87-ben és 1999/2000-ben. Életmód–Időmérleg, KSH.
- Havasi Éva (2000):* Az idősek jövedelmi helyzete a tények és vélemények tükrében. In: A korfa tetején. Szerk.: Daróczi Etelka – Spéder Zsolt, KSH NKI Kutatási jelentések 64. sz. 23–42.
- Lakásvizonyok I. 1999. (2000):* Társadalomstatisztikai füzetek, 17. sz. KSH.
- Laky Teréz (2002):* A munkaerőpiac keresletét és kínálatát alakító folyamatok. Foglalkoztatási Hivatal Kutatási Iroda – Országos Foglalkoztatási Közalapítvány kiadványa.
- Medgyesi Márton–Sági Matild–Szívós Péter (1999):* A harmadik kor: az idősek jövedelmi helyzete és lakáskörülményei. Társadalmi Társadalompolitikai tanulmányok, 13. sz.
- Nők és férfiak Magyarországon, 2001. (2002).* Szerk.: Dóra Ilona–Nagy Ildikó–Polónyi Katalin, KSH-SzCsM.
- S. Molnár Edit–Virágh Eszter (1990):* Közvélemény-kutatás népesedési kérdésekről. KSH NKI Kutatási jelentések, 38. sz.
- Spéder Zsolt (szerk.) (2002):* Demográfiai folyamatok és társadalmi környezet. KSH NKI Műhelytanulmányok, 1. sz.
- Spéder Zsolt (2002):* Szegénység: szocio-ökonómiai jegyek és demográfiai tényezők. In: Demográfiai folyamatok és társadalmi környezet. Szerk.: Spéder Zsolt, KSH NKI Műhelytanulmányok 1. sz. 108–120.
- Szívós Péter–Tóth István György (2001):* TÁRKI Monitor Jelentések, 2001. december.
- Zapf, Wolfgang (2002):* Modernizáció, jólét, átmenet. Andorka Rudolf Társadalomtudományi Társaság – Századvég Kiadó.

A NÉPESSÉGTUDOMÁNYI KUTATÓ
INTÉZET KUTATÁSI JELENTÉSEI

1982

1. (Előszót írta: *Monigl István.*)
Népesedés és népesedéspolitika tárcaszintű középtávú kiemelt kutatási főirány (1982–1985).
A KSH Népeségtudományi Kutatóintézet távlati tevékenységének irányelvei (1982–1990).
2. *S. Molnár Edit*: Érték-orientációk a népesedési magatartásban.
3. Összeállította: *Nemeskéri János, Juhász Attila*: Sorköteles fiatalok testi fejlettsége, biológiai, egészségi állapota (Előzetes tájékoztató).
4. *Szabó Kálmán*: A népességelőreszámítások néhány módszertani kérdése (Előterjesztés az MTA Demográfiai Bizottságának).
5. *Valkovics Emil*: A demográfiai átmenet elemzésének néhány gyakorlati nehézségéről.
6. *Bies Klára*: A területi népességprognózisok előkészítése.
7. Készítette az MTA Gazdaság és Jogtudományok Osztályának megbízásából az MTA Demográfiai Bizottsága: A demográfiai tudomány helyzete Magyarországon.

1983

8. *S. Molnár Edit–Pataki Judit*: Vélemények és előítéletek az öregségről.
9. *Mádai Lajos*: Az utolsó nagy kolerajárvány demográfiai képe Európában és az Egyesült Államokban (1872–1873).
10. *Vukovich Gabriella*: A népesedéspolitika tartalma, jellege, céljai, eszközei, hatékonysága. Nyugat-európai tapasztalatok.
11. *Hoóz István*: Társadalmpolitika, gazdaságpolitika, szociálpolitika, valamint a népesedéspolitika kapcsolatai a szocialista országokban.
12. *Joubert Kálmán*: Születési súly és születési hossz standard az 1973–78 évben élveszületett újszülöttek adatai alapján (angol és orosz nyelven).
13. *Pongrácz Tiborné*: Fiatalkori terhességek társadalmi, demográfiai vizsgálata.
14. *Hoóz István*: A népesedéspolitika eszközei, különös tekintettel a gazdasági jellegű eszközök alkalmazásának gyakorlatára és az ezekkel összefüggő nézetekre a szocialista országokban.

1984

15. Készítették: *Bies Klára, Habolicsek László*: Területi népességelőreszámítás 1981–2001.
16. *Szabó Kálmán*: Családok és háztartások néhány jellemzőjének alakulása, 1981–2001. (Előzetes változat.)
17. Szerkesztette: *Habolicsek László, Monigl István*: Társadalmi–demográfiai prognózisok.
A Népességtudományi Kutatóintézet tudományos szemináriuma Budapest, 1983. május 17–18.
18. *Klinger András*: A családtervezési programokon kívüli népesedéspolitikai intézkedések hatása a termékenységre (angol nyelven).
19. *Moksony Ferenc*: Települési tényezők és az öngyilkosság. Az öngyilkosság egyes demográfiai összefüggései egy összetételhatást vizsgáló elemzés eredményei.
20. *Csernák Józsefné*: A 18 éven aluli nők házasságkötésének néhány demográfiai jellemzője Magyarországon.
21. Összeállította: *Cseh-Szombathy László, Klinger András, Monigl István, Vukovich György*: A népesedéssel összefüggő tudományos kutatások főbb eredményei, a jövőbeni kutatás fő irányai.
22. *Szukicsné Serfőző Klára*: Budapest és Pest megye népességfejlődése, az ezredfordulóig várható tendenciák.

1985

23. *Rátay Csaba–Tusnádly Gábor*: Veszélyeztetett gyermekek szocializációjának vizsgálata a családtípusok kialakításával.
24. *Terestényi Tamás*: Népesedéspolitikai tartalmak a sajtóban.
25. Szerkesztette: *Káposztás Ferenc*: A népesség területi elhelyezkedése és mozgása. Pécs, 1984. április 25–26.
26. *Habolicsek László–Monigl István–Vukovich Gabriella*: A magyarországi népességfejlődés keretei és jövőbeni lehetséges irányai 1880–2050.
27. *Munkácsy Ferenc–Szentgáli Tamás–Szívós Péter*: A népesség gazdasági aktivitásának demográfiai tényezői.

1986

28. *Szukicsné Serfőző Klára*: A termékenység és az iskolai végzettség néhány összefüggése Magyarországon az elmúlt negyedszázadban.

29. Szerkesztette: *S. Molnár Edit*: Népesedési folyamatokat befolyásoló kulturális-tudati tényezők.
A KSH Népeségtudományi Kutatóintézet tudományos szemináriuma Budapest, 1985. november 12–13.
30. *Munkácsy Ferenc*: Népesedés és foglalkoztatás.

1987

31. Szerkesztette: *Káposztás Ferenc–Monigl István*: A népesedéspolitika; tudományos kutatás és társadalmi cselekvés.
A KSH Népeségtudományi Kutatóintézet nemzetközi szemináriuma Budapest, 1986. október 14–15.
32. *Pongrácz Tiborné*: Serdülőkori terheségek társadalmi-demográfiai vonatkozása.
33. Szerkesztette: *Barabás Miklós*: Az erősen fogyó népességű települések demográfiai jellemzői.

1988

34. Szerkesztette: *Hablicsek László–Monigl István*: Az 1986–2021 közötti időszakra szóló népességprognózisok.
A KSH Népeségtudományi Kutatóintézet tudományos szemináriuma Budapest, 1987. január 28.
35. *Csernák Józsefné–Szabó Kálmán*: A családok és háztartások előreszámítása, 1986–2021.

1989

36. *Fóti János*: A magyar népesség gazdasági aktivitásának távlati alakulása.

1990

37. Szerkesztette: *Monigl István*: Népesedési viták Magyarországon, 1960–1986. A KSH Népeségtudományi Kutatóintézet tudományos vitatülése Budapest, 1988. június 2.
38. *S. Molnár Edit–Virágh Eszter*: Közvélemény-kutatás népesedési kérdésekről – 1989.

1991

39. *Pongrácz Tiborné–S. Molnár Edit*: Abortuszkérdés Magyarországon – 1991.
40. *Joubert Kálmán–Gárdos Éva*: Terhesek és csecsemők egészségügyi és demográfiai vizsgálata. (A kutatási program általános ismertetése.)
41. *Pongrácz Tiborné–S. Molnár Edit*: Sokgyermekes családok.

1992

42. *Hablicsek László*: A magyarországi hosszú távú népességfejlődés vizsgálata.
43. *Fóti János–Illés Sándor*: A munkanélküliség demográfiai vonatkozásai.
44. *Falussy Béla–Miltényi Károly–Móritz Pálné–Paksy András*: Az egészségi állapot összefüggései az életmóddal és az időfelhasználással.
45. *Pongrácz Tiborné–S. Molnár Edit*: Összefoglaló a terhességmegszakításról tartott 1992. júliusi közvélemény-kutatás főbb eredményeiről.
46. *Csernák Józsefné–Pongrácz Tiborné–S. Molnár Edit*: Élettársi kapcsolatok Magyarországon.

1993

47. *Pongrácz Tiborné–S. Molnár Edit*: Kisgyermekes szülők. (Egy nemzetközi összehasonlító vizsgálat főbb magyarországi eredményei.)
48. *Szukicsné Serfőző Klára*: Iskolázottságunk alakulása a népszámlálási adatok tükrében.
49. *Tóth Pál Péter*: Nemzetközi vándorlás – Magyarország.

1994

50. *Illés Sándor*: Miért költöztek az emberek Pásztóra 1989–91-ben?
51. *Szukicsné Serfőző Klára*: A szülők és gyermekeik iskolázottsága.
52. *Pongrácz Tiborné–S. Molnár Edit*: Kisgyermekes anyák és apák szülői, családi attitűdjei négy európai országban.
53. *Pongrácz Tiborné–S. Molnár Edit*: Serdülőkorban született anyák társadalmi, demográfiai jellemzőinek longitudinális vizsgálata.

1995

54. *Hablicsek László*: Az első és második demográfiai átmenet Magyarországon és Közép–Kelet–Európában.

55. Szukicsné Serfőző Klára: Az egyszülős családok társadalmi–demográfiai jellemzői.

1996

56. Szűcs Zoltán: Az élettársi kapcsolatban élő családok társadalmi–demográfiai jellemzői.
57. S. Molnár Edit–Pongrácz Tiborné: Változások a gyermeknevelési támogatások rendszerében és azok megítélése a közgondolkodásban
58. Illés Sándor–Hablicsek László: A külső vándorlások népesség hatásai Magyarországon 1955–1995 között.
59. Szukicsné Serfőző Klára: Az egyszülős családok az állandó és a lakónépesség alapján.

1997

60. Daróczy Etelka: A halandóság területi eltérései Magyarországon 1959/60–1992.

1998

61. S. Molnár Edit–Pongrácz Tiborné–Kamarás Ferenc–Hablicsek László: Házasságon kívüli szülések.

2000

62. Pongrácz Tiborné–S. Molnár Edit–Dobossy Imre: Család és munka – értékek és aggodalmak a rendszerváltozás után.
63. Illés Sándor: Belföldi vándormozgalom a XX. század utolsó évtizedeiben.
64. Daróczy Etelka–Spéder Zsolt (szerk.): A korfa tetején. Az idősek helyzete Magyarországon.
65. Melegh Attila: Kiskunhalas népesedéstörténete a 17. század végétől a 20. század elejéig.

2001

66. Gödri Irén: A házassági kapcsolatok minősége és stabilitása.

67. *Tárkányi Ákos*: A családdal kapcsolatos jogszabályok Magyarországon 1980–98-ig.
68. *Hablicsek László*: A népességreprodukció alakulása a 20–21. században.
69. *Spéder Zsolt–Monostori Judit*: Mozaikok a gyermekszegénységről.
70. *Joubert Kálmán–Gyenis Gyula*: A 18 éves sorköteles ifjak egészségi állapota, testfejllettsége I.

2002

71. *Illés Sándor–Lukács Éva*: Migráció és statisztika.
72. *Tóth Pál Péter–Valkovics Emil*: Népesedési helyzetünk.
73. *Pongrácz Tiborné–Spéder Zsolt* (szerk.): Népeség-értékek–vélemények

MŰHELYTANULMÁNYOK

2002

1. *Spéder Zsolt* (szerk.): Demográfiai folyamatok és társadalmi környezet. Gyorsjelentés.

2003

2. *Kapitány Balázs* (szerk.): Módszertan és dokumentáció. Az adatfelvétel ismertetése.